A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

G THIBAUT, PH D

Nos 131, 142 & 146

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्या ।

गूढार्थदीपिका ।

पण्डितवर–श्रीधनपतिसूरिकृता ।

रसव्याख्या च ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वर–श्रीविठ्ठलनाथदीक्षितशुद्धाद्वैत सम्प्रदायविदुषा रत्नगोपालभट्टेन परिशोधिते ।

GÛDHÂRTHADÎPIKA,

A Commentary on Râsa Panchâdhyâyi of the Tenth Chapter of Srîmad Bhâgawata,

BY PANDIT DHANAPATI SURI,

And RASAVYÂKHYÂ

Edited By Ratna Gopal Bhatta

BENARES

Published by the Proprietors Messrs Braj B Das & Co

AND SOLD BY H D GUPTA

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot

Printed at the Vidyâ Vilâs Press

By Harikrishna Dasa

BENARES

1908

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायीव्याख्या ।

गूढार्थदीपिका ।

श्रीधनपतिसूरिकृता ।

गोपाङ्गनागुणाऽऽकृष्टचेता वेत्ताऽखिलस्य यः ॥
तस्य कृष्णस्य पादाब्जमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥ १ ॥
नुमः श्रीबालगोपालतीर्थान् व्यासमुखान् मुनीन्
विघ्नहर्तॄन् गणेशादीन् पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥ २ ॥
अथ पञ्चभिरध्यायै रासक्रीडामहोत्सवः ॥
वर्ण्यते मुनिना सम्यक् सद्गुणाकृष्टचेतसा ॥ ३ ॥
ऊनत्रिंशे कल वेणो' श्रुत्वा गत्वा व्रजस्त्रियः ॥
वन धादादिक मापुः कान्तेनेति निगद्यते ॥ ४ ॥

इ द्रवरुणादिविजये किं चित्र, ब्रह्मादिजयसरूढदर्पः कामोऽपि भगवता पराजित इति ख्यापनाय क्रमप्राप्तां भगवत्कृतां रासक्रीडा वर्णयितुमुपक्रमते ।

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि ता रात्री शरदोत्फुल्लमल्लिका ॥
वीक्ष्य रन्तु मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रित ॥ १ ॥

भगवानपीति ॥ कामकृतो हि ब्रह्मादिपराजय प्रसिद्धः । तदुक्तम्—अहल्यायां जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासी-दभजत गुरोरिन्दुरबलाम् ॥ इति मायः को वा न पदमपथेऽकार्यत मया श्रमो मद्वाणानां क इव भुवनो माथविधिष्णति । ये तु रूपादिक विहाय तपश्चर्यायां रता, न तैः कामः पराजित', किन्तु तस्मात् पलाय्य ते गताः । श्रीकृष्णस्तु शतकोटियूथगोपाङ्गना रूपमें पतता कामेन युद्ध्यमानोऽपि आत्मन्यवरुद्धसौरतत्वाद् विजतवानितनेन ग्र थन रूपाप्यते । योगमायामुपाश्रितः, आत्मारामोऽप्यरीरमत, साक्षा म मथम मथः, आत्म यवरुद्धसौरतइत्या-दिषु स्पष्ट स्याभिधानात् । रासलीलोत्सवश्च नववर्षवयस्त्वे सत्याऽऽश्विनपूर्णिमायाम् । यत सप्तवर्षे वयसि वर्तमाने भगवति कुमारिकाणां व्रतचर्या । तत सप्तमवर्षोत्तरकार्तिकस्यामावास्यायाम् इ द्रमखभङ्ग, । तच्छुक्लप्रतिपदि गोवर्द्धनमखोत्सवः । द्वितीयाया भ्रातृभोजनोत्सव ।तृतीयाप्रभृति इ द्रकृतोपद्रवमवलोक्य नवमी पर्य त गोवर्द्धनधारणम् । दशम्यां गापानां विस्मयकथाबाहुल्यम् । एकादश्यां गोविन्दाभिषेकः । द्वादश्यां वरुणलोकगमनादि । पौर्णमास्यां न दादीनां ब्रह्महृदनयनादि । ततश्च शरदः समाप्तिरिति । शुक उवाचेत्यनेन कोमलालापवच्छुकोक्तिरूपमिदं भागवत कामलचित्ततयैव श्रोतव्य चित्ताकर्षक च । तत्रापि रासक्रीडोत्सववर्णन सर्वस्यापि श्रीमद्भागवतस्य सारभूतमिति ध्वनितम् । परमहंसशिरोमणिना श्रीशुकेन परमप्रेम्णा वर्णितोऽय रास क्रीडोत्सवोऽत परमहंसैरप्यादरेण श्रोतव्य इत्यपि सूचितम् । भगवानपि, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीङ्गनत्युक्तषड्विधैश्वर्यवानपि र तु मनश्चक्रे शृङ्गाररसालम्बनशिरोमणिभूताना शतकोटियूथविलासिनीना सौ

स्वर्यसौकुमार्यसौन्दर्याऽधराऽमृतसौरभ्याणि परमशोभनानि स्वीयश्रोत्रादीन्द्रियैरनुभवितु स्वायानि तानि तदीयश्रोत्रादिभिस्ता अनुभावयितुमिच्छितवान्। एतावन्त कालं गोप्य एव वर्द्धमानानुरागचलचित्ततया रंतु मनश्चक्रिरे । भगवाँस्तु वयोविशेष प्रतीक्षमाणो न चक्रे, सम्प्रति प्राप्तवयास्ता', मयेमा रंस्यथ क्षपा इति पूर्वप्रतिज्ञाता रात्रीश्च वीक्ष्य भगवानपि रंतु मनश्चक्र इत्यपेरर्थः । पूर्णाऽपि ता रात्रीरुद्दीपनत्वेनानुभूय किमुत गोपीर्वीक्ष्येति तासा सौ दर्य्यप्रेमाद्यतिशयो व्यज्यते । यद्वा ता इति प्रसिद्धार्थकतत्पदप्रयोगात्तानागुणवतीरिति तासामुत्कर्षो बोधितः । ता इति बहुवचननिर्देशाद्, ब्रह्मरात्र उपावृत्त इति वक्ष्यमाणत्वाच्चैकस्यामपि रात्र्या तादृशविलासानुकूल्यासख्यातरात्रीः स्वसंकल्पिता वीक्ष्येति बोधितम् । तथाच तादृशरमणाऽनुकूलाः कोटिकोटिरात्रीः स्वसंकल्पिता वीक्ष्येत्येव तत्त्वम् । अन्यथा (पूर्णाया) राकारात्रेश्च द्वात् पूर्वप्रवेशाच्चन्द्रोदयस्य च वीक्षणानन्तर वर्ण्यमानत्वाद् वीक्ष्येत्युक्तिरसंगता स्यात् । अथ वृन्दावनशोभामप्युद्दीपिकामाह ॥ शरदिति ॥ शरदा हेतुभूतया । यद्वा शरदेति टाबन्तत्वात् । शरदायामपि उत्फुल्ला मल्लिका यासु । उत्फुल्लाश्च ता मल्लिकाश्चेति वा । एतद्वाक्यात्र, कुन्दस्रज कुलपतेरिह वाति गन्धः, रेमे तत्तरलानन्दिकमलामोदवायुनेति वक्ष्यमाणत्वाच्च वृन्दावनमाहात्म्यात् सर्वकाले सर्वपुष्पविकासो बोधितः । रंतु मनश्चक्रे इत्युक्त्या आन्तरमिद रमण, न तु बाह्य नरविडम्बनमात्रमिति सूचितम् । अन्यथा, रेमे, रंतुमारेभे इति वा ब्रूयात् । तत्रापि, चक्र इत्यात्मनेपदप्रयोगात् तदपि न गोपिकानुरोधेन तदर्थमेवापि तु स्वस्य सुखार्थमपीति सूचयति । यथा, आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे* कुर्व

न्त्वहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिरित्यात्मारामाणामपि मुनीनां चित्ताकर्षणसामर्थ्यवद् गुणाकृष्टचेतसा भगवद्गुणेषु रमणमुक्तम् । तद्वद्गोपाङ्गनानां तादृशगुणाकृष्टचेतसो भगवतोऽपि तासु रमणमुक्तम् । ननु स्वल्पकाले कथमनल्पकालसमावेशः, कथञ्च स्वल्पदेशे तावद्यूथगोपाङ्गनाक्रीडनसम्भवः, कथञ्चैकस्याऽसङ्ख्यातगोपिकाभिरभिरमणसम्भवः, कथञ्च अमनस्कभगवतस्तद्रमणासक्तमनस्त्वमित्यादिशङ्काजालं, तन्निरासायाह ॥ योगमायामुपाश्रित इति ॥ अघटितघटनापटीयसीं, माया तु प्रकृतिं विद्यात्, मम मायादुरत्ययेत्यादिनोक्तां योगमायाम् उपाश्रितः । स्वाश्रितां तां कर्तव्यलीलोपकरणसाधनत्वेनाश्रितवान् । यद्वा योगः स्वेन गोपीनां संयोगस्तदर्थं मायां कृपाम् उप आधिक्येनाश्रितः । यद्वा स्वस्मिन् वात्सल्यरसाक्रान्तचेतसां नन्दादीनां तया तया लीलया आनन्दसागरे निमज्जितवान् । पुनश्च ब्रह्महृदप्रवेशादिना स्वस्वरूपानन्दमास्वाद्य तामप्यवस्थां दर्शितवान् । यास्तु सखीभावमाश्रित्य चिरकालमारभ्य स्वेन रमणोत्कटोत्कण्ठावत्यस्तासां गोपाङ्गनानां मनोरथपूर्तिं कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह ॥ भगवानपीति ॥ यद्यप्यसौ पूर्णकामस्तथापि पूर्वकोटिजन्मस्वऽस्मिँश्च जन्मनि उपाश्रितो रमणार्थमेव सम्यगाराधितो यस्ताभिः स, तास्तासामभिलषितवितरणानुरूपा रात्रीश्चक्रे, एकस्यां रजन्यामसङ्ख्यातरजनीप्रदर्शनसङ्कल्पं कृतवान् । कथम्भूताः ? शरदोत्फुल्लमल्लिकाः । यासु शरदोत्फुल्लमल्लिकाश्च चक्रे इति वा । मल्लिकेति पुष्पान्तराणामप्युपलक्षणम् । तथा अमना अपि भगवान् रमणानुरूपं मनोऽपि चक्रे । इदञ्च सर्वम् अघटितघटनापटीयस्या स्वयोगमायाशक्त्या सम्पादितवानित्याशयेनाह । योगमाया वीक्ष्य सर्वसम्पादनाय कटाक्षेणोद्बोध्य । मम योगमायाशक्त्या एतासां मनोरथपूर्तिर्भविष्यति, तत्र मम

का हानिरित्याशयेन ता वीक्ष्येति वा । यद्वा तासा योगार्थं माया वीक्ष्य । तथाच मायिकेन सयोगेन नास्ति मम पूर्णकामत्वादिस्व-रूपहानिरिति भावः । यद्वा भगवानपि योगमायामुपाश्रितो योग-मायाम् अधिष्ठाय प्रकटीकृतनन्दनविग्रहस्ता. स्वस्मिन्नासक्तस्वा-न्ता गोपीर्वीक्ष्यालाच्य तन्मनोरथपूरणार्थं राष्यादिक चक्र इत्यर्थः।

यद्वा ता रात्रीर्वीक्ष्य तासां मनश्चक्रे रन्तु योगमायामधिष्ठा-य स्थितः । योगमायया कृष्णेन सार्द्धं सम्यग्रमण कृतवत्यो वयमिति तासा मनस्तु दृढतरां प्रतीतिमुत्पादयितु प्रवृत्त इत्यर्थः पञ्चाध्याय्यात्मकोऽय सर्वशास्त्रसारसर्वस्वभूतो ग्रन्थ इति सूचयितु मङ्गलाचरणार्थमादौ भगवानिति पद प्रयुक्तम् । अत्र भक्तिशास्ति-रसप्रधान श्रीमद्भागवते पारमहस्यां सहिताया प्रसङ्गात् परमा-त्मार्थशृङ्गाररसमनुवदता मुनीन्द्रेण स्वसिद्धान्तोऽपि गूहतया नि-र्दिष्ट । अत एव शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरेय पञ्चा-ध्यायीति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् ।

निवृत्तिमार्गसभक्तचेतसा विदुषां मुदे ।
व्यक्तीकरोम्यह पञ्चमिम कृष्णप्रसादत ॥

सविशेषसुख निखिलमपि दु खसभिन्नमेव । ये हि सस्पर्शजा भोगा दु:खयोनय एव ते * आद्यन्त कौन्तेय न तेषु रमते बुध इति भगवद्वाक्यादतो विवेकवता निर्विशेषब्रह्मानन्दाविर्भावाभिलाषुकेण तत्प्रतिपित्सानिवृत्तिरेव सर्वोपायैः सपाद्येति ब्रह्मराज्यवच्छिन्न-कालपर्यन्त तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहेण भगवताऽपि रममाणानां गोपाङ्गनानां दुःखनिवृत्तिस्तत्रिम न सपन्नेति वर्णयता भगवता मुनिना सूचितमातदुक्त— न जातु काम कामानामुपभोगेन शा म्यति * हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति । एवविध विवेकोत्पत्तियोग्ये इहज मनि ज मा तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरः

सरनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निता तन्निर्मले स्वा ऽनुग्रहपात्रऽ त'करणे श्रुतिरूपम्वका ताभिरभिर तु भगवानपि मनश्चक्रे । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिश्रुत्या भगवदनुग्रहादेव श्रुत्यर्थविचारे प्रवृत्तिर्भवति, ना यथेति भाव' । भगवदनुग्रहपात्र तायोग्यनायाह । ता रात्रीरसख्यातजीवज मसु अनुभूता अहकार चित्तमनोबुद्धिरूपा अ तःकरणवृत्ती रात्रीरज्ञानरूपनमोव्याप्तत्वाद् आत्मतत्त्वाऽऽवरणरूपत्वाद् रात्रिसदृशा सम्प्रति शरदोत्फुल्ल मल्लिका' शरत्स्थानापन्नेन भगवदाराधनलक्षणेन निष्कामकर्म णा अ त'करणशुद्धिसाधनेन फुल्ला विकसिता माल्याादिपुष्प स्थानापन्ना दृा सादयो यासु ता वीक्ष्य । श्चा तो दा त उपरत स्तितिक्षु समाहित, श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्म येवात्मान पश्येदिति श्रुते । ननु निर्गुणस्य ज्ञातगुणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्य श्रुतिमतिपाद्यत्वामम्भवात् कथ ब्रह्मणि तासा रमणमित्याशङ्का ह। योगमायामुपाश्रित इति ॥ तथाचातन्निरसनेन निर्विशेषब्रह्मोप लब्धिलक्षणमेव तासा रमणमिति भाव' ॥ १ ॥

तदैव चन्द्रमा अपि भगवद्भावमुद्दीपयन्नुन्मादमाह ।

तदोडुराजः ककुभ करैर्मुख
प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमै ॥
स चर्षणीनामुदगाच्छुचा मृजन्
प्रिय प्रियाया इव दीर्घदर्शन ॥ २ ॥

तदाते ॥ तास्मन्नेव क्षण स प्रासिद्ध उडूना नक्षत्राणा राजा च द्र उदगादुदय प्राप्त । उडुपदेन नक्षत्राणामपि तत्परिवारत्वेन उदय' सूचित । किञ्च, मनसापि न ग तव्या॰ परदारा कदा

चनेति निषेधमनुसधाय महत्समक्ष लज्जया वा रमणाच्चेतस' प राहनिमपि निराकरोदित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥ प्राच्या इ द्रा ऽधिष्ठिताया दिशो मुख शतमै परमसुखकरैः करै किरणलक्षणह स्तैर्घुनेनारुणे नोदयरागेण विलिम्पन्नरुणीकुर्वन् तथाचानया प्रवृत्त्या कृष्णमेवमुपदिशति स्म भगवॉश्चन्द्र भो यदुकुलावतस, अयेतद्दोष शङ्का आरमणाचित्त मा निवर्त्तय, मद्वश्यत्वात् । यथाऽह तवकुला दिपुरुषो द्विजराजस्तत्रापि पुरातनस्तत्रापि राजयक्ष्माऽऽक्रान्तस्त त्रापि परमसु दरानेकस्त्रीपति प्राच्या दिश' परस्त्रिया मुख स्तू शत्रेव स्वय तस्यामनुरक्तस्तामप्यनुरागवती करोमि तद्वत् त्वमपि मद्वश्यस्तत्रापि नवत्वयास्तत्राप्यविवाहितत्वात् स्वभार्यारहितस्तत्रा पि सर्वदोषविनिर्मुक्तपरमसु दरविग्रहस्तत्रापि सम्प्रति गोपजाति निविष्टो यथेष्ट गोपाङ्गनाभिरभिरमग कुरु, नास्ति तव दोष गन्धोऽपि । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन । * स यत् प्रमाण कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति न्यायात्तु, तेजीयसो न दोषायेत्युक्तत्वा देतावता नास्ति मम दोषसपर्कस्तत्र त्वतितेजस्वित्वात् सुतरामित्यपि स एव बोधितवानित्याशयेनाह ॥ चर्षणीनामिति ॥ अर्यम्णा मा तृकापत्नी तयोश्चर्षणयः सुता * यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा परिकल्पितेति पद्यस्क धोक्तमानुपजातीना शुच शारदर्कजस तापदु खानि मृजन् अपनयन् । तथाच समस्तजनतापनिवर्तकस्य नास्ति तादृशदोषजनिततापावाप्तिसम्भावनेति भावः । तत्रानुकूल दृष्टान्तमाह ॥ प्रिय इति ॥ दीर्घकालेन दर्शन यस्य स प्रिय' स्व- रमण प्रियाया' स्वरमण्या मुखम् अरुणेनानुरागेण स्वकरधृतेन कुङ्कुमेन च यथा लिम्पति तद्वत् । यद्वा मन करणसमकालमेव चन्द्रोऽपि तादृशाऽऽसख्यातराज्यनुकूल एवोत्पादित इत्याह ॥ तर्ह्येति ॥ तदा तस्मिन्नेव क्षणे स्वमकल्पितश्चन्द्र उदगात् । स च

किञ्चिद्विज्ञापयन्निवोदगादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥ तथाच, चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतेस्त्वत्त उत्पन्नस्य त्वत्प्रसादलब्ध प्रतापस्य ममापि नास्त्येतद्विधकर्मलेप । तव तु सर्वेश्वरस्य कुतस्त्योऽत ? स्वभक्तानामासां मनोरथं पूरयेति बोधयन्निवेति भावः । कश्च, सर्वसन्तापनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तौ लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽपि दोषो न संस्पृश्यत इत्यपि विज्ञापयन्नित्याशयेनाह ॥ चर्षणीनामिति ॥ यद्वा यथा मम प्राच्याः ककुभः सम्बन्धः परदारसम्पर्कवत् प्रतिभाति, न तु वस्तुतस्तत्सम्पर्कः, किं तु सर्वजनतापनिवृत्त्यर्थं प्राच्यां दिशि समुदयमात्रं, तथा भगवतोऽपि स्वजनसन्तापनिरासार्थं कृतावतारस्य तत्तल्लीलया भक्तसुखसम्पादकप्रवृत्तौ मूढजनानां लौकिकरमणादिप्रतीतावपि नास्ति किञ्चिद् बाधकमिति विज्ञापयन्निवोदगादित्याशयेनाह ॥ ककुभ इति ॥

निवृत्तिपक्षे—तदा भगवत्प्रसादोदयक्षण एवोद्भूतो तत्स्थानापन्नानां शुभवृत्तीनां राजा विवेकाख्यश्चन्द्र उदगात् । किं कुर्वन्नित्यपेक्षायामाह ॥ ककुभ इति ॥ प्राच्या अनेकजन्मप्रवृत्ताया अविवेकदशाया मुखं जाड्यलक्षणं करस्थानापन्नैस्तत्त्वविचारैः सम्पादितेनारुणेन तत्त्वपदार्थावबोधलक्षणेन रागेण लिम्पन् तिरोहितं कुर्वन् । अत एव चर्षणीनामधिकारिजनानां तत्तद्वस्तुविषयकान् शुचः अपनयन् । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ प्रिय इति ॥ २ ॥

तथा विज्ञापयन्तं चन्द्रमवलोक्य यत् कृतवाँस्तदाह ॥

> दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं
> रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणम् ॥
> वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं
> जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वेति ॥ कुमुदेऽपि कुमुत मोक्तमिति विश्वात् कुमुत् कुमुद वि
कासनीयत्वेन विद्यतेऽस्येति । यथा स्वभक्ताः कुमुदिन्यः समुद्य
मात्रेन मया विकासं मापितास्तथा स्वभक्ता गोप्यस्त्वयाऽपि वि
कासनीयाः । उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ॥ विभावयन्
समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहमित्युक्तेरिति विज्ञापयन्तमिव । पुनश्चा
ऽखण्ड मण्डलं बिम्बं यस्य तम् । परोकारशीलस्य काऽपि हानिर्न
भवतीति सूचयन्तमिव । अनेन राकेति ध्वनितम् । पुनश्च रमाया
लक्ष्म्या आननाऽऽभावद् आभा कान्तिर्यस्य । तद्भ्रातृत्वात् । त
थाच लक्ष्म्याः स्मारकत्वेन रमणेच्छामुद्दीपयन्तमिव । स्वभार्याभ्रा
तृत्वाच्छयालकस्य मम सन्निधौ सकोचो न विधेय इति वा सूच
यन्तमिव । यद्वा, सर्वलक्ष्मीः सर्वकान्तिः सर्वसमोहिनी परा ॥ इ
ति स्मृतेः, रमा श्रीराधा । रमन्ते रमयन्तीति वा रमा गोप्यः ।
तासामाननस्येवाभा यस्य तम् । स्वदर्शनेन ताः स्मृतिपथमा
रोहयन्तमिव । तथा उदयरागव्याप्तत्वान्नवकुङ्कुमपिण्डवदरुण
विद्रुहसमये यल्लक्ष्म्यादिमुखं तत्तुल्यत्वान्नूतनकामसुद्दीपय तमि
व । वनं च तस्य तथाभूतस्य चन्द्रस्य कोमलैर्गोभिः किरणैरभि
रञ्जितं, गोभिः अञ्जितं व्याप्तमिति वा । यद्वा भावेक्त । तत्कोमल
गोभिररञ्जिनं यत्र । किरणानां सुधादोग्धृत्वं, वनं एव पात्रमा
नत्वं च ज्ञापयितुं गोपदम् । तत्रापि शीतबाधाकरत्वनिरासाय
कोमलपदम् । तथाच यथोक्तविशेषणविशिष्टं च द्वं रमणयोग्यं च
च दृष्ट्वा, कलं जगौ ॥ अत्र विशेष्यस्याऽनुक्त्या आत्मा मुखं वापि
विशेष्य ज्ञातव्यम् । अस्मिन् पक्षे, कोः पृथिव्या अपि मुत् क
र्तव्यत्वेन विद्यते यस्य तमात्मानम् । मुखपक्षे कुमुद्वदिति लिङ्ग
विपरिणामः । अनेन भूचरसुखार्थं कृतावतारेण मया मदासक्त
मानसा गोप्याऽपि प्रयत्नविशेषेण सुखि यो विधेया इति ध्वनि

तम् । पुनश्चाखण्डमम्भूनातिरिक्त मण्डल नासाकर्णाग्रचक्रं य स्मिन् । अनेन गोप्यर्थमेव तुच्छीकृतकोटिकन्दर्पविग्रहस्य प्रादुष्कृतत्वात् ता अवश्य रमयितव्या इति सूचितम् । पुनश्च रमाणां तासामाननानामाभा यस्मिन् । अनेन स्वस्मिस्तासा खचितत्वदर्शनेन तत्फलप्रदानस्यावश्यकत्व सूचितम् । पुनश्च ताभिर्लिप्तेन नवकुङ्कुमेनारुणम् । यद्वा, अत एव तन्मुखालिप्तेन नवकुङ्कुमेन प्रतिबिम्बितेनारुणम् । अनेन स्वविग्रहस्य ताद्विग्रहगतरागरञ्जितत्व दर्शनेन तन्मनोगतरागेण स्वमनसाऽपि रञ्जितत्वमावश्यकमिति ध्वनितम् ।ताद्विकसितकुसुमाद्यलङ्कृतम् । पुनश्च स्वस्य स्वमुखस्य वा कोमलगोभिरभिरञ्जितम् । एवमुद्दीपनालम्बनविभावौ दृष्ट्वा, कलम्, अव्यक्तमधुराक्षर यथा स्यात् तथा, जगौ गान कृतवान् । तदपि वेणुनेति ज्ञातव्यम् । कलपदाऽमृतवेणुगीतेति वक्ष्यमाणात् । तत्र मधुरमिति मनोहरणशक्तिमत् । अव्यक्तमिति सर्वासा स्वस्वाज्ञानज्ञानोत्पादकमन्येषा तदज्ञानानिश्चायक चेति बोधितम्। मधुरत्वात् सर्वाकर्षण वारयति ॥ वामेति ॥ वामा मनोहरा दृशः कटाक्षा यासां, वाम सुन्दर दृग् दर्शन यासामिति वा । तासां युवतीना सौन्दर्यादिगुणगणालङ्कृतानामेव मनोहर यथा स्यात् तथा । गायन्त स्त्रिय कामय त इति श्रुतेः।वामाः स्वस्मिन् कुटिला दृशो यासां तासां मनोहरमिति श्लेषेण सर्वदा स्वस्मिन् कुटिलमेव पश्य तीना सर्वेन्द्रियप्रवर्तकमनस आकर्षणेन तथा दर्शनाभावाय चेत्यपि द्रष्टव्यम् । कल वामदृशामित्यत्र श्लेषा तरेण कामबिज, क्लीम्– इत्याकारक जगाविस्यपि ज्ञेयम् । तथाहि । कल ककारलकारौ । वामदृशेति टाब तम् । वामदृशा ईकारः । स अत्रास्त्रे वामदृगिति चतुर्थस्वरस्य सञ्ज्ञाहुकारश्च म च वामदृशामिति सयाहारद्वन्द्वे अमो लुकि रूपम् । तथाचईमिति च तेन क्लीमिति सिद्धम्

निवृत्तिपक्षे, अथ भगवत्कृतमनुग्रहान्तरं दर्शयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ कुत्सिता अनित्याऽशुचिविषयप्राप्तिजन्या मुत् कुमुत्, न कुमुत् अकुमुत् = तदभावः कर्तव्यत्वेन विद्यते यस्य विवेकलक्षणचन्द्रस्य तम् । तत्राप्यखण्डं मण्डलं वैराग्यशान्त्यादिसाधनसमूहो यस्य तं पूर्णं वैराग्यादियुक्तम् । यतो, रमाननाभं रमायाः सपत्नमदादिरूपेण परिणतायाः आनने मुखे अभा अदीप्तिर्यस्मात् तम् । विषयमात्रसौन्दर्यबुद्धिनिवर्तकम् । पुनश्च, नवकुङ्कुमारुणम् । पूर्वं हि अनात्मवर्गं एवानुरागः स्थितः । सम्प्रति नवीनेन कुङ्कुमस्थानापन्नेनात्मन्यनुरागेणाऽरुणं वनं कामक्रोधाद्यनेककण्टकद्रुमाद्याक्रान्तत्वात् तत्स्थानापन्नमन्तःकरणं, सम्प्रति, तत्कोमलगोऽभिरञ्जितं तस्य विवेकलक्षणचन्द्रस्य कोमलैः सर्वसुखकरैस्तत्तद्विचारभेदलक्षणैः किरणैरभिरञ्जितम् यद्वा तदन्तःकरणलक्षणं वनं कोमलैस्सत्काग्रहभावैः शास्त्रश्रवणसत्पादस्पर्शभगवन्मूर्तिसज्जनदर्शनभगवन्नैवेद्यास्वादनभगवच्चरणारविन्दार्पिततुलस्याघ्राणभगवन्नामस्मरणार्चनादिपरैर्गोभिरिन्द्रियैस्तज्जन्याभिर्वृत्तिभिराभिरञ्जितं शोभितं च दृष्ट्वा कलम् अनेकार्थसूचकमधुराक्षरम्, अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माऽऽद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रजातं कृष्णद्वैपायनात्मनाऽऽविर्भूय जगौ । कथं भूतं कलं, वामदृशां वामस्य परमसुन्दरस्य परमात्मनो दृग् ज्ञानं याभ्यस्ता उपनिषदः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेस्तासां परब्रह्मणि तात्पर्याऽवधारणकारणम् । वामा सुन्दरा दृग् ज्ञानं यासां तासामिति वा । यद्वा कुटिला दृशो यासामस्पष्टब्रह्मलिङ्गभेदाद्यनुवादिकानां, मनोहरं प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि तात्पर्यापहरणपरम् । यद्वा कुटिलज्ञानानां वादिनां मनोहरं तदभिप्रेतार्थनिरासकरम् । यद्वा वामदृशां शोभनज्ञानवतां विवेकिनां वेदान्तशास्त्राधिकारिणां सतां मनोहरं मनो

ज्ञम्, अमनोज्ञं तु विषयासक्तचेतसाम् । यद्वा, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिरूपं कलं जगौ । कीदृशं? वामदृशामनात्मपदपदार्थविषयाणां कुटिलवृत्तीनां मनोहरम् । तत्कारणभूताऽनात्मप्रवणमनस उपशामकम् । यद्वा यथोक्तविवेकिनां मनोज्ञमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तादृशगानानन्तरं यद् वृत्तं तदाह

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं
व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ॥
आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥

निशम्येति॥तद् गीतमनङ्गस्य कामस्य वर्द्धनम् अङ्कुरितस्य कामस्य सर्वाङ्गसंपूर्णतापादकम्।एतेन तस्याऽमृतसेकरूपत्वं सूचितम् । यद्वा । तद् गीतमनङ्गस्य सर्वाङ्गरहितस्यानङ्कुरितस्यापि कामस्य वर्द्धनं = तत्क्षणमेवोत्पाद्य अभिवृद्धिपर्यन्तं नयनसमर्थम् । तास्तु व्रजस्त्रियश्चिरकालमारभ्य तद्विषयककामाभिवृद्धस्वान्तास्तादृशं गीतं निशम्याऽऽकर्ण्य कलगीतलक्षणसूत्रगुम्फिताः पाञ्चालिका इवाऽऽजग्मुः । जग्मुरिति वक्तव्ये स्वस्य कृष्णसन्निधानावेशादाऽऽजग्मुरित्युक्तम्।ननु किं सर्वा अपि व्रजस्त्रिय आजग्मुस्तत्राप्यन्योन्यमऽलक्षितगमनविरोधइतिचेत्तत्राह॥कृष्णगृहीतमानसाः॥कृष्णेनैव पूर्वमेव गृहीतं मानसं मनो यासां तास्तत्राप्यन्योन्यमलक्षितो भगवतः पतित्वेन स्वीकारलक्षण उद्यमो यासां ताः । प्रत्येकमेव भगवन्तं पतित्वेनाङ्गीकृतवत्यः । सम्भ्रमः स्नेहमाख्यातीत्युक्तत्वात् स्नेह

रूयापक तासां सम्भ्रममाह ॥ जवेन लोले सकम्पे कुण्डले यासा ता' । अनेन कर्णव्यथानुसंधानाभाव सूचितः । यद्वा, मां ग च्छन्तीमालक्ष्येयमपि यास्यतीति सापत्नभयात् कृष्णगृहीतमानस त्वेन विचाराऽस्फूर्तेर्वा अ योऽन्यमलक्षितगमनोद्योगाः । अत एव जवेन चञ्चलकर्णाभरणाः । कुत्रेत्यत आह ॥ सः पूर्वमुपागत कान्तो यत्र स्थितस्तत्र। यद्वा चोरचक्रवर्तिना श्रीकृष्णेन गृहीतानि मानसानि तत्सम्ब धीनि, धृतिस्मृतिविवेकलज्जाभीतिमयादीनि च यासां ता आजग्मुः । अनेन कृष्णो हि महाचोराधिराजो वेणुगी-ताख्यस्वसृष्टमहाचोर व्रजे प्रेषितवांस्तेन च व्रजाङ्गनाना विवृतक-र्णद्वारेण अन्त करण कोशागारमाविश्य धैर्यादिमहारत्नपूरितमनोम ञ्जूषामपहृत्य झटित्येवानीय स्वस्वामिने दत्ता ता कृष्णात् प्रार्थयित-मिवेति सूचितम् । अत एव महाचोर धनु व्यग्रत्वात् सूचकमनआ-देरपहृतत्वाद्वा अ योऽन्यमलक्षितोद्यमा । अत एव जवलोलकुण्ड-ला । कुण्डलेति कङ्कणकिङ्किण्यादेरप्युपलक्षणम् । अनेन बाहिर्द्रव्यस्या नापन्हयथूलदेहस्थया यादिस्थानीयभूषणा यल्पत्वबुद्धया । चैरेण तेन नापहृतानीति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे एव भगवदनुगृहीतस्य विवेकवैराग्यादिसाधन-सपन्नस्या त करणे परब्रह्मणा श्रुतिरूपका तानामभिरमण सर्वतो वृत्तिनिरोधन च सप्रक्रममाह॥निशम्येति॥तद्यथोक्त गीत व्रजस्त्रियः श्रुतीना गवामवस्थितिस्थान वेदो व्रजशब्देनाभिधीयते।तत्सबन्धि- न्य. स्त्रियः श्रुतयः श्रुत्वा स कान्त, कमनीय परमपुरुषार्थभूत, परमात्मा यत्र विवेक्यन्त करणलक्षण वने वर्तत तत्र आजग्मु । ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन स्फूर्ति गता । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानज तम. * नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति भगवद्वा क्यात् स्वभक्ता त करणस्थितः श्रुतिभी रममाणस्तद्ज्ञान नाश

यतीति विज्ञायत इत्यर्थः । आजग्मुरित्युक्त्या स्वा तःकरणवर्तिपर मात्म येवाजग्मुरिति सूचयति । गीत विशिनष्टि ॥ अनङ्गवर्द्धनम् ॥ अथात आदेशो नेति नेतीत्युक्तस्य मूर्तामूर्तलक्षणाङ्गविनिर्मुक्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वर्द्धनमज्ञानावृतस्य तस्याज्ञाननिवर्तनेनाविर्भावकर, यद्वा अङ्गाना देहाना वर्द्धनमसख्यातदेहोत्पत्तिकारण मज्ञानमङ्गवर्द्धन तद्विरोध्यनङ्गवर्द्धनम् । कथम्भूता व्रजस्त्रिय ? कृष्णेन सदानन्दस्वरूपेण परमात्मना गृहीतमानसतात्पर्य यासां ताः कृष्णे तात्पर्येण समार्पिताः । पुनश्चान्योन्यमलक्षित उद्यमः परमात्मप्रतिपादनरूपो यासा ताः । परस्पराकाङ्क्षारहिताः । प्रत्येक स्वत एव प्रमाणभूता इति यावत् । पुनश्च जवेन लोलानि चलानि झटिति नाशोन्मुखानि कुण्डलानि आशादिरूपाः पाशा याभ्यस्ताः।विचारिताःसत्य आशु जीवात्मपाशानिवर्तिका इति यावत् । कुण्डल कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि चेति मेदिनी । मनसो ह्यस्योऽपि इन्द्रियलक्षणगवा वासस्थानत्वाद्देहो व्रजशब्देनो च्यते । तदन्तरवस्थानाद् व्रजस्त्रियः, कृष्णेन गृहीत कारणभूत मानस यासा ताः कृष्णासक्तमन सम्बन्धिन्यः । यद्वा कृष्णेन गृहीत स्वीयत्वेनाङ्गीकृत' कृष्णानुगृहीतो विवेकादिसाधनसम्पन्नस्तस्य मानसा मनःसम्बन्धि यो, न त्वनधिकारिणः । परस्पर निरपेक्ष व्यापारवत्स्तत्तदिन्द्रियद्वारा निःसृत्य स्वस्वविषयप्रकाशने स्वतन्त्रा, स कान्तो यत्र वर्तते तत्र आजग्मुः । बहिर्मुखता विहायाऽ तर्मुखता प्राप्तास्तदानीं जवेन झटिति लोलानि कम्पितानि कुण्डलानि पाशा याभ्यस्ता । समानमन्यत् ॥ ४ ॥

आजग्मुरित्युक्तावपि प्रतिबन्धकानां तत्तद्व्यापाराणां सत्त्वात् कथ स्वस्वगृहात् तासां निःसरणमित्यपेक्षाया मेष्टसूचक शब्दश्रवणमात्रेण तच्छ्रवणमानसाना तत्क्षणमेव त्रैवर्गिककर्माणि

वृत्तिर्जातेति सूचयँस्तासां निर्गमनप्रकारमाह ॥

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ॥
पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥ ५ ॥
परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः ॥
शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥
लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ॥
व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

दुहन्त्य इति ॥ दुहन्त्यो दोहयन्त्यस्तत्क्रियामध्ये एव दोहं दोहनं हित्वा काश्चिद् अभिययुः वेणुगीतकृतमेघाभिमुखं ययुः । यद्वा दोहनपात्रं गृहीत्वा काश्चित् स्थितास्तत्समये गीते श्रुते तत्पात्रं विहायाभिययुः । यद्वा दोहनानन्तरं दुग्धपात्रं गृहीत्वा काश्चित् स्थितास्तत्क्षणे वेणुगीते श्रुते तत् त्यक्त्वाऽभिययुः । काश्चित् स्थालीस्थं पयश्चुल्ल्यामधिश्रित्य तत्क्वाथार्थं तदधिसेचननिहस्त्यर्थं च तत्सन्निधौ स्थितास्तत्समये वेणुगीतमन्तःप्रविष्टं, ततस्तत्क्वाथमप्रतीक्षमाणास्तद्रक्षणं विहायाभिययुः । अपराः संयावं पक्वं गोधूमकणान्नमनुद्वास्य तन्नाशमप्यनुसन्धायाभिययुः । यतः समुत्सुकाः उत्कटोत्कण्ठावत्यस्तद्विलम्बसहनासमर्थाः । एतेन स्वजातिधर्मं विहायाभिययुरित्युक्तम् ॥ ॥ अथ स्त्रीमात्रधर्मत्यागमाह ।

परिवेषयन्त्यो वा बुभुक्ष्वाद्यग्रे परिवेषणं कुर्वन्त्यस्तत्परिवेषणं विहाय काश्चिदभिययुः । अतिस्निग्धान् शिशून् पयो दुग्धं स्तन्यमितरद् वा पाययन्त्यस्तत्पायनं हित्वा काश्चिदभिययुः । पतीन् सर्वथा सेवनीयान् शुश्रूषन्त्यः पादप्रक्षालनादिसेवां वा

कुर्वत्यस्ता सेवा विहायाभिययुः । काश्चिद् भोजन कुर्वत्यो भोजन सक्त्वा अनाचान्ता एवाभिमुख ययुः । कृष्णान्तिक च युरित्युत्तरत्र चा वय । एतेन च सुमूलस्याग०, अतिरिक्तस्याग० स्वधर्मत्याग, स्वदेहपोषणत्यागश्चोक्तः ॥

काश्चिच्च दनकुङ्कुमादिना भगवदङ्गसङ्गसम्भावनयाङ्गराग कुर्वत्योऽप्युत्कण्ठया तल्लेपन हित्वा आकर्षकस्य प्रेष्ठस्य समीप ययुः । अन्याः प्रमृज त्यः अङ्गोद्वर्तनादिक कुर्वत्यः । गृह वा लिम्पन्त्य प्रमृज त्य इति वा पात्रभूषणादि वा प्रमृजन्त्य' । का श्चिल्लोचने अञ्जनेन शोभिते कुर्वत्य० । अनेनावश्यकदेहवेषादि त्याग उक्तः । कासाश्चिद् गमनत्वरावेशवशाद् देहावयवविशेषा ऽनुस धानाभावमाह ॥ व्यत्यस्तेति ॥ स्थानतः स्वरूपतश्चोर्ध्वाधो धारणेन विपर्यय प्राप्तानि वस्त्राभरणानि यासा ताः । वल्लभप्राप्ति वेलाया मदनावेशसम्भ्रमाव * विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविप र्य्यय इत्युक्तो विभ्रमाख्योऽनुभावोऽयम । अनेन भगवत्सुहृदर्थ कर्म तदासक्तचेतनाम यथाकृतमपि फलत्येवेति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे आगमनप्रकाराकाङ्क्षायामादौ, तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्त यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन, सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति श्रुतिसूत्राभ्यां सर्वकर्मणामिव सयोगपृथक्त्वन्या येन तत्प्रतिपादकश्रुतीनामपि परमात्माभिमुख्यमाह । दुह त्य इति । दुहुयाद् यजेद्दद्यादित्यादिश्रुतयस्तत्तत्कर्मफलप्राप्ति प्रतिपादयन्त्यो दोह तत्फल हित्वा तत्प्रतिपादने मुख्य तात्पर्य विहायाभिययुः । ब्रह्मणिसमन्वय ग तु प्रवृत्ताः। सर्वे वेदा यत्पदमामन न्तीत्यादिश्रु तेः । काश्चित्तु समुत्सुकाः, यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्य न्त एवमेवंविदि पापकर्म न श्लिष्यते तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोत प्र दूयेत एव हास्य सर्वे पाप्मानः प्र य त इत्याद्याः श्रुतयः। पय.

स्थानीय क्रियमाण सञ्चित च कर्माधिश्रित्य तत्परिपाक तद्भोगपर्य तप्रतीक्षानिरास प्रतिपादयिषयु । तस्य तावदेव चिर या वन्न विमोक्षे अथ सपत्स्य इत्याद्या, अपरा परिपक्वगोधूमकणान्न स्थानीय प्रारब्धकर्म अनुद्दास्य भोग विना तत्क्षयाभाव प्रतिपाद्य, अपरा—सूर्याय जुष्ट निर्वपामि अग्नये जुष्ट निर्वपामीत्याद्यास्तत्तद्देवि परिवेषय सतत्र तात्पर्य हित्वा, तथा अपरा—अक्षय्य वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृत भवति, अपाम सोममसृता अभूमेत्याद्याः, शिरूत अन्नान्, पयःस्थानीय कर्मफलमक्षयत्वेन प्रतिपादय त्यसत्र तात्पर्य हित्वा । यद्वा, सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्याद्या , परिवेषयन्त्य', ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य लोके इत्याद्याः पय स्थानीय सुकृतफलपान चेतनकर्तृक प्रतिपादयन्त्यः, काश्चित्, स होवाच प्राणोऽहमस्मि प्रज्ञात्मान मामायुरमृतमित्युपास्वेत्याद्याः पतीन् स्वर्गादिपतीन् इन्द्रादीन् प्रतिपादयन्त्यस्तत्प्रतिपादनतात्पर्य हित्वा,काश्चित्, यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसचन क इत्था वेद यत्र ॥ इत्याद्या अन्यादिकर्तृकाऽदनप्रतिपादयन्त्यो भोजनमृत्वादिरूपमपास्य तत्प्रति पादन विहाय, तथा अन्या, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रय त्यभिसविश तीत्याद्याः, लिम्पन्त्यो लेपनमध्यारोप प्रतिपादयन्त्य । अ या, अथात आदेशो नति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, अस्थूलमनण्वित्याद्या प्रमृज त्यः प्रकर्षेण मार्जनमपवाद प्रतिपादय त्यः । काश्चन, अनीशया शोचति मुह्यमान', यः सर्वज्ञ' सर्ववित् सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्याद्या, लोचनस्थानीये जीवेशचैतन्ये अञ्जयन्त्य उपाधिमत्तया प्रतिपादयन्त्य । काश्चित्, त्व वा अहमस्मि भगवो देवते, अह वै त्वमसि, तत्त्वमसि, अह ब्रह्मास्मीत्याद्या , व्यत्यस्तवस्त्राऽऽभरणाः

स्वस्वरूपाच्छादकम्—अह कर्तेत्यादिमतीत्यापादक जीवस्य वस्त्रस्थानीयम् । देहगर्व्यो गलकृतिमतीसापादकमीश्वरत्वमाभरणस्थानीयम् । व्यस्तस्त व्यतिहारण प्रतिपादिते वस्त्राभरणे यामिस्ता । यद्वा व्यसस्तौ सम्यकपरिक्षिप्तौ वस्त्राभरणस्थानीयो आवरणविक्षेपौ यामिस्ता । तृचयाऽप बहिर्मुखता विहाया तर्दुखा जाता इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु, रक्षत क यां पिता भ्राता पति, पुनस्तु वार्द्धके * अभावे ज्ञातयस्ता न स्यात स्य कचिद स्त्रिय, इत्युक्ताना रक्षकाणा विघ्नभूताना सत्त्व कथ कृष्णा तक यत्युरित्याशङ्क्य, त्वयाऽभियुक्ता विचरति निर्भया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो * इत्युक्तत्वात् कृष्णाकृष्टचेतसा न विघ्नाः प्रभवन्तीत्याशयेनाह ।

ता वार्यमाणाः पितृभिः पतिभिर्भ्रातृबन्धुभिः ॥
गाविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिता ॥ ८ ॥

ता इति ॥ तत्र चतुर्विधा गोप्य. पद्मपुराणेऽभिहिताः । तत्र गोपक या काश्चिन्नित्यसिद्धा । काश्चित्साधनसिद्धा. ।

तत्र नित्यसिद्धा ह्लादिनीशक्तिरूपा. । आन दचिन्मयरसप्रतिभाविताभिस्ताभिरिति * ब्रह्मसहितायामुक्तत्वात् । ह्लादिनी या म हाशक्तिरति * बृहद्गौतमीयाच्च । तथाच सच्चिदान द घन परमात्मा गोपालरूपममख्यातगोपालिकारूप चादाय क्रीडार्थ प्रकटत गालोके क्रीडति । स चात्र ताभि' सार्द्धमवतीर्णस्त तस्ताप्ता नित्यसिद्धत्वादिकमुच्यते। द्वितीयास्तु काश्चिद् गोपीजनवल्लभोपासनया प्राप्तगोपीभावा गोलोक प्राप्य भगवता लब्धक्रीडा अत्रावतीर्णा. । काश्चित् सम्प्रति गोकुले एव प्राप्तगोपीभावा

स्ता पूर्वोपासनकात्यायिनीव्रताचरणादिसाधनसिद्धत्वात् साधन सिद्धाः । श्रुत्यादयस्तु सर्वा अपि साधनसिद्धा एव । साधन च प्रार्थनादि । तदुक्तं बृहद्वामनपुराणे । कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः * कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धा न्यसंशयः । * यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः * भजन्ति रमण मत्वा चिकीर्षाऽजनिता तथेति ऋचीणां श्रीमद्वामनप्रसादात् गोपिकात्वमवाप्तिरुक्ता । पाद्मोत्तरखण्डे, पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः * दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् स्वविग्रहम् * ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले * हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादिति । श्रीमद्रामस्वरूपं वीक्ष्य स्वोपास्यगोपालविग्रहं हरिं स्मृत्वा तमेव भोक्तुमिच्छावता लज्जया तदवृतवता, कल्पतरोरिवादत्तापि श्रीरामादभीष्टसिद्धिर्ज्ञातेत्यर्थः । सम्भव [illegible] सुरस्त्रिय * इति प्रामाणीयभगवदाराधनलब्धसङ्गलाभयावतीर्ण [illegible] देवाङ्गनाना साधनसिद्धता । तत्र, नते पुरेहा ऋषयो नचैतः * इत्युक्तत्वात् सुराणामृषीणां च गोपालादिरूपेणावतीर्णत्वाद्देवाङ्गनाना स्वपतिभिर्वैवाहिकम् । ऋषिचरीणां तु कपाच्छा, द स्वतीरूपेणावतीर्णत्वात् स्वस्वरूपमूतरेव पतिभिर्विवाहादिकम् । श्रुतीनां कासाञ्चित्तु तत्तत्पतिपाद्यार्थं प्राप्तगोपालरूपे भगवत्प्रतिपादिकानां नित्यसिद्धगोपीनां च स्वसमानमायामयविग्रहाणा गोपैर्मायया मर्कटीकृतैर्वैवाहादिकं सञ्जातम् । तत्र ऋषिचर्यो भगवत्प्रतिपादिका । श्रुतयश्च सर्वा अप्यभिज्ञाः, साधनसिद्धगोपीनां देवकन्यानां च म ये काश्चिदभिज्ञाः, काश्चिदनभिज्ञाश्च । नित्यसिद्धानां म ये भगवत्सङ्कल्पानुसारेण नरनाट्यमवलम्ब्य काश्चिन्मानिन्यः, काश्चिद्दक्षिणाः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकश्रुतीनां मध्येऽपि अर्त्ता नरसनाऽऽखण्डार्था गृहीतमानिनीस्वरूपाः । अन्या-

स्तु गृहीतदक्षिणारूपाः । तत्रैवभूतानां गोपाङ्गनानां मध्ये काश्चिद् पितृभि, काश्चित् पतिभिः, काश्चिद् भ्रातृभिः, काश्चिद् बधुभि, काश्चित् पुत्रैरपि द्रष्टव्यम् । वार्यमाणा अपि न न्यवर्तत यतो गोविदेन वेदोद्धारकेण गोलोकविहारिणा गवेन्द्रेण प्रेष्ठेन भगवता अपहृत आत्मा अन्तःकरण यासां ता. । तथाचान्तःकरणाऽऽकृष्टेन भगवताऽपहृता तःकरणाना श्रौत्र निवारणमकिञ्चित्करम् । प्रवाहपतितनौकाया स्थितस्य तिष्ठ तिष्ठेति निवारण यथा । ननु भयात् स्वधर्माद्वा ता स्वान्त'करण निरुद्ध्य किमिति न निवृत्ता इत्याशङ्क्याह ॥ मोहिता इति ॥ भगवत्स्वरूपासक्त्युत्कटदशाया भयाद्यनुसन्धाननिवर्तक व्यामोह गता । ननु तै' पित्रादिभि. सर्वथा किमिति न निवारिता इति वाऽऽशङ्क्याह ॥ मोहिता इति ॥ तथाच मूर्च्छा मृत्यु वा गन्तु प्रवृत्ता अतस्तैस्तन्मूर्च्छामरणादिभयाच्च मनसा वारिता इति भाव' ॥

निवृत्तिपक्षे ता' श्रुतय पितृपत्यादिस्थानीयैर्वैदिकत्वाभिमानिभिर्वादिभिर्वार्यमाणा । गोविदेन वेदैकगम्येन परमात्मना अपहृतात्मान स्वीकृताभिप्रायाः, न न्यवर्तन्त । यतो मया = प्रमया प्रमाणै वा ऊहिताः। वृत्तयाऽपि पित्रादिभिर्विषयैर्वार्यमाणा अपि गोविन्द मिलीनस्वरूपा, मया ममया ऊहिता अनुकूलतर्कवशो न न्यवर्तन्त विषयाभिमुख्य न प्राप्ताः ॥ ८ ॥

अथ जन्मा तरेषु मोक्षाभिकाङ्क्षया कृतया गोपीजनवल्लभोपासनया लब्धगोपीभावानामवस्थामाह ॥

अन्तर्गृहगता काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमा ॥
कृष्ण तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचना ॥ ९ ॥

अन्तरिति॥काश्चिद् गोप्यो मोक्षपदभगवत्सङ्कल्पानुसारेणपतिभिर्द्वा

रागां मुद्रितत्वादन्तर्गृहगता अलब्धविनिर्गमा कृष्ण दध्युःमरणदशोपस्थितौ तमेव मेष्ट दध्यु ।यतो यस्य सर्वदा भावना भवति तदेवा त-काले ध्यानपथमारोहति । ताश्च सर्वदा कृष्णभावनायुक्ता आस मिलाचयेनाह॥तद्भावनायुक्ता। ॥ नेत्रद्वाराग्यन्तर चित्तवृत्तिगमनम यान्मीलितानि लाचनानि यासां ता. । ध्यानावेशेन मुद्रितनेत्रा इति वा। यद्वा मीलितानि लोजनानीतरज्ञानानि यासां ता ।केचि त्तु—काश्चिन्नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गभाग्याभावादलब्धप्रेमत्वाददग्ध कषाया नोपैव्यूढा गोपोपभुक्ता अपत्यवत्यो बभूवु ।ता खलु तदन न्तरमेव नित्यसिद्धादिगोपीसङ्गभूम्ना कृष्णसङ्गस्नेहोद्रेकात् तासा कृपापात्रीभूतस्ताऽपि कृष्णाङ्गसङ्गायोग्यदेहत्वेन योगमायया सा हाय्यकरणात् पतिभिर्वारिता. कृष्णमभिमर्तुमक्षया महाविपद्ग्रस्ताः पतिभ्रातृपुत्रादीन् स्वप्राणचौरत्वेन पश्य त्यो मरणदशायामुपस्थितायां सत्यां, यथाऽ था मात्रादिस्वबन्धुजन स्मरन्ति तथैव स्वमाणैकबन्धु कृष्ण सस्मरुरिति वर्णयन्ति ।

निवृत्तिपक्षे, स एष रसाना रसतम परम परार्द्धचोऽष्टमो यदुद्गीथ इत्याद्या उद्गीथादिरूपा तद्गृहगता अपि काश्चिद् गोपस्य भगवतः सम्बन्धिन्य., अलब्धो विशेषेण निगम. प्रतिपादन याभिस्तास्तस्य परमात्मनो भावनायामुपासनायां युक्ता नियुक्ताः कृष्ण दध्यु. परमात्मध्यान विदधु' । यतोऽविचारेण मुद्रितयथा श्रुतार्थप्रकाशा । तथाचोद्गीथादिस्तुतिपरतायां निरुद्धा अपि तत्र न तस्थुरिसर्थ' । इत्तयोऽपि काश्चिदस तमियवस्तुरूपगृहान्तगता अलब्धविनिर्गमा अपि तत्र कृष्णभावनायुक्ताः कृष्ण द दुर्मु द्रितविषयप्रकाशा इति ॥ ९ ॥

तथाच वर्तमानकालीनविरहध्यानाभ्यां पूर्वोपासनया लब्धा भ्यां स्वाभिसन्धित फल प्रापुरित्याह ।

दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः ॥
ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥

दुःसहेति ॥ दुःसहो यः प्रेष्ठविरहो मन्मथाग्निस्तेन यस्तीव्रस्तापः = कोटिब्रह्मकल्पेषु कुम्भीपाकादिनरकेषु यावद् दुःखं भवेत् ततोऽप्यधिकं भगवद्विरहक्षणमात्रेण जातं दुःखं, तेन धुतानि निर्धूतानि भस्मसात्कृतानि अशुभानि यासाम् । तथा च सर्वपापफलभोगसमाप्तिः । पुण्यक्षयप्रकारमाह । ध्यानेन प्राप्तो योऽच्युतस्य सच्चिदेकरसस्य परमात्मन आश्लेषः सम्यगालिङ्गनम् । तदानीं न जारत्वेन आश्लेषः, किन्तु परमात्मत्वेनेति बोधयितुमच्युतपदम् । तेन या निर्वृतिः = सुखं—कोटिब्रह्मकल्पेषु स्वर्गादौ यावत्सुखं भवेत् ततोऽप्यधिकं भगवत्संश्लेषे क्षणमात्रेणानुभूतं, तया क्षीणानि मङ्गलानि पुण्यानि यासाम् । तथा चैव पुण्यस्यापि क्षयः सपन्नः । केचित्तु—दुःसहेन प्रेष्ठविरहेण यस्तीव्रस्तापस्तेन धुतानि कम्पितानि अशुभानि याभिस्ताः । यासां प्रियविरहतापस्य तीव्रतां वीक्ष्य कोटिब्रह्माण्डस्थवाडवानलमहाकालकूटादिरूपाणि परं सहस्राण्यपि अशुभानि स्वतीव्रताहङ्कारं परित्यज्य पराजयबुद्ध्या चकम्पिरे इत्यर्थः । ध्यानेन प्राप्त आगतो योऽच्युतस्तेन तद्वेषोद्भूतस्य प्रेमपूर्णचिन्मयस्य तादृशस्वभाववदिमतो देवस्य य आश्लेषस्तेन या निर्वृतिस्तया क्षीणानि कृशीकृतानि मङ्गलानि प्राकृतानि यासां ताः । यासां स्फूर्तिप्राप्तेष्टाश्लेषोत्थसुखं वीक्ष्य कोटिब्रह्माण्डगतविषयसुखानिर्विषयब्रह्माऽनुभवसुखसहस्राणि मङ्गलशब्दवाच्यानि क्षीणानि । यदपेक्षया निकृष्टानि बभूवुरित्यर्थ इति वर्णयन्ति । तत्र परमपुरुषार्थत्वेन प्रतिपादितस्य निरतिशयस्य ब्रह्मानुभवानन्दस्य क्षीणत्ववर्णनं, यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः * इ

त्यादिशास्त्राज्ञानविजृम्भितमिति ॥

निद्राचपचे—दु'सहो य मेप्रस्य परमात्मनो विरहः—अत्र परमात्मोपासना नास्तीति केनचिच्छ्रियमाणस्तेन जातो यस्तीव्र-तापस्तेन धुतानि अशुभानि याभिस्ता । तथा ध्यानेन परमात्मो-पास्त्या याऽच्युताश्लेषस्तेन केनचिद्विषा वर्णितेन या निर्वृति-स्तया हेतुभूतया क्षीणानि क्रोडीकारितानि मङ्गलानि याभि. । यद्वा अक्षीणानि न नाशितानि च मङ्गलानि याभिस्ता' । द्वितीयपक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गता ॥
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धना ॥ ११ ॥

यत एवमतः सद्य प्रक्षीणब धना' ॥ तत्क्षण एव प्रकर्षेण क्षीण प्रारब्धकर्मकृत ब धन यासा तास्तथाभूता. सद्यो गुणमय देह जहु । त्रिगुणमय स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रय जहुर्विमुक्ता इत्यर्थ । ननु ब्रह्मणभिन्नब्रह्म साक्षात्काराभावात् कथ तासा मुक्ति-रित्यपक्षायामाह ॥ जारबुद्ध्येति ॥ यद्यपि तासा भगवति जार-बुद्धिरासीत् तथापि वस्तुमाहात्म्याद्भगवत्प्रसादो जातः । न हि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते । अ यथा बुद्ध्यापि पीतममृत यथा । जाते तु भगवत्प्रसादे तमेव प्रसन्नाभवपरमात्मान सङ्गतास्तत्प्रसाद-लब्धसाक्षात्कारेण तदभिन्नता प्राप्ता इत्यर्थ' । अपिशब्दस्तद्-बुद्धिनिन्दपत्वाभिव्यञ्जनद्वारा वस्तुमहिम्ना तदतिप्रशंसामभिव्य-नक्ति । यद्वा प्रथम जारबुद्ध्यापि भगवता सङ्गता पश्चाद्विरह दशाया ध्यानादिना भगवत्स्वरूप ज्ञात्वा ततः प्रक्षीणब धना सद्यो विमुक्ता इत्यर्थ. । तथाच सर्वमपि निकृष्टमुत्कृष्टसम्ब धादुत्क

ष्टं भवति । यथा भगवत्सम्बन्धाद्गोपा ब्रह्मादीनामपि दर्शनीयतां प्राप्ताः । तत्कृत चौर्यं कर्म स्मरणादिनाऽप्यनेकाशुभनाशकरम् । तत्सम्बन्धाद्गोवर्द्धनस्ये द्रादेरप्युत्कर्षं । शान्तिरसादतिनिकृष्टस्य शृङ्गाररसस्य तत्राप्यौपपत्यसम्बन्धिनः सर्वपरमहंसचूडामणिशुक मुखेन गीयमानत्वम् । गुञ्जागैरिकशिखिपिच्छादेर्ब्रह्मादिभिः स्तूय मानत्व सारथ्याद' परमश्रियक्षणीयत्व चेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे—तमेव, रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽन न्दी भवतीत्यादिश्रुतिप्रतिपादित परमरसरूप जारबुद्ध्या ततच्छ्रुति पतौ या उपासनाबुद्धिस्तद्विधायकतयाऽपि सङ्गतास्तस्मिन् स ङ्गतिमत्य । अत एव सद्यो विचारक्षण एव प्रक्षीण च धन श्रूय माणाथव धनकारण यासां ता. । गुणमयम् उद्गीथादिगुणस्तु तिमय देह तत्परत्व जहुः । प्रवृत्तिपक्षे जारबुद्ध्यापि सङ्गता गुणमय देह यदा जहुस्तदा किमु वक्तव्य मेष्टबुद्ध्या सङ्गता विवेक्य ऽन्तःकरणवृत्तय इति योज्यम् ॥ ११ ॥

ननु तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयना य, यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवाः * तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति, ऋते ज्ञाना न मोक्ष इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वाभिधानम् । तच्च ज्ञानमह ब्रह्मास्मीत्यादिरूप, स्वा त्मानमात्मतया विचक्षते* इत्युक्तत्वात् तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुतश्च । तत्साधन च भक्तियोगः । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ * तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् * कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च * तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् * ददामि बुद्धियोग तं येन मामुपयान्ति ते * भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत * पुरे ह भूमन्

बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया * विबुद्ध्य भक्त्या कथयोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गति परामित्यादिशास्त्रात् । तथाच कृष्णे ब्रह्मबुद्ध्यभाववतीनां जारबुद्ध्या कथं मोक्षः । न हि पतिपुत्रादीनां वस्तुतो ब्रह्मभूतानामपि भजनेन मोक्षो भव तीति शङ्कानिवृत्त्यर्थं राजा पृच्छति ॥

राजोवाच ।

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ॥
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधिया कथम् ॥ १२ ॥

कृष्णमिति ॥ कृष्णं परं केवलं कान्तं कमनीयं पतिं वा जारं वा विदुः । यद्वा परं परपुरुषं कान्तं स्वरमणं विदुः । न तु ब्रह्मरूपं विदुः । अतो गुणधिया गुणकार्यविषयाक्रान्तबुद्धीनां गुणप्रवाहस्य संसारस्योपरमो मोक्षः कथम् । मुनयर्थानेतन्निर्णयं कर्तुं समर्थोऽसीति सूचयन् संबोधयति । हे मुने इति ॥ विषय-बुद्ध्यापि मोक्षसिद्धौ श्रवणमननादेवैयर्थ्यं स्यादिति वा सं-बोधनाशयः ॥

निदर्शितपक्षे कृष्णं सदानन्दरूपं परं कान्तं परमरसं ब्रह्म तया गुणबुद्ध्या न विदुः नावेदयन्ति । अतो गुणमात्रधिया तासां श्रुतीनाम् उद्गीथादिगुणवर्णने यो प्रवाहस्तस्योपरमः कथम् । श्रुत्तमोऽपि या कृष्णं ब्रह्मतया न विदुस्तासां गुणप्रवाहोपरमः कथम् । न हि ब्रह्माकारता विना गुणप्रवाहोपरमो भवतीति भावः ॥ १२ ॥

अहो एवंविधरसवत्यां कथायां प्रतिबन्धकमात्रम् उक्तोत्तर प्रश्नं करोतीत्यभिप्रेत्य मामर्षमाह श्रीशुकः ॥

श्रीशुक उवाच ।

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताऽधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥

उक्तमिति ॥ पुरस्तात् सप्तमस्कन्धे उक्तमप्यमुमर्थं पृष्टत्वात् करुणया पुनः स्मारयति। चैद्यः शिशुपालो हृषीकेशं भगवन्तं द्विषन्नपि सिद्धिं गतः । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशं नियन्तारमित्यनेन यथाधिकारं द्वेषादिकं भगवत्प्रेरणयैव भवतीति सूचितम् । यद्वा ऽनादिनैश्वर्यं द्विषन्नित्यनेनावृतब्रह्मभावानां जीवानां परस्परं द्वेषाद्विना सिद्ध्यभावेऽपि कृष्णेऽनावृतब्रह्मभावे यथाकथञ्चिन्मनःप्रवेशात्सिद्धिर्भवतीति ध्वनितम् । यथैव तथा पुरस्तान्मयोक्तम् । तथाच कृष्णं विरोधिनस्यापि यदि सिद्धिर्भवति तर्हि परमानुकूल्येनास्या सक्तचेतसां गोपीनां सिद्धिप्राप्तौ किं चित्रमित्याह ॥ किमुतेति ॥ अधोऽक्षजः प्रियो यासां ताः। अधोऽक्षजस्य प्रिया इति वा । अतः अक्षजं ज्ञानं यस्मादित्यर्थकेनाधोऽक्षजपदेन, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिश्रुत्या सर्वगुणातीतम् आवरणविनिर्मुक्तं परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सेवन्तीनां या बुद्धयस्ता वस्तुमाहात्म्याद् ब्रह्मबुद्धय एव, न गुणबुद्धय इति ध्वनितम् । सप्तमस्कन्धे चेत्थमभिहितम् । तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वैरेण भयेन वा * स्नेहात् कामेन वै युञ्ज्यात् कथाञ्चिन्नेक्षते पृथक् * कामाद् द्वेषाद्भयात् स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः * आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः * गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः * सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो ! इति । यद्वा पूर्वं, ब्रह्मन् ! परोक्षत्वे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत् * यो ऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतामिति पृष्टवतस्तवैतदुत्तरं तदुत्तरकथनेन मया

उक्तम् । सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः । * इतरेऽपत्य वित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि * कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् * जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति माययेत्यादिना । किञ्च । सप्तमेऽप्याभहितमित्याह यथा वा ॥ चैद्य इति ॥ निहतिपक्षेऽपि समानमिदं पञ्चश्लोकात्मकं प्रकरणम् ॥ १३ ॥

भक्तितत्त्वज्ञानानधिकारिणोऽप्युद्धर्तव्या इतीच्छयैव भगवदवतरणमतो यदर्थं भगवदवतारस्तस्मिन्नेवार्थे भवत शङ्का न युज्यत इत्याशयेनाह ।

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥

नृणामिति ॥ भगवतः षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्याभिव्यक्तिकारणरहितस्याभिव्यक्तिः प्रादुर्भावो नृणामविशेषेण सर्वेषां निःश्रेयसार्थाय साक्षात्परम्परया वा मोक्षरूपपरमपुरुषार्थलाभायैव, ननु भूभारभूतकंसादिवधाय । भ्रूविजृम्भमात्रेणानन्तकोटिब्रह्माण्डसंहारसमर्थस्य क्वचित्संहारकशक्तिक्लेशमात्रावतारेणाऽपि तस्य सुकरत्वात् । न च नृणां निःश्रेयसमन्यथा सुकरम् । भक्तितत्त्वज्ञानयोरधिकारिणोऽत्यन्तदुर्लभत्वात् । मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये * यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः इत्यादिवाक्यात् । न च भगवदिच्छया तत्सुकरम् । तस्या अपि जीवकर्मसापेक्षत्वात् । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यापातात् ।
तस्मात् करुणासागरो भगवान् संसारानलेपापच्यमानाञ्जीवानालोच्यावतरतीति भावः । यथा रूपरूपेण भगवतोऽवतरणं नृणां पालनाय, तद्वदिति सम्बोधनाशयः । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्र

विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या परमात्मनो जीवरूपेण प्रवेशो नामरूपात्मकससारविस्तारायोक्तः । प्रविष्टस्य तिरोहितस्य परमात्मनः पतिपुत्रादिरूपेण स्थितस्य समृतिचक्रारूढस्य स्नेहादिसब धेन समृतिचक्रे भ्रमणातिशय एव, न तु तन्निवृत्तिः । भगवतस्तु अभिव्यक्तिरित्युक्तमता यत्स्वरूपसाक्षात्कारेण मोक्षः श्रुतिमस्तकेऽभिहितस्तत् स्वरूप भगवति अभिव्यक्तमेवासीत्तासायेन भगव"त विज्ञिनष्टि ॥ अव्ययस्येत्यादि ॥ अव्ययस्यापक्षयरहितस्य ससाक्ष्य यतोऽप्रमेयस्य प्रसक्षादिप्रमाणज यद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्याऽविषयस्याऽदृश्यस्य दृग्रूपस्य, तत्रापि हेतुमाह, निर्गुणस्य॥प्रसक्षादिप्रवृत्तिहेतुगुणविनिर्मुक्तस्य, सत्य ज्ञानमन"त विज्ञानमानन्द ब्रह्म विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत्, यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । तथाच सत्तज्ञानान दात्मकस्यानावृतस्य परब्रह्मणो न"दनन्दनादिरूपेणाभिव्यक्तिर्न तु जीवस्येव जडदेहाद्यभिमानेन तिरोधानमतोस्मादिपबुद्ध्यापि पीतममृत यथा अमरत्वायैवावकल्पते तथा जारत्वादिबुद्ध्याप्याराधितो भगवान्मोक्षायैवावकल्पते इति, न कोऽपि विरोध । ननु यथोक्तस्य निर्गुणस्य परमात्मनो महावाक्यज यखण्डार्थवृत्त्या आवरणभङ्गमात्र सम्पाद्यते । स तु स्वयमकाशत्वात् स्वयमेव प्रकाशते । तस्मात् कथ चक्षुरादीन्द्रियज यद्वृत्तिविषयाकारणाभिव्यक्तिः । न हि दृश्यमानघटपटाद्याकार ब्रह्माभिव्यक्तमित्युच्यते । अतो भगवद्विग्रहस्य दृश्यमानत्वमभिव्यक्तब्रह्मरूपत्व चेत्येतदुभय विरुद्धमितिचेत् तत्राह ॥ गुणात्मन इति ॥ गुणाना सत्त्वरजस्तमसा तदात्मिकाया महामायादिशब्दमनिपाद्यायाः प्रकृतेरात्मनो नियन्तुः सत्तास्फूर्तिप्रदस्याधिष्ठानचैत यस्य। तथाच सच्चिदान"दरूपे परब्रह्मणि सर्वथा

ऽयटिनमप्यज्ञानाहङ्कारादिक यथा प्रतीयते, तथा साधकाऽनुग्रहार्थं भगवतस्तत्तद्विग्रहरूपेण भानमपि न विरुद्ध्यते । तत्राज्ञानादीनां संसारकारणत्वात् तज्ज्ञानं संसारापादकम् । भगवद्विग्रहस्य तु मोक्षार्थं प्रकटितत्वात् तद्दर्शनादिकं मोक्षकरमिति विशेषः । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया * माया ह्येषा मया सृष्टा य मां पश्यसि नारदेत्यादिशास्त्रात्स्वेच्छोद्बोधिततद्विग्रहभानानुकूलमायाशक्त्या तथाभुते परमात्मनि तत्तदाकृतिभानमिति सर्वमनवद्यम् ॥ १४ ॥

अतो यथाकथञ्चित् तदासक्तिर्मुक्तिकारणत्वात् सम्पाद्येत्याह ॥

काम क्रोध भय स्नेहमैक्य सौहृदमेव वा ॥
नित्य हरौ विदधतो यान्ति तन्मयता हि त ॥ १५ ॥

काम प्रेममय रिरसामय वा । गोप्यादय । क्रोध द्वेष शिशुपालादय. । भय कंसादयः । स्नेह पाण्डवादय. । ऐक्य सम्बन्ध वृष्ण्यादय । सौहृद भक्ति नारदादय' । ऐक्यमभेन्मात्मारामा इति व्याख्यान तु सम्बन्धाद् वृष्णय इति पूर्वोक्तविरोधादस्य यथार्थत्वेन यथाकथञ्चिद्रूपत्वाभावात् स्वामिभिन कृतम । नित्य हरौ च धहरणायावतीर्णे भगवति विदधत' कुर्वाणा ये ते त मयता मच्चिदानन्दस्वरूपभगवत्स्वरूपता यान्ति । एवकारेण प्रत्येक सम्बन्धित्वेन कामादीना प्र येऽ यतमस्य यथाधिकारमवश्यकर्तव्यता बोधयति । वाकारेण कामादीना तन्मयताप्राप्तौ प्रत्येक स्वातन्त्र्य ज्ञापयति । एवकारस्य या तीसनेनापि सम्बन्ध । तथाच या से वैसैका स वाधितम । नित्यमित्यनेन शूर्पणखादिवद् व्यभिचारितकामादिव्यावृत्ति । यान्तीति वर्तमानापदर्शनेदानीमप्येव विद

घनो यान्त्येवेति द्योतयति ॥ १५ ॥

ननूक्तेऽप्यर्थे विस्मयाच्छिष्येण पुनः प्रश्नः क्रियतेऽतः किमिति सामर्थ्यं भगवच्छिरुत्तरं दत्तमिति चेत्तत्सिद्धे ह्यर्थे उक्तेऽपि कदाचिद्विस्मयवशात् पुनः प्रश्नो भवेदनेकवारमनुभूते समस्तशास्त्रेषु प्रसिद्धे परमात्ममाहात्म्ये सम्यक्छ्रुते समनन्तरस्य विस्मयोऽपि कर्तुमयोग्य इत्याशयेनाह ॥

न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ॥
योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥

नचेति ॥ गुणमत्वाद्धेतेवमसम्भावनालक्षणो विस्मयो, भवता तु गर्भवासकालात्प्रभृत्येतावत्कालपर्यन्तं भगवन्माहात्म्यमनुभूतवता, अवारितमपि ब्रह्मास्त्रं यो वारितवाँस्तस्य स्वेन निवर्तनीयसंसारनिवर्तने कः परिश्रम इति सर्वविस्मयनिवारकत्वं भवता जन्मकालेऽसौ मद्रक्षक इति परीक्षणेन परीक्षिदिति न भवता न च कार्य्यं कदापि न कर्तव्यः । एवम्भूतो विस्मयस्त्वज्ञानामश्रद्दधानानां संशयाविष्टचेतसां भवति, न तद्विलक्षणानां भवादृशानाम् । अज्ञत्वादिकं तु सर्वानर्थकारणत्वाद् दूरतः परिहरणीयम् । तदुक्तम्——अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति * नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः * इति । तत्रापि भगवति षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने, येन तस्योद्धारो यद्विषयकाङ्क्षया जातस्य प्रतिबन्धस्तदाविर्भावेन तदाकाङ्क्षापूर्त्तौ वा मोचनसमर्थे । अत एवाऽजे जन्मरहितत्वेऽविद्याकामकर्मवासनादिविनिर्मुक्तत्वाज्जन्मशून्ये, लोकानुग्रहायाविर्भूतत्वादिव्यजन्मादिमत्त्वेऽपि नास्त्यजत्वादिव्याघात इति भावः । किञ्च, योगेश्वरेश्वरे ॥ योगेश्वरा ब्रह्मादयस्तेषामपीश्वरे आदिकारणे नियन्तरि स्वाजत्वमहेश्वरत्वादिज्ञानवतोऽपि मुक्तिप्रदे । तदुक्तम्——

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। यद्वा, यत्प्रसादाद्योगेश्वरा अपि मोक्षदानक्षमास्तेषामीश्वरे को विस्मय ।एवं विधि गद्ग्रेश्वोचनसामर्थ्यमभिप्राय, किञ्च मुक्तप्राप्योऽपि स एवेत्याह ॥ कृष्णे सदानन्दस्वरूपे यतो येन केनापि प्रकारेणाश्रितादिचराचरं सर्वमपि विमुच्यते ।

तथाच छुमनर्गे, मातुर्भूतस्य साधार्थतमूहे, स्वस्यापि मोक्षोपायपामादिरूपे, भाटे रहान्दस्वरूपे, अतृणजङ्ख्लदेहादितादात्म्यापन्ने जीवेऽन्तरेर निस्वयो, न तु यथोक्ते परमात्मनि, तथापि भवत इति भावः ॥ १६ ॥

अहो बहुक्रम, इत. परम अत्र मङ्गलोत्तराभ्यां लोकोत्तरसुखाया भगवद्रासक्रीडाकथाया निश्चेद्रकाभ्यामिति स्वनयन् स्वयमेव प्रकृतमनुसरति ।

ता दृष्ट्वाऽन्तिकमायाता भगवान् व्रजयोषितः ॥
अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥

ता इति ॥ ता स्वयं कल्पतेनाहूताः, अतो व्रजयोषितो व्रज एव वासयोग्या अपि झटिति स्वसमीपमागता उपलभ्य । यद्वा ता व्रजयोषित सर्वदा व्रज एवोपलब्धास्तदानीं स्वस्य वने स्थितस्यान्तिकमायाता दृष्ट्वा, वाच पेशैर्विलासैः स्वचित्तानुसारेण निवेदयार्थनार्थमनीतिजनकैः पूर्व कल्पतेन मोहिताः पुनर्विशेषेण मोहयन् अभाषत । यतो वदतां सर्वेषा वक्तृणां मध्ये श्रेष्ठः । यतो भगवान् । इदं च व्यामोहोत्पादनं विप्रेमोद्भवाय । तथाच याः स्वात्मानं धैर्य्याभारात् बहिरपि प्रार्थयान्त तासां प्रेम्ण उपेक्षावाक्येरुद्दीपनं भवति । यास्त्वन्तरत प्रार्थनावसोऽपि धैर्येण-

क्षामानरखो वहिर्नेति नेतीत्येव वदन्ति तासां प्रेम्णः प्रार्थनावाक्यै-रेतेषामन्यत्वेनोभयार्थवाक्यायाभिहितत्वात् । पृथक् यथोक्तार्थवा क्यप्रयोगस्य परस्परकल्पनापादकत्वेन रसाभासकत्वात् । यद्वा सत्रापिशब्दा तर्भावेनेत्थं व्याख्येयम् । ब्रजयोषितः साहजिक-प्रेमवत्योऽपि, ताः प्रेमगयकामविकारं प्राप्ता अपि, अतिकमायाता अपि, साक्षाद् दृष्ट्वापि, स्वयं भगवांस्तासां भावज्ञोऽपि, कपटवाक्यैर्व्यामोहयन्न् वैकल्यं प्रापयन्नवदत् । यतो नर्मोक्तिवादिषु श्रेष्ठः । तथाच नर्मविशेषार्थमेवमभाषतेत्यर्थः ।

निवृत्तिपक्षे भगवानेव वदतां श्रेष्ठस्तत्तद्वादिरूपेण वदताम्प्रणयः सन् वाचः वेशैरापातरम्यैर्विलासैः, विमथा = विरुद्धमम या विपरीतसिद्धान्तेन ता उद्दयँस्तर्कयन्नुवाचेत्यर्थः । मोहितान्मन्दमतीन् विशेषेण मोहयन्निति वा ॥ १७ ॥

यदवदत् तदुदाहरति ।

स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥
ब्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

स्वागतमिति॥तत्र त्रिविधा गोप्यः।स्वावतारं विज्ञाय रमणा-भिलाषवत्योऽभिज्ञाः प्रथमाः । जारबुद्ध्या तद्वत्योऽनभिज्ञा द्विती-याः । स्वप्रभावातिरेकेण वशीकृतप्रेष्ठा मानवत्यस्तृतीयाः । तत्राभि-ज्ञापक्षे, वो युष्माकं स्वागतं सुष्ठु शोभनमागमनं जातम् । प्रेष्ठस-न्निधावागमनमात्रस्याप्यखन्तशोभनत्वात् । यद्वा, स्वागतमिति कुशलप्रश्नः । अतः परमप्रेम्णा समागतानां युष्माकं प्रसन्नोऽहं किं प्रियं करवाणि । युष्मन्मनोऽभिलषितप्रियकरत्वेन भवतीनां सन्तोषस्य सम्पादनीयत्वात् । अहो रमणेच्छयाऽऽराधनपराणाम स्माकं मन्दभाग्यत्वादद्यापि सर्वज्ञेनाप्यभिप्रायो न बुद्धो यत एव

पृच्छति । यद्वा । अस्मत्प्रेममरतामालोच्यैव वदति तस्मादत पर किं वक्तव्यमिति विचार्य्य खिन्नचित्ता आलक्ष्याऽऽश्वासयति । हे महाभागाः । महद्भाग्य भवतीनाम् । यतो ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थनीय मत्सन्निधान लब्धवत्यः । यद्वा, महान् भागो भजन यासाम् । मत्प्रेमातिरेकविनिर्मुक्ताना कथ मत्सम्बन्ध इति भाव । एवमुक्ता अपि वस्तुमशक्ता व्रजाभिमुख्यः स्थिता दृष्ट्वा पुनराह ॥ व्रजस्येति ॥व्रजस्यानन्दघनजनस्योपद्रवोपस्थितौ भवतीनामागमन जात स्यादिति मया ज्ञातमतः पृच्छामि । व्रजस्य कश्चिदनामय सुपद्रवाभावः सम्प्रति वर्तते । एव श्रुत्वा अहो सर्वज्ञोऽपि भगवान् अज्ञवत् पृच्छतीति नरनाट्यमालक्ष्य विस्मयेन स दर्शितवतीरूप लभ्य स्वयमपि स दर्शितालकृतमुखसरोरुह आह ॥ ब्रूतेति ॥ आगमनकारण ब्रूत । किमिह तूष्णीमवस्थानेन सन्देहापादकेन । स्वाभिप्रेतप्रियप्रार्थनमतिघनलज्जाभिभवकारणप्रेमातिरेकसपाद-नार्थ भगवता ता मखेवमुक्तय । अनभिज्ञापसे, स्वरमिकासक्ताचित्ता अस्मत्कलगीतश्रवणसमकालमेव प्रजाव् बहिर्नि सृत्य स्वसन्निधौ समागता, अत एवतासाम त करणस्था भावोऽपि बहिर्निःसारणीय इत्याशयेन दाक्षिण्यलक्षणनायकस्वभाव ता ग्राहयितुमव हित्थालक्षणनायिकास्वभावमङ्गीकृत्य आह ॥ स्वागतमिति ॥ वः शोभनमागमन भवतु । युष्मदागमन स्वस्य शुभसूचकमह लक्षये । यतो, हे महाभागा महद्भाग्यलब्धो महान् भाग स्वपतिभजन यासा ता, पतिव्रता ।तथाच महाभागाना युष्माकमागमन महद्भाग्य सूचयतीति भावः । अत आज्ञापय तु भवत्यो,वः प्रिय किं करवाणि। केन प्रियाचरणेन स्वात्मान कृतार्थं करोमीत्यर्थ । एव विपरीतया-कर्ण्योद्विग्नमानसा शुष्य मुखारविन्दा,अहो त्वैव व्रजात् सहसा निःसृत्यात्र समागता इति पश्चात्तापेन व्रजाभिमुखीरुपलभ्याह ॥

व्रजस्येति॥यदि व्रजस्य कश्चिद् उपद्रव उपस्थितस्तच्छान्त्या च यु ष्माकं प्रियं भवति तर्हि वक्तव्यम् । झटित्येव तच्छान्तिं करोमीति भावः । ननु भोः, चतुरशिरोमणे, तथा सति गोपा आगता स्यु रिति चेत् तत्राह ॥ ब्रूतेति ॥ युष्मदागमनेन तत्रस्त्रीणामेव कश्चि दुपद्रव उपस्थित इति तर्कवशान्मयैवमुच्यतेऽतः स्वमुखादपि झटिति तत्कारणं ब्रूत । अहो एतत्स्वरूपासक्तचित्ताभिरस्माभिर्व्रजस्य दत्त जलाञ्जलिं जानन्नपि फलकाले किमस्मासु व्रजासक्तचित्तनामारो प्यैव वदतीति स्वमुखारविन्दाभिमुखीरलोक्याह—ब्रूतेति, वा । तिष्ठतु मदुक्तस्तर्कः, स्वयं वक्तुमुद्यता यूयं स्वमुखादेव स्वागमन प्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । यद्वा, ससम्भ्रममाह ॥ स्वागतम् ॥ यतो भव त्यः पतिपुत्रादिसकलसम्पत्सम्पन्नत्वेन महाभागाः । तथाभूताना मागमनावकाशरहितानामत्रागमनेन महान् ममातिविस्मयो जात इति भावः । तस्माद् युष्माकं किञ्चित्प्रियाचरणे मम महत्युत्कण्ठा जातेत्याशयेनाह॥प्रियमिति॥यत्प्रियं भवत्यः प्रार्थयन्ति तदहं क- रवाणीत्यर्थः॥एवमुक्तानर्मोक्तिमवुद्ध्वा लज्जया स्वाभिलषितं प्रियं प्रार्थयितुमशक्ता व्रजाभिमुखीरवलोक्याह—ज्ञातं मया, व्रजे क श्चिदुपद्रव उपस्थितः स्यात् यद्भयात् पलाय्य स्वत्राणार्थं मदन्ति- कमागता अतः पृच्छामीत्याशयेनाह ॥ व्रजस्येति॥ तथा च तत्र स म्भावितोपद्रवशान्तिरूपं प्रियं किं करवाणीति भावः । एवमुक्ता अहो अस्य धूर्ताधिराजस्यात्यपूर्वोऽयं वाग्विलासो द्रष्टव्य इति तर्कयन्तीः सस्मितं परस्परं विलोकयन्तीरालक्ष्याह ॥ ब्रूतेति ॥ अहो भवतीनां मौनेन मिथः सस्मितनिरीक्षणेन चोपद्रवाभावो- ऽस्तीति मया ज्ञातमतः स्वमुखादेवागमनप्रयोजनं ब्रूतेत्यर्थः । मा निनीपक्षे, ता दुर्लभदर्शनसभाषणाः स्वान्तिकमायाता दृष्ट्वा अतिवि स्मितत्वात् सोत्कण्ठमिव ॥ स्वागतमिति ॥ अहो वो युष्माभिः

सुष्ठु समीचीनमागमनं कृतम् । एतादृशचन्द्रकराभिरञ्जिते समस्तोद्दीपनसामग्रीविशिष्टे वने युष्मदागमनाकाङ्क्षया मदवस्थानात् । ननु किमित्येवं ब्रवीषि, मन्दभाग्यप्रेरिता वयमत्र समागता इति कदापि न वाच्यमित्याह ॥ हे महाभागाः ॥ एवंविधयौवनादिवतीनामेवंविधे वने एवंविधेन प्रियेण समागमो महता भाग्येन लभ्यतेऽतो नाल्पस्य तपसः फलमिति भावः । अहो नाऽयं कोप काल, किं तु कोपौदासीन्यादिकं विहाय रमणस्य समयोऽतो येन प्रियाचरणेन भवत्यः प्रसन्ना भवन्ति तत्किं वर्तते तदहं करोमीति दैन्यं व्यज्यते । यद्वा, किमेवमुद्वयाऽवस्थिताः, यद्युष्माकं मनसः प्रियं तदहं जानामि, तदेव च ममापि प्रियं, तद्वः प्रियं देशकालानुकूल्ये सति किं करवाणि । भवतीनामनुज्ञा वर्तते किमिति ससम्भ्रमोक्तिः । एवमुक्त्वा व्रजाभिमुखीरवलोक्य तासां पलायनं सम्भाव्याह ॥ व्रजस्येति ॥ अहो प्रियाः ! प्रियाचरणानुज्ञा किमिति न दीयते, किमर्थं वा विकसितमुखपद्मा भवत्यः पुनर्व्रजमवलोकयथ अतोऽहं पृच्छामि । व्रजस्य तु कच्चिदनामयम् । एवमुक्ताः किञ्चिद्विकसितवदना ईषत्कटाक्षवतीरवलोक्य सस्मितमाह ॥ ब्रूतेति ॥ आगमनप्रयोजनं झटिति ब्रूत । प्रार्थनायां लोट् । किं वा भविष्यतीति भया मङ्गलकम्पमपाकुरुतेति दैन्यं व्यज्यते । सम्प्रत्यभीप्सितकार्यनाशकरी लज्जां विहाय कथयतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, आस्तिको भूत्वा वदति ॥ स्वागतमिति ॥ वः श्रुतीनां सुष्ठु आगमनम् आगमनं भवति । यतो भवत्यो महाभागाः प्रमाणमूर्द्धभूता अतो युष्माकं किं प्रियं करवाणि । अभिधेयं किं धर्मः, किं वा ब्रह्म । तदपि किं सविशेषमुत निर्विशेषम्, एकमनेकं, कर्मप्राप्यमुपासनाप्राप्यमुभयप्राप्यं केवलज्ञानप्राप्यं, कर्मसमुच्चितज्ञानप्राप्यं वा प्रतिपादयामि । ननु यथाकथञ्चिद्

रिकिञ्चित्प्रतिपादने को दोष इत्याशङ्क्याह ॥ व्रजस्यापौरुषेयस्य वेदस्यानामय कच्चित् । दोषग धोऽप न सम्भाव्यते । पौरुषेय वाक्येषु तथा चेदस्तु नामति भाव. । न वागता एव परब्रह्माणि षममत किमिसेव पृच्छसीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रूतेति ॥ स्वागमनवती ना युष्माकमागनकारण विनाऽऽगमन नोचितमिति कृत्वा तस्य कारण जातिगुणसञ्ज्ञा यतम ब्रूतसर्थ ॥ १८ ॥

एवमुक्ता, लज्जाविष्टमानसा किञ्चिदपि वक्तुमक्षमा अव लोक्य प्रेमोद्दीपनार्थमीषत्कर्णकठोर वाक्यमाह ॥

रजन्येषा घोररूपा घारसत्त्वनिषेविता ॥
प्रतियात व्रज नेह स्थेयस्त्रीभि सुमध्यमाः ॥ १९ ॥

। युष्माक मौ येन कारणाभावो मया ज्ञात' । अकारण चागमनस्तु मत्त्वचेष्टितसमम । तस्माद् वृथाऽऽगमनवद्त्रा वस्थानस्यानुचितत्वादिह वने न स्थेयम । यज्जात तत्तु जा तमिति माऽस्तु वृथा चेष्टितमिति भाव । तर्हि कि चेष्टितमित्यपे क्षायामाह ॥ व्रज प्रति यात गच्छत । गत्वा गृहकृत्यपरता सम्पाद्ये ति भाव । व्रजमित्यनेनात्रागमनवद् यत्र गमनस्यापि निष्फलत्व सूचितम् । ननु भवतु क्षणमात्र स्थित्वा गमिष्याम इतिचेत् त त्राह ॥ रजनीति ॥ एषा उपलभ्यमाना । तथाच सम्यग् नेत्राण्यु मील्य द्रष्टव्या, एषा रजनी वर्तते, न तु दिनम् । दिनादौ विल म्बेऽपि कृते उत्तरोत्तरप्रकाशबाहुल्यसम्भवान्नास्ति बाधा, रजन्या तूत्तरोत्तरा धकारबाहुल्यसम्भवाद्विलम्बो नोचित इति भाव । किञ्च ज्योत्स्नाबहुलाऽपि घोररूपा रात्रित्वादेव । तथाच महा निशीथाऽऽगमे गमनमत्रावस्थान च दुर्घट भविष्यतीति भावः । ननु भवत्वेव तथाप्यकस्मादागता फलमूलादिक किञ्चिदादाय

यास्याम इति चेत् तत्राह ॥ घोरसत्त्वैर्व्याघ्रसर्पवृश्चिकादिभिर्निषेविता । कालसम्बन्धाद्वृन्दावनेऽपि घोरसत्त्वसम्भावनया त्राव-स्थान विहरण वा नोचितमिति भावः । न चेव तर्हि भवताऽपि किमर्थमत्रावस्थीयते, वृज एव चलनीयमितिचेत् तत्राह ॥ स्त्रीभिरिति ॥ तत्रापि हेतु ॥ सुमध्यमा ॥ सुकुमारमध्यभागा भयोपस्थितौ पलायनादावसमर्था । अत एव कोमलचित्तत्वाद् घोरसत्त्व द्रष्टुमप्यक्षमाः । एतेन तव सन्निधौ नास्तस्माक किञ्चिद् दु खमिति शङ्कापि निरस्ता । अनभिज्ञापक्षे एतच्छ्रुत्वा, अहो इष्ट्य धूर्ताधिराजस्य वाग्विलासचातुर्यं, लोकोत्तरसौ दर्यक्रीडादिक दर्शयित्वा धैर्यकुलवज्जादिक नाशयित्वा सम्प्रति कल गीतेन स्वयमाहूय कारण पृच्छतीत्यपाङ्गचालनैरेव परस्परमाच क्षाणासु तासु अहो मया बुद्ध, देवपूजोपयोगिपुष्पाद्याहरणाय भव त्यः स्वागता' स्युरतस्तथाचष्ट्रपृच्छतराह ॥ रज येवेति ॥ भो', चतुर शिरोमणे! किमेवमागमनकारण पृच्छसि । भवानिव वयमपि क्रीडार्थ वने समागता इति छद्मनाऽवस्थानपरा आलक्ष्याह ॥ रज न्येषा घोररूपेति ॥ भो विशालनेत्रा, नेद दिनम् । अत एवविधाया रजन्या कुलवधूना युष्माक प्रासाद एव क्रीडोचिता, न तु बहिरागत्य वने । ननु घोररूपाया रज या प्रासादेऽपि क्रीडा कथ स्यादितिचेत् तत्राह ॥ इह, वने एव घोररूपा, न तु व्रजे। सहाय बाहुल्यादिति । ननु भोः कमलनयन ! एवविधज्योत्स्नावत्त्वेन उपलभ्यमाना रजनी किमिति घोररूपेत्युच्यत त्वयेतिचेत् तत्राह ॥ घोरसत्त्वनिषेविता ॥ अतो व्रज प्रतियात । अहो भवतु, क्षणमात्र विश्रम्य यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ नेति ॥ अवश्यकर्तव्ये विलम्बो न युक्त इति भाव' । ननु भवता कथ स्थीयते इतिचेत् तत्राह ॥ स्त्रीभिरिति ॥ ननु बह्वीनामस्माक तव सन्निधौ

स्थितानां का भयसम्भावनेतिचेद् तत्राह॥ह्मन्यमा इति ॥ यद्वा, ननु त्वमेव मीरुरसि, न तु वयम् । वनमपि साधारण, न तु तव पित्रा पितामहादिभिर्वा मौल्येन क्रीतम् । अतो वयमत्रैव विहरिष्याम इति चेव तत्राह ॥ नेति ॥ भवतु, यथेष्ट विहरन्तु भवत्य', पर तु रहो मत्पार्श्वे न स्थेयम् । आबालब्रह्मचारिणा मया स्त्रीसङ्गस्य परिह्रतत्वात् । तत्रापि बालवृद्धाभि सहावस्थाने नास्ति दोष' । यूय तु युवतयः सु दृश्यश्चातो दूरतः परिहरणीया इत्याशयेनाह ॥ ह्रमन्यमा इति ॥ तथाच सु दरीणा युवतीना सुन्दरेण मया रात्रौ निर्जने वने सहावस्थान नोचितम् । यद्यपि यूय परमपतिव्रता, अह च ब्रह्मचार्य्यग्रगण्यो जितेन्द्रिय एवात, सहावस्थानेऽपि नास्ति विकारशङ्का, तथापि मनसोऽविश्वसनीयत्वादपकीर्त्युद्भवाच्च नेदमुचितमिति भावः । यद्वा । अत्रागमने भवतीना प्रयोजनमह न पश्यामि । पृष्टेऽपि तूष्णीम्भावात् भवत्योऽपि न पश्य ह्यतो यद् ब्रवीमि तव कुरुध्वमित्याशयेनाह॥ रजनीति ॥ सम्प्रति व्रज प्रतियात । यत एषा, दिवा तत्तद्व्यापारवशादलब्धावसरयोर्दम्पत्योः सुखजनकत्वेन बहुशोऽनुभूयमाना रजनी रञ्जनकरी वर्तते । ननु यद्येव तथापि रजन्यां न सुमशक्तात्तेव तत्राह ॥ अघोररूपा ॥ शरत्पूर्णचन्द्रचन्द्रिकया व्याप्तत्वाद् दिनसादृश्यमापन्ना । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीत्यर्थः । ननु रात्रौ निर्जन वने व्याघ्रादयो यदि स्युस्तर्हि किं कुर्म इति चेत् तत्राहाऽघोरसत्त्वैर्भ्रमरकोकिलादिभिरेव निषेविता, वृन्दावनमाहात्म्यात्तु घोरसत्त्वैव्याघ्रादिभिरसत्यर्थं । किञ्च पतिभि' सार्द्धमत्र स्थितौ नास्ति क्षतिरित्याह ॥ नेति ॥ स्त्रीभिः पतिविरहिताभिरिह निर्जने वने तत्रापि मत्पार्श्वे केवलानामत्र परपुरुषसन्निधावस्थानस्य सुखहान्यपकीर्त्यादिकरत्वात् । मम स्वं

ऽविवाहितस्य पुरुषस्य यत्र कुत्रापि स्थितौ नास्ति काचित् क्षतिरिति, स्त्रीभिरिवनेन ध्वनितम् । ननु एकस्या रजन्यां वियुक्ता एव स्थास्याम्यस्त कस्मादस्मान् दृष्ट्वा ग्लायस इति चेत् तत्राह ॥ हे सुमध्यमा इति ॥

अहो क्षणान्तरे को वद किं भविष्यति, एवंविध सौकुमार्य्यादिक हथा न क्षपणीयम् । ममापि भवतीना सौन्दर्यादिवैथा नाशसम्भावनया दया ग्लानिर्भवतीति भाव. । मानिनीपक्षे, अथैवमुक्ता व्रज प्रति न दुगुप्सता आलस्याह ॥ रजनीति ॥ अहो आगमनकारण लज्जादिना नोच्यते चेत् तर्हि मा ब्रूत तथापि व्रज प्रति तु न यात । अत्रापि प्रार्थनाया लोड् । कुत इत्यत आह ॥ एषाऽनुभूयमाना रजनी रञ्जनकरी । एवंविधा पुनर्मिलिष्यति न वेति भाव । यतो ज्योत्स्नाव्याप्तत्वाद्घोररूपा । पुनश्च क्रीडोपकरणभूतैरघोरैर्भृङ्गमृगादिभिर्नितरां सेविता । यद्वा घोर सत्त्व यद यस्य तेन मया निषेविता । अतो नास्ति भयसम्भावनाऽपीति भावः । यद्वा पित्राद्यागमनभयाविष्टमानसा वय कथ न याम इतिचेत् तत्राह ॥ घोररूपा ॥ रात्रित्वात् । पुनश्च घोरसत्त्वनिषेविता, तस्मादत्र कोऽपि नायास्यतीति भाव' । अतः सर्वशङ्का विहायेह मत्पार्श्वे स्थेयम् । यतः, स्त्रीणि. । स्त्रीणा हि एवंविधे देशे काले चैवंविधरमणसंनिधावस्थान बहुयोग्यमिति भावः । तत्रापि न स्त्रीमात्रस्य अपि तु युष्मद्विधानामित्याशयेनाह ॥ हे सुमध्यमा इति ॥

निर्द्वाचिपक्षे, श्रुतागमनकारणमिषुपक्षिप्य कारणाभावमुपपादयति ॥ रजनीति ॥ एषा अद्वैतवाधभिमता निर्विशेषा चित्, रजनी रात्रितुल्या । सर्वेस्पापि तत्राध्यासात् । अत एव घोर सर्व विशेषविनिर्मुक्तत्वादत्यन्तशून्यारण्यवदसर्वभयङ्कर रूप यस्याः सा । अत एव घोरं स्वपरात्यन्तदुःखकर सत्त्व बलमन्तःकरण

वा येषा सर्वनिषेधप्रतिपादनपराणा तैर्नितरा भविता । अतो व्रज प्रति यात बहुवेदवाक्यानुसरण कुरुत । इह निर्विशेषचिति प्रतिपादकतया न स्थेय, स्त्रीस्थानापन्नाभि श्रुतिभि । यतो हे सुमध्यमाः ! शोभनार्थप्रतिपादनेन सुन्दर्य्यः । अय भाव । ब्रह्मणि वेदान्ता न प्रमाणम् । तत्र तत्प्रामाण्यस्याशक्यनिरूपणत्वात् । तथाहि । ब्रह्म माना तरगम्य न भवति, किं वा भवति । नाद्य । माना-तरविषयत्वयोग्य एव सिद्धे शब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । न द्वितीय । वेदा तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि माना तरानुपलब्धे । ननु लोकेऽपि न वाक्यार्थे माना तरापेक्षा । वाक्यार्थस्य सर्वत्रापूर्वत्वात् । सिद्धबोधि वाक्यमपि न स्वार्थप्रमितौ तदभावशङ्कानिवृत्तये वा माना तरमपेक्षते, किं तु वाक्यस्य वक्तृदोषप्रवृत्तामामाण्यशङ्कानिवृत्तये ब्रह्म त्वऽपौरुषेयवेदा तलक्ष्यमखण्डसद्वाक्यार्थप्रत्यस्तल्लक्षकवेदा ताना न माना तरापेक्षा । अत कथ ब्रह्मणि वेदा तानामप्रामाण्यमिति चेन्न । अखण्डार्थत्वस्य लोकवेदयोरसिद्धत्वात् । न हि नानापदार्थससर्गविषयस्य वाक्यस्यैकप्रातिपदिकार्थविषयत्व सम्भवति । वाक्य हि अभिधा, गौणी, लक्षणा वा वृत्तिमादाय स्वार्थ बोधयतीति प्रसिद्धम् । नचास्व यतमयापि वृत्त्या वेदा ता अखण्डमर्थ बोधयन्ति । मुख्यवृत्त्या पदानामकार्थवृत्तित्वानुपपत्ते स्पष्टत्वात् । गौणीलक्षणयोः स्वीकारेऽप्यन्यतरपदवाच्यार्थाल्लक्ष्याद्वा अधिकयोर्लक्ष्यमाणगुणा यतरपदवाच्यार्थयो सत्त्वाद्वाक्यार्थस्यैकपदार्थमात्रवृत्तित्वासिद्धि । ननु पदद्वयेऽपि लक्षणाङ्गीकाराल्लक्षणापक्षे नास्ति दोष इति चेन्न । अर्थभेदाभावे पदाना पर्यायत्वादाकाङ्क्षादेरभावाद्वाक्यत्वभङ्गापत्तेर्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु वाच्यार्थभेदान्न पर्यायता । वाक्यस्य पदानतिरिक्तत्वेऽपि प्रमितिजनकत्वेनार्थवत्त्वात् । नापि वाक्य

वैयर्थ्यमिति चेन्न । वेदान्तानामनुदितानस्तमितचैतन्यमात्रस्वरूप परब्रह्मविषयप्रमितिजनकत्वाद्ब्रह्माकारेऽविषयसिद्धा तभङ्गापत्तेः । प्रमाणवैफल्याच्च । तस्माच्च श्रुतिमस्तकमतिपान्नत्वविवाद इति॥२९॥

ननुभवत्प्राप्तीच्छया समागताना भवद्गीतादिनोद्दीपितस्मराणा विलम्बसहनाक्षमाणा स्वभक्तानामस्माक त्यागो नोचित इति चेत् तत्राह ॥

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ॥

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्वं बन्धुसाध्वसम्॥ २०॥

मातर इति ॥ कासाञ्चि मातरः, कासाञ्चित् पितरः, कासाञ्चित् पुत्राः कासाञ्चिद् भ्रातरः, कासाञ्चित् पतयः सर्वे गृहे अपश्यन्तो विचिन्वन्ति मृगयन्ते, न त्वं वेषणाञ्चित्ता अतो मात्रादिष्वेकोऽपि यद्यागत्य मत्पार्श्वे युष्मान् पश्येत् तदोभयेषा भयलज्जे स्यातामतोऽत्र स्थिताश्च युष्मः स्वस्य भयं, बन्धूना मम चापकीर्तिभयं च मा कुरुताऽतो बन्धूना साध्वसपरिहाराय व्रजं प्रति यात, अन्यत्र वा चलत । तथाच समस्ति भवतीनां प्रतिबन्धकमतो मम को दोष इति भावः ।

अनभिज्ञापक्षे, ननु नास्त्यस्माक किञ्चिदपि भयं समुदायमिविष्टत्वाद् भवत्समीपस्थत्वाच्च । नाप्यपकीर्तिभयम् । सखश आगतत्वाद ज्ञातस्याने स्थितत्वाच्चेति चेत् तत्राह ॥ मातर इति ॥ भवतीना नियामिका युष्मान् गृहेष्वदृष्ट्वा विचिन्वन्ति । अतस्तासा साध्वसं मा कृध्वम् । ननु ता अप्येवंविधा एवातः स्त्रीत्वाद्वा नागमिष्य तीतिचेत् तत्राह॥ पितर इति ॥ ते स्वकुले कलङ्कपातशङ्कया विचिन्वन्त आगमिष्यन्तीत्यर्थः । ननु ते ऽपि नागमिष्यन्ति, सखश आगतास्वस्मासु शङ्कानुत्थानात् । स्त्रीस्वभावस्य तैरपि ज्ञातत्वाच्चेतिचेत् तत्राह । पुत्रा इति । पुत्राणा रक्षणाग्रहे महती लज्जा वर्तते

इति भावः । ननु ते बाला इति चेत् तत्राह ॥ भ्रातर इति ॥ ते अन्वेषणे समर्था लज्जाव तश्चातस्ते अदृष्ट्वा लज्जया कदाचिच्छरीरमपि त्यजेयुरिति भावः । ननु तरुणास्ते वय च तरुण्योऽतो लज्जया वेषणार्थं नागमिष्यतीति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥ यद्वा, ननु रात्रौ पतिसन्निधौ स्थितिसम्भवानया तेऽ वेषणाय न प्रवर्तन्त इति चेत् तत्राह ॥ पतय इति ॥ ते रात्रौ भोगापेक्षा भवन्तस्तोऽदृष्ट्वा अ वेषय तोऽत्रागमिष्यन्ति । तस्मात् तदीयो रसोऽन्यस्मै न देयः । भोगसिद्धेस्तत एव सुकरत्वादिति भावः । नन्वेव तर्हि ते यदा आगमिष्यन्ति तदा तैः सार्द्धमेव गमिष्यामोऽतस्तावत् त्वमस्मत्समीपे तिष्ठेति शङ्कानिरासाय, विचिन्वं तीत्युक्तम् । तथाच गृहान्निर्गता मध्ये स्फुटितैर्मार्गान्तरैर्गताः सन्तो विचिन्व न्त्येवातोऽत्रागमन तेषा दुर्घटमतो विचि व तो ऽतिखेद मरण वा प्राप्नुयुरित्यर्थः । न वस्तु, किमस्माक तैरितिचेत् तत्राह ॥मेति ॥ तैः सार्द्धमेवावस्थानयोग्याना कुलाङ्गनाना युष्माकं तत्साध्वसोत्पादिका मदासक्तिर्नोचितेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, ननु किमित्येव निर्लज्ज सन् बहुपरिवाररक्षिता लज्जावतीरस्मान् प्रति ब्रवीषि, वय मत्र क्षणमात्रमप्यवस्थातु न शक्नुमः । यतः परमप्रेमास्पदा अस्मानऽपश्य तोऽस्म मात्रादयोऽ वेषणाय निःसृताः स्युरतस्तेषा मध्ये यद्येकोऽप्यत्रागत्य वाऽस्मान् पश्येत् तर्हि महाननर्थो भवेत् तस्मात् तदागमनात् पूर्वमेव झटित्येवास्माभिर्गन्तव्यमिति चेत् तत्राह ॥ मातर इति ॥ व धुभ्यः साध्वस मा कुध्वम् । यतस्ते मात्राद याऽपश्यन्त सन्तो विचि वन्त्येव, न तु गहनेऽस्मिन् वने तेषामागमन सम्भाव्यत इति भावः । यद्वा, विचिन्वन्ति, न त्वत्रायान्ति, नाप्यायास्यन्ति । हि यतोऽपश्य तो न द्रक्ष्यन्त्येव वनस्यास्यातिनिबिडत्वा मया तामस्या विद्यया एतत्स्थानस्याच्छादितत्वाच्च ।

अतस्तद्भय विहाय मया सार्द्धं यथेष्ट रमतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु निर्विशेषमखण्ड ब्रह्म यथोक्तरात्रिकल्पमिति त्वया कथ ज्ञातमित्याशङ्क्य बहुविद्वत्सम्प्रतिपत्तेरित्याह ॥ मातर इति ॥ ये मात्रादिस्थानापन्नाः साङ्ख्याध्वरमीमांसकादयो विचिन्वन्ति, यथोक्त ब्रह्म श्रुतिप्रमाणकमस्ति ? न वेति ? विचारयन्ति तथापि न पश्यन्त्येव । तथा च यदि स्यात् तर्हि परमविचक्षणैरन्वेष्यमाणमवश्यमुपलभ्येत, नोपलभ्यते । स्फीतालोकवर्तिघटानुपलब्ध्या घटाभाववत् तदभावो निश्चीयत इति भावः । तस्माद् यथोक्तरात्रिकल्पत्वत्राणाय परमोद्योगवत्त्वाद्धेतो वो बन्धवस्तेषां साम्प्रत तन्मतानुमोदनेन वेदबाह्यत्वप्राप्तिभय मा कुरुध्वम् । स्वरक्षकस्य रक्षणमेवोचित, न तु भयप्रदानमिति भावः ॥२०॥

एवमुक्त्वा अहो भगवदनुग्रहलाभान्निष्फलमेवास्माकमागमनजातमिति विचार्य्य खिन्नचित्ता आश्वासयति ।

दृष्ट वन कुसुमित राकेशकररञ्जितम् ॥
यमुनाऽनिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥

दृष्टमिति ॥ युष्माभिरागत्य वन दृष्टमेव । न चेवचेत् तर्हि कलगीतेन किमर्थमत्र वयमाहूता इत्याशङ्क्यापि परिहृता । वन दृष्टमस्माभिर्विचारितमहो इद वन स्वभक्ताभ्योऽपि प्रदर्शनीयमित्याशयेन कलगीतेन मयाऽऽहूता इति भावः । ननु का वाऽत्र दर्शनीयतेति चेत् तत्राह ॥ कुसुमितमिति ॥ ननु कुसुमितवनमेव यद्यस्माकं प्रदर्शयितव्य तवाभीप्सित स्थित तदा दिने एव वय कुतो नाकारिता इतिचेत् तत्राह ॥ राकेशः पूर्णचन्द्रस्तस्य करैः किरणै रञ्जितम् । तथाच दिने राज्यन्तरे वा नास्त्येवविधा शोभेति भावः । किञ्च, वायुरप्येवविध समयान्तरदुर्लभ इत्याशयेनाह ॥

यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य वायोर्लीला मन्दगतिस्तया राजन्तः कम्पमानास्तरूणां पल्लवास्तैः शोभितम् । तस्मात्सास्यागमनवैयर्थ्यमिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु भवतु, तव निकटे न स्थीयते । अन्यमदेशे गत्वा स्थास्याम इत्यभिप्रायवतीरालक्ष्याह ॥ दृष्टमिति ॥ एवंविधप्रदेशान्तरं नास्ति । अथ च प्रदेशा दृष्टा एव भवतीभिरस्तोऽलं वृथा कालक्षेपेणेति भावः । यद्वा, किमेष मात्रादिव-धुभय प्रदर्शयेत, तद् त्वऽस्माकं दत्तजलाञ्जलिप्रायमेवा यथा तान् परित्यज्य रात्रौ बहिरागमनं कथं भवेत् । त्वं बिभेषि चेत् त्वमेवेतो गच्छेति प्रणयकोपवतीरालक्ष्याह ॥ दृष्टम् ॥ अहो मयापि ज्ञायते, निर्दोषाणां नास्ति कुतो भयम् । तथापि बुद्धिमतीनां वृथा गृहाभिसरणस्यायुक्तत्वाद्वनशोभेक्षणार्थमागता स्युस्तच्च सम्पन्नमितो वृथाऽत्र न स्थेयमिति भावः । यद्वा, तच्छ्रुत्वा लज्जयेतस्ततो विलोकयन्तीरवलोक्याह ॥ दृष्टमिति ॥ अहो ज्ञातं मया, साध्वीनां भवतीनां गृहान्निर्गमनं वनेक्षणाय, तच्च जातमतो गन्तव्यमिति भावः । ननु मसन्नादवागताः फलानि गृहीत्वा यास्याम इतिचेत् तत्राह ॥ कुसुमितम् ॥ न तु फलितम् । एतच्छ्रुत्वोद्ग्रीवदृष्टीरालोक्याह॥राकेशकररञ्जितम् ॥ अत, शरत्पूर्णचन्द्रचन्द्रिकाशोभेक्षणाय भवत्य समागताः स्युस्तदपि जातमिति भावः । यमुनाभिमुखीरालोक्याह ॥ यमुनेति॥मानिनीपक्षे, ननु तथापि गृहाद्बहिरस्माकं मनो न रमतेऽतः कथमत्र तिष्ठाम इतिचेत् तत्राह ॥ दृष्टमिति ॥ कुसुमितमिदं वनं भवतीभिर्दृष्टम् । तथाच नास्ति गृहेष्वेवंविधकुसुमशोभाऽतोऽत्र कस्य मनो न रमते । मत्सङ्गोपलब्धस्यापलापो न युक्त इति भावः । किञ्चैवंविधं राकेशकररञ्जनं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभा च गृहेषु क्वास्ति । तस्मादेतत् सर्वमवलोक्यैव प्रेयस्यो भवतो मया

स्मृताः । स्मृत्वा कलगीतेनाहूता भवसोऽप्यागस तथैव दृष्टनसोऽतो गमनाग्रह विहायेह स्थेयम् । गोष्ठ प्रति मा यातेति परेणाऽन्वयः ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु भवन्तो विवेकचन्द्रानुदयाद्वैराग्यादिरहिता अस्मदभिप्राय न जानन्ति । विवेकादिसाधनसम्पन्ना त करणास्तु जानन्तीत्याशङ्क्याह ॥ दृष्टमिति ॥ राकेशस्य विवेकचन्द्रस्य करैर्विचारभेदै रञ्जित शान्त्यादिलक्षणकुसुमशोभितम् तःकरणलक्षण वन दृष्टमित्युपहासः । नाममात्रे श्रुत्यर्थाभासा ये विवेकादिमन्त इति भावः । यतो यमुनास्थानीयाऽविद्यासम्बन्धिनोऽनिलस्य तत्स्थानीयस्य विक्षेपस्य लीलया तद्विषयलालसया वृजन्तस्तरुस्थानीयस्य वैराग्यस्य पल्लवास्तत्स्थानीया अविचारोत्था वैराग्यभेदास्तैः शोभितम् । यद्वा, यथोक्तयमुनानिललीलया विलासेन वृज तश्चल त प्रवेपिता. ससारवृक्षस्य पल्लवा विषयप्रवालास्तैः शोभितम् । तथाच श्रुतवेदान्तानामपि यथापूर्वससारोपलम्भे तेषा विवेकाद्याभासमवलोक्य तन्मतानुसरण नोचितमिति भाव ॥२१॥

अहो नाद्यापि भगवतस्तोषोऽस्मासु जातो वर्ततेऽतस्तदर्थ क सुपायमनुतिष्ठाम इति चिन्तयन्तीर्व्याकुलचित्ता अवलोक्य, वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण पर पुमान् * विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारणमित्युक्तत्वात् स्वधर्माचरणमेव मम तोषोपायोऽतस्तत्रैवाभ्यास उचित इत्याशयेनाह ॥

तद् यात मा चिर गोष्ठ शुश्रूषध्व पतीन् सती ॥
क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान् पाययत दुह्यत ॥२२॥

तद् यातेति॥ यस्मादत्रावस्थान निष्फल, तत्र गमन च स्वधर्माचरणेन मम तोषकरत्वात सफल तत तस्माद् गोष्ठ यात ।

तत्रापि, या चिरं शुभकार्ये विलम्बो नोचित इति भावः । तत्र गत्वा पतीन् सेवध्वम् । यतो, हे सत्यः ! पतिव्रतानां युष्माकमिदमेवानुष्ठेयमिति भावः । यद्वा, सती' पतिव्रताः श्वश्रूवाचा । स्त्रीः सेवध्वम् । ससर्गजा गुणदोषा भव तीति यायाद् गुणवतीना सेवनेन भवत्योऽपि तथाविधा भविष्यन्तीति भावः । ननु स्वधर्माचरणस्य भवबरणाभिमुख्यमेव फल, तस्य जातत्वात् ततो निवृत्तिरेवाधुना श्रेयसी । आरुरुक्षोर्मुनेर्योग कर्म कारणमुच्यते * योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते* इत्यादिशास्त्रादतस्त्वदाभिमुख्यमसह मानास्ते कथ सेवनीया । ततस्तादृश पातिव्रत्य त्वदङ्घ्रिपाथोरुह योर्नीराजनीकृत्य दूरतस्त्यक्तमस्माभिरित्याशङ्क्य, दयया सर्वभूतेष्विति*दयाया मदाराधनाङ्गत्वात् सा त्वयवश्यमपेक्षितेत्याशयेना-ऽऽह ॥ क्रन्दन्तीति ॥ अतस्तान् गत्वा दुग्ध पाययत, तदर्थ गाश्च दुह्यत ॥ अनभिज्ञापक्षे, एवव्याजेनोद्दीपयित्वा निषेधेनाशासक्तिमुत्पादयति ॥ तदिति ॥ हि यद् यस्मादत्रावस्थाने फल किञ्चिदपि नास्ति तत् तस्माद् गोष्ठ यात । तत्रापि मा चिर, यत' पतिशुश्रूषासमयो वर्तते इत्याशयेनाह ॥ शुश्रूषध्व पतीन् ॥ यतो हे सत्यः, अत' क्षणमात्रमपि परपुरुषस्य मम पार्श्वेऽवस्थान पतिव्रताना युष्माकं नोचितमिति भाव । यद्वा, कथ भूतान् पतीन्, सती!एते युष्मत्पतयः पूर्वज मनि पतिव्रताःस्त्रिय' स्थिताः पुरुषभावनया पुरुषत्व प्राप्ता, भवत्यस्तु पूर्वं पुरुषाः स्थिता' स्त्रीषु आसक्तचित्तत्वात् स्त्रीत्व प्राप्ता, अतः पुनर्वैपरीत्यार्थं पतीन् शुश्रूषध्वमित्याशय' । किञ्च, करुणाऽपि स्त्रीणा स्वाभाविकी भवति । अतः करुणावतीना युष्माक बाला वत्साश्च क्र द न्तीत्यतो गत्वा तान् पाययत, दुह्यत ॥ मानिनीपक्षे यद् यस्माद् व्रजभुवम् नास्ति, वनशोभादिरूपा रमणसामग्री चैतादृशी तत, शीघ्र मा यात, किं

न्तु रासान्तरं राज्यन्ते यास्यथेत्यर्थः । ननु पतिशुश्रूषणादिबहुव्यापारस्योर्वैरितत्वान्नास्त्यस्माकं चिरतरकालमवस्थानाऽवकाश इति चेत् तत्राह ॥ पतीन् मा शुश्रूषध्वम् । सती श्वश्रूप्रमुखा मा शुश्रूषध्वम् । सतीपदवीं वा मा सेवध्वम् । नन्वस्माकं बाला वत्साश्च क्रन्दन्त, कथमत्र स्थेयमित्याशङ्क्य क्षणं नेत्रे निमील्य संकेतयन्त्याहाऽऽह ॥ वत्सा बालाश्च मा क्रन्दन्ति ॥ अहमत्र स्थित एव सिद्धकलया जानामि—ते सुखेन वर्तन्ते, न स्वाक्रोशन्ति तस्मान्मा पाययत । दासादिभिः पायितत्वात् तु, मा दुह्यत । तैरेव दोहनस्यापि कृतत्वादित्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे, यस्मान्निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनं, तत् तस्मादाशु गोष्ठं क्रियार्थकश्रुतिसमुदायं यात, स्वसमुदायनिविष्टा भवत, क्रियामेव प्रतिपादयत । तदुक्तम्—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति । ब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वात् परिनिष्ठिते वस्तुनि च प्रत्यक्षादीनामपि प्रवृत्तिसम्भवात् तैरसंवादे प्रामाण्यस्य दुर्लभत्वात् सार्थक्याय क्रियामेव प्रतिपादयतेत्याशयः । ननु पौरुषेयवाक्यानि प्रामाणान्तरापेक्षत्वात् संवादविसंवादाभ्यां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा लभन्ते । अपौरुषेयाणां वेदवाक्यानां तु प्रमाणान्तरानधिगम्यविषयतया चक्षुरादिवदनपेक्षमेव प्रामाण्यमिति चेत् । सत्यम् । तथापि अनपेक्षप्रामाण्ययोरपि चक्षुःस्पर्शनयोरर्थे विसंवादाद् यथाऽन्यतरस्याप्रामाण्यं तथा ब्रह्मैकत्वश्रुतीनामहं मनुष्य इत्यादिप्रत्यक्षस्य च परस्परव्याघाताच्छन्दस्याप्रामाण्यम् । तस्मात् तत्रैव स्थित्वा पतीन् इन्द्रचन्द्रादिरूपान्, तत्कर्मप्रतिपादनेन शुश्रूषध्वम् । यतो, हे सत्यः ! स्वाध्यायविध्युपात्तत्वादप्रामाण्यशङ्काकलङ्काऽयोग्याः । किञ्च, सर्वमिथ्यात्वसिद्धान्तमाकर्ण्य वत्सबालस्थानीयकर्माधिकारिणः सर्वेऽपि क्रन्दन्ति, अत

स्नान् पाययत दुहत । तत्कर्मफल सस्यमिति मातपादनेन तत्स-न्तोष सम्पादयतेत्यर्थ ॥ २२ ॥

एतच्छ्रुत्वाऽसन्तोषि नचिन्ता आलक्ष्य, अथवा नास्ति भवती ना वनशोभेक्षणेच्छा, नापि मदपेक्षयाधिक पुत्रादौ स्नेहोऽतो मदर्थमत्र समागता इत्याह ॥

अथवा मदभिस्नेहाद् भवन्त्यो यन्त्रिताशया ॥
आगता ह्युपपन्न तत् प्रीयन्ते मयि जन्तव ॥ २३ ॥

अथवेति ॥ मयि यः स्नेहस्तेन यन्त्रिताशया वशीकृतचित्ताः सत्यो, मद्दर्शनार्थं यूयमागता इति स्यात् । तदेतदुपपन्नमुपपत्ति युक्तम् । न त्वयुक्तः पक्षः । हि यतः सर्वेऽपि जन्तवो मयि प्रीता भवन्ति । यद्वा उपपन्न सिद्धम् । यतो मयि दृष्टे जन्तवः प्रीय ते अतो भवत्यो मद्दर्शनेन प्रसन्नाः सत्यो गच्छन्तेति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, एव श्रुत्वा सरम्भक्षुभितदृष्टीरालक्ष्य ततोऽप्यधि-कक्षोभमुत्पादयति ॥ अथवा, वनादिक द्रष्टु नागताः, ते पक्षा ह्यैव मया कल्पिता । भवत्यस्तु मायया योजितः स्नेहः स्वाभा विकी प्रीतिर्नं तु कामाद्युपाधिका, तेन यन्त्रिताशया आगतास्त दुपपन्नम् । अयमेव पक्ष उपपन्नः । हि यतः सर्वे प्राणिनो मयि प्रीय ते । तथाच सामा यप्रीत्यतिशयवत्यो मद्दर्शनार्थमागताः । तस्यापि जातत्वाद् गन्तव्यमिति भाव । अथवा, यतो मयि ज न्तव प्रीयन्ते अतो मत्स्नेहाद् भवत्योऽपि यन्त्रिताशयास्तदेतद् पन्नम् । यत आगता ॥ मानिनीपक्षे, पूर्वं यद्यपि प्रयोजनान्तरार्थ मागता भवत्यस्तथापि सन्मनोरथपूर्त्यर्थमत्र तिष्ठतेत्युक्तमिदानीं भवतीना मयि स्नेहातिशयो वर्तते इति चिरकालान्मया बुद्ध्यते।ततः किमर्थं तत्तिरोधान क्रियत इत्याशयेनाह ॥ अथवा मदभिस्नेहाद्

भवन्तो यन्निमित्तायाता आगताः । भवन्तस्तु योग्या एव । म यि तु सर्वेऽपि जनाः प्रीयन्तेऽतो मत्स्नेहाकृष्टचेतसामागमन मुपपन्नम् । बहुयोग्यं जातम् । अतोऽत्र स्थित्वा तत्फलं सम्पाद्य मिति भावः ।

निवृत्तिपक्षे पूर्वं श्रुतीनां समस्तानां क्रियापरत्वमुक्तमपि तत्र ब्रह्म- प्रतिपादकश्रुतीनां क्रियापरत्वासम्भवादानर्थक्यं, हुंफडादिवज्जपमा- त्रोपयोगित्वं वाऽस्त्विति सूचितम् । इदानीमध्ययनविध्युपात्तानां वे दान्तानामानर्थक्यायोगः, मतेयमानार्थस्य प्रसाख्यानासम्भवं चा भिप्रेत्याऽस्तु वा कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रिया विधिशेषत्वमुपनिषदामिति पक्षान्तरमाह ॥ अथवा मयि अस्म- त्प्रत्ययगोचरे आत्मनि अभिस्नेहात् प्रतिपादनपरत्वात्, यन्त्रिता श्रया आनर्थक्यं जपोपयोगित्वं वा गमयितुमशक्याऽऽस्त्विति, उपपन्नं कर्मणा सम्बद्ध कर्तृदेवतादिस्वरूपमात्मानमागतास्तत्स्वरूपप्रकाशने सङ्गताः । एवं रीत्या प्रतिपाद्यमाने मयि आत्मनि सति अन्तत्र सर्वेऽपि लोकाः प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्यपि भवन्तो मयि स्नेहातिशयवन्तो मद्दर्शनार्थमत्रागता इत्यहं जानामि, तथापि श्रुतिस्मृतिबोधितस्वधर्मत्यागोऽयमनिष्ट इ- त्याशयेनाह ।

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ॥
तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥२४॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परः उत्कृष्टो धर्मः । स्त्री- णामिति विशेषणेन, एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृ- तः * भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिरित्यादिशास्त्रात्

पुरुषाणां साक्षान्मद्भजनमभिहितम् । स्त्रीणां तु स्वपतिरूपस्य ममाराधनमुक्तम् । नैव यज्ञक्रिया काचिन्न श्राद्धं नोपवासकम् * या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युतेत्यादिशास्त्रात् । तत्राप्य ऽमायया कपटराहित्येन । तस्य बन्धूनां स्वश्वश्रूवादीनां च शुश्रूषा, प्रजानां पुत्रादीनां चानुपोषणं स्तनादिदानेन पित्रादिभिः पोष्य माणानां तदनु स्वेन पोषणमिति वा । हिशब्दो यथोक्तधर्मस्य लोक वेदप्रसिद्धिं द्योतयति । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे तदुल्लङ्घ्य प्रवर्तते * आज्ञाभङ्गी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः * इत्यादिशास्त्रात् स्व धर्माविरोधेन मे सेवामार्गः कल्याणकर इति सम्बोधनाशयः ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु मत्स्नेहाकृष्टमानसा मदर्थमागता इति यदि जा नासि तर्हि प्रतियात व्रज, तद् यातेति किमिति निष्ठुरं ब्रवीषि । न हि परमस्निग्धानामियं रीतिरित्याशङ्क्य, पापान्निवारयति यो जयते हिताय * इति मित्रलक्षणस्याभिहितत्वाल्लोकद्वयहितार्थ मिदं मदीयं वाक्यमतिकोमलमित्याशयेनाह ॥ भर्तुरिति ॥ एतेन त्वयि स्निग्धत्वात् त्वच्छुश्रूषणमधुना कर्तुं प्रवृत्ता अतो भवता ऽपि तदनुमोदनं कर्तव्यमिति शङ्कापि निरस्ता । यथायोग्यस्नेहस्य शुश्रूषणस्य च युक्तत्वात् । तथाच भर्तरि कर्तव्यं स्नेहादिकं यत्र न कार्यमतो मय्यपि यथा जनं तव, प्रीय ते तथा प्रीतिः कर्तव्येति भावः । भवतीनां सर्वेऽपि सन्तीति सम्बोधनाशयः ॥ मानिनीपक्षे, नन्वात्राऽधर्मः शक्यो, ममैव युष्मद्भर्तृत्वे मत्सेवनस्य परमधर्मत्वा दित्याशयेनाह ॥ अमायया भर्तुर्बालभावादारभ्य निष्कपटतया भर्तृत्वेन वृतस्य मम शुश्रूषणं परो धर्मो, न तु बन्धुभिर्बलात्कारे णापादितस्य । भीष्मेणाऽम्बाया, परित्यागेन बलापादितस्य धर्मतो भर्तृत्वासिद्धिज्ञापनायैतत् । तस्मात् कपटागतभर्तृतद्बन्ध्वादिसेवादिकं विहाय, मम मद्बन्ध्वादिसेवनादिकमेव भवतीनां धर्मतोऽपि प्राप्त

स्यादावश्यकमित्यर्थः । एवं कृते नास्ति कदाप्यकल्याणमिति स बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्माद् भर्तृस्थानीयस्य प्रतिपाद्यार्थस्य सेवनं तत्परत्वमेव स्त्रीस्थानापन्नानां श्रुतीनां धर्मं शक्त्यादिलक्षणः । ननु तात्पर्येणान्यपरत्वेऽपि स्वार्थपरता न हीयते इति चेत् तत्राह ॥ अमायेति ॥ यत्पर० शब्दः स शब्दार्थं इति न्यायात् । त ॥व निर्व्याजेन स्वार्थपरत्वं परमो धर्मः । उभयपरत्वे वाक्यभेदादेकपरत्वमावश्यकम् । सम्भवति स्वार्थपरत्वेऽ यपरता न न्याय्येति भावः । क्वचिच्छक्यार्थासम्भवे, तदनुधूना शक्यार्थसम्बन्धिना सेवा प्रतिपादनमपि धर्मः । प्रजाना तत्स्थानीयाना मतानां विद्वज्ञावितसर्कैः, पुष्टानामनुपोषणं, तत्रैव प्रमाणत्वोपस्थितत्वया पुनरतिपुष्टत्वसम्पादनं च । यतो हे कल्याण्यः सर्वकल्याण कृत्प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधनपरशास्त्ररूपाः । अन्यथा शास्त्रपदप्रतिपाद्यत्वमेव भवतीनां न स्यात् । प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा * पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते * इति शास्त्रलक्षणाभिधात् ॥ २४ ॥

यत पतिरेव स्त्रियः परमं दैवतं, तदाराधनं च परमो धर्मः, तेनैव च लोकद्वयविजयं इति लोके शास्त्रे च घण्टाघोषस्तस्माद् दुःशीलत्वाद्यनेकदोषयुक्तोऽपि न त्याज्यः। किमुत दोषविनिर्मुक्त इत्याशयेनाह ।

दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥२५॥

दुःशील इति ॥ दुष्टं शीलं द्यूतादिव्यसनं यस्य सः। दुर्भगो मन्दभाग्यः । वृद्धो जराजर्जरीभूताङ्गः । जडो मूर्खः । रोगी म-

हारोगग्रस्तः । अधनः स्वोदरपूरणेऽप्यसमर्थः । एवमुक्तदोषेष्वेकैकदोषवान्, किं वा सकलदोषयुक्तोऽपि पतिर्लोकद्वयविजयेच्छावतीभिः स्त्रीभिर्न हातव्यो नैव त्याज्यः। पातकी तु यावत् पातकं तावद्धातव्यः । पतिं स्वपतितं भजेत् * आशुद्धेः सम्प्रतीक्ष्यो वै महापातकदूषितः * इत्यादिवचनात् । अनभिज्ञापक्षे, ननु अस्माकं पतयो नास्मदनुकूला अनुरूपाश्चातस्त्यक्ता एवातः किं तस्सेवाद्युपदेशेनेति चेत् तत्राह ॥ दुःशील इति ॥ षड्विधैश्वर्ययुक्तमपि परपुरुषमवलोक्य षड्विधदोषयुक्तोऽपि स्वपतिर्न हातव्यः । व्रजवासी तु सर्वसद्गुणयुतो निष्पापश्चातः कथं त्याज्यो भवेदित्याशयः । मानिनीपक्षे— तस्माद् बलात्कारेणाहृतयाऽप्यऽम्बया स्वमनसा हृतः पतिर्न त्यक्तो, यथा च साविध्या पितुर्वाक्यात् सत्यवान्न त्यक्तस्तथान्याभिर्युष्मदादिभिः स्त्रीभिर्मनसा हृतः पतिर्न हातव्यः । तत्रापि षड्विधैश्वर्यसम्पन्नोऽहं, न तु दुःशीलत्वादियुक्तः । वस्तुतः सर्वदोषयुक्तोऽपि न त्याज्यः । पतिरित्येकवचनात्, स्त्रीभिरिति बहुवचनात् स्वस्यैव सर्वासां पतित्वं दृढीकृतम् । तथाच तेषां वस्तुतः पतित्वाभावान्न तत्त्यागे कश्चिद्दोष इति भाव' ॥

निवृत्ति पक्षे तत्र दृष्टान्तमाह ॥ दुःशील इति ॥ वाशब्द इवार्थे । तथाच यथा पतिसम्पृक्तत्वं पतिव्रतायाः स्त्रियास्तथा वाचोऽपि स्वार्थसम्पृक्तत्वमिति भाव ॥ २५ ॥

ननु परमेश्वर आसक्तचेतसामस्माकं नास्ति जारपरमनसामिव पतित्यागादिकृतो दोष इत्याशङ्क्य मोक्षार्थं तथा चेदस्तु तथा, रमणेच्छया तु मय्यप्यासक्तानां स्वपतित्यागे दोष एवेत्याशयेनाह ।

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥

जुगुप्सित च सर्वत्र ह्यौपपत्य कुलस्त्रिय ॥ २६ ॥

अस्वर्ग्यमिति ॥ कुलस्त्रियः सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि पुरुषे औपपत्यम् अस्वर्ग्यं परलोकनाशकम् । अयशस्यमेतल्लोकनाशकम् । तत्रापि फल्गु अतिक्षुद्रम् । तथाभूतमपि कृच्छ्रं महाभयसंसाध्यम् । किञ्च, सम्भोगकालेऽपि भयजनकम् । पुनः साधुकर्मणि मद्भक्तावपि जुगुप्सितं निन्दितम् । चकाराभ्यां नरकपातजातिबहिष्कारादिसंग्रहः । तस्मा मदराधने यदि युष्माकमाग्रहस्तर्हि भगवद्बुद्ध्या तदनुष्ठेयं, न तूपपतिबुद्ध्येति भावः । अनभिज्ञापक्षे, विपक्षे दोषमाह ॥ अस्वर्ग्यम् ॥ ननु नास्माकं स्वर्गापेक्षेति चेत् तत्राह ॥ अयशस्यम् ॥ ननु तदपि नापेक्षितं, यद्वा रहसि नास्ति तन्नाश इति चेत् तत्राह ॥ फल्गु ॥ क्षणिकत्वात् । ननु मिथ्या ब्रवीषि, त्वया सह तस्यानन्तसुखजनकत्वनिश्चयादिति चेत् तत्राह ॥ कृच्छ्रम् ॥ पत्यादिवारणाद् दुःसाध्यम् । ननु निर्जनवने निवारकस्याद्दर्शनान्नास्ति दुःसाध्यं, अस्तु वा, तथापि, वामता दुर्लभत्व च स्त्रीणां या च निवारणात् ॥ तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायुधमित्यादिवचनाद् दुःसाध्यता प्रत्युतासक्त्यतिशयहेतुरितिचेद् तत्राह ॥ भयावहम् ॥ लोकशास्त्रनिषिद्धत्वाद् यमराजादिदण्डजनितभयप्रापकम् । ननु त्वदधरसुधालोभात् सर्वमपि भयमस्माभिस्सस्तम् । यद्वा, यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्व च च मृगाक्षीणाम् ॥ तत्रैव नागरीणा निर्भरमासज्जते हृदयामिति रसशास्त्रोक्तेर्भयमपि प्रत्युत रसाधायकमेवेति चेद् तत्राह ॥ सर्वत्र स्वपरदेशयोर्व्यवहारपरमार्थयोश्च निन्दितं तत्रौपपत्यं सौख्यम् । ननु स्वामीष्टसिद्धौ निन्दाऽस्माभि सह्यत इति चेद् तत्राह ॥ कुलस्त्रियः ॥ कुलस्त्रीभिरेव न कर्त्तव्यमिति भावः । अनेन यद्यप्यासक्तचित्तत्वाद्व

तीर्थिः किमपि न गण्यते, तथाऽप्युत्तमवंशोद्भवेन मया कुलस्त्रियो नैव कलङ्कनीया इत्यपि ध्वनितम् । हे कुलस्त्रिय इति सम्बोधन वा ॥ मानिनीपक्षे, पूर्वोक्तरीत्याऽहमेव मुख्यः पतिस्त एवोपपतय इति तत्सङ्गमसुखमेवाऽस्वर्ग्यादिरूपम् । यद्वोपेक्षितानि स्मृतिवाक्यानि । अस्माभिस्तु भर्तृसेवादिः परो महानधर्म इत्युच्यते । स्वस्मिन्नासक्तचित्तस्य प्रेष्ठस्य दुःखजनकत्वात् । तथा अपातक्यपि दुःशीलत्वादिदोषविशिष्टः किं न हातव्योऽपि तु हातव्य एव । स्वस्य दुःखजनकत्वात् । तथाचैवंविधपत्युः सामीप्यमस्वर्ग्यादिदोषयुक्तमेवेति नमव्यञ्जनपरत्वेन श्लोकत्रय व्याख्येयम् ।

यद्वा मदासक्तचित्तत्वाद्भर्तृसेवादौ नास्ति भवतीनामधिकार इत्याह ॥ भर्तुरिति ॥ अमायया निष्कपटतया, न तु भवतीनाम न्यासक्तमानसत्वेन मायावतीनाम् ॥ तथा पतित्यागनिषेधेऽपि नास्ति भवतीनामधिकारो, मय्यनुरक्ततया लोकद्वयाभिलाषरहितत्वादित्याह ॥ दुःशील इति ॥ किञ्चापातकी चेत् हातव्यो, युष्मद्भर्तारस्तु पातकिन एव । ज तुमात्रमीतिपात्रे जन्मप्रभृतिरक्षापरायणे मयीर्ष्यावत्त्वेन साधुद्वेषपरत्वात् कृतघ्नत्वाच्च । कृतघ्नताञ्चातिपातकित्वेनोक्ता । तदुक्तं, ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिरिति । ननु तत्सेवादावनधिकारेऽप्यौपपत्यस्य निषिद्धत्वात् तदङ्गीकारे स्वर्गादबाधस्त्ववश्यम्भावीति चेत् तत्राह ॥ अस्वर्ग्यमिति ॥ कुलस्य ब्राह्मणाद्युत्कृष्टकुलस्य स्त्रियस्तदस्वर्ग्यादिदोषावह, न तु गोपाङ्गनाना युष्माकम् । तथाच तन्निषेधवाक्यानि तत्पराणीति भावः ॥

निद्रान्तपक्ष यथा कुलस्त्रिय आपपत्य दोषावह तथा श्रुतमर्थ परित्यज्याश्रुतार्थपरत्व श्रुतहान्यश्रुतकल्पनादिदोषावहमित्यर्थः ॥२६

न चैतत् सर्वं लोकदृष्ट्या भगवतोक्तम् । वयं तु पुरुषोत्तमे त्वय्यासक्ता। अतो नास्माकं स्वधर्मत्यागप्रयुक्तो दोषो, भगवदाराधनस्य सर्वोत्तमधर्मत्वादित्याशङ्क्यैव तर्हि न लौकिकस्नेहस्योपायो विधेय । कामशेषस्य लौकिकस्य हीनत्वादित्याशयेनाह ॥

श्रवणाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥
न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥

श्रवणादिति॥आदौ श्रवणं भगवत्प्रतिपादकवाक्यादीनां भगवति शक्तितात्पर्यावधारणम्। पश्चात् तेषामनुकीर्तनम् । अवधारितार्थस्य स्थिरीकरणायाभ्यासो मननमिति यावत् । ततो ध्यानं श्रुते मतेऽर्थे चित्तस्य स्थिरीकरणं निदिध्यासनम् । ततो दर्शनं तदर्थस्यानुभवः । भगवत्कृपया साक्षात्कारस्तस्माद् यो मयि भावः परमीतिलक्षणो यथा भवति न तथा सन्निकर्षेण भावो भवति । लौकिकसङ्गेन लौकिक एव कामशेषभूतो भावो भवतीत्यर्थः । ततस्तस्माच्छ्रवणाद्यर्थं गृहान् प्रति यात । यद्वा, न वयं सम्भोगार्थिन्योऽपि तु प्रेमलक्षणभक्तिमानेच्छावत्योऽतः सर्वं विहायागता, अतस्तदर्थं भवत्सन्निकृष्टतया स्थास्याम इति चेत् तत्राह ॥श्रवणादिति ॥ स च मयि भावः श्रवणादिना यथा भवति, न तथा सन्निकर्षेण । ततस्तदर्थं गृहान् प्रति यात। यद्वा अहो भगवत्सन्निधाववस्थानेऽपि वयमयोग्या इति खिन्नचित्ता आलक्ष्याह ॥ श्रवणादिति ॥ मन्मुख्यभक्ताः सामीप्यसालोक्यादिकमपि न कामयन्ते, किं तु श्रवणकीर्तनादिभिरेव रमन्ते तेऽतो युष्माभिरपि श्रवणादिभिर्निरुपाधिको मयि भावः सम्पाद्य , किं सन्निकर्षमार्थनयेति भावः। अनभिज्ञापक्षे, अहो दैव, यस्मिन् वयमनुरक्तचित्ताः

प्रेमाप्रकामाः कदापि वियोक्तुमयोग्यास्ताभ्यः स्वाङ्गसङ्गं न प्रयच्छति स्वसन्निधाववस्थानमपि निषेधत्यतः किं कुर्मः क्व गच्छाम इति व्याकुलमानसा लिखितचित्रवदवस्थिता दृष्ट्वा तासां पूर्णभावमालक्ष्य तस्य परमदार्ढ्यसिद्ध्यर्थमाह ॥ श्रवणादिति ॥ परिपाकपर्यन्त सम्पादनीयो भावो यथा श्रवणादिना भवति न तथा सन्निकर्षेण । सन्निकर्षस्योत्कण्ठाशैथिल्यकरत्वादपक्वे भावे स्वङ्गसङ्गो न रसावहस्तस्मात् तत्परिपाकहेतूत्कण्ठावृद्ध्यर्थं गृहान् प्रतियातेत्यर्थः । यद्वा, अथवा मदभिस्नेहादित्यनेन मयि साधारणप्रीतिमत्त्वो भवत्य इत्युक्त्वा कामोपाधिकप्रीतौ भर्तुरित्यादिकमुक्त्वावितवान् अथेदानीं तस्याभिवृद्ध्युपायमाह ॥ श्रवणादिति ॥ यद्यपि वर्तमानकाले कुलस्त्रीणां युष्माकं निषिद्धो भावो नास्तीत्यहं सम्यग् जानामि तथापि शुद्धभावे दोषप्रवेशभयात् तत्र दोषोद्भावनं मया कृतम् । शुद्धभावश्च श्रवणादिना यथा पूर्णतां गच्छति, न तथा सन्निकर्षेण प्रत्युत सन्निकर्षेण सन्निकटस्थितस्य मालिन्यं भजते । लोकनिन्दाद्युत्थानेन निवर्तते च । तस्मात् तदर्थं गृहगमनमेव युष्माकमुचितं, न त्वत्रावस्थानमिति भावः । यद्वा, कृष्णाङ्गसङ्गमोत्कण्ठोत्कण्ठायुतानां कोटिब्रह्मकल्पपर्यन्तकुम्भीपाकादिनरकपाताद्प्यभीतानां सत्कलाकद्व्यानामस्माकमाशयमविज्ञाय किमनेन प्रलाप आरब्ध इति कोपेन व्याकुलस्वान्ता आलक्ष्य तत्कोपमन्यथा प्रकल्प्याह॥ श्रवणादिति ॥ अहो भर्तृशुश्रूषादिधर्मनिधिभूतास्तु यथोक्तदोषगन्धेनापि विमुक्तास्त्वस्मासु दोषमारोप्यायं प्रलपतीति कोपो न कार्यः । उक्तवाक्यस्य प्रासाङ्गिकत्वात् । युष्मदभिप्रेतस्तु भावः शुद्ध एवेत्यहं सम्यग् जानामि । स च मपि यथा श्रवणादिना हर्षं लभते, न तथा सन्निकर्षेणः । ततो गृहान् प्रतियातेत्यर्थः । मानिनीपक्षे, ननु किमेवं कल्प्यते सङ्गावगृहीतोऽहमेव भव

तीना भर्ता, न तु पित्रादिदत्ता गोपा इति । सद्भावस्यापि सम्प्रति
सन्निकृष्टेषु तेष्वेव सत्त्वादुत्पन्नस्याप्यऽसन्निकृष्टे त्वयि सम्प्रति नि
वृत्तत्वादितिचेत् तत्राह ॥ श्रवणादिति ॥ यथा श्रवणादिना मयि
भावो युष्मदन्तःकरणेषु वर्तते तथा सन्निकर्षेण पतिष्वपि येषु तेषु
नास्तीत्यहं सम्यग् जानामीत्यतः किमिति स्वभावतिरोधाने भ
वत्यः मद्भक्तास्तस्माद् गृहान् प्रति न यातेति नञोऽनुषङ्गः । यद्वा,
ततो गृहानित्यत्राऽकारप्रश्लेषे, अभावे न ह्यऽ नो ना च * इत्य
मरात्, अ यात, न प्रतियातेत्यर्थः । यद्वा, ननु मदभिस्नेहाद्भवन्त्यो
यन्निष्ठताश्रया इति भवता कथं ज्ञातमितिचेत् तत्राह ॥ श्रवणादि
ति ॥ अहमिह मच्छ्रवणादिना तथा सन्निकर्षेण मन्निकटागमनेन
भवतीनां मयि भावो वर्तत इति मया ज्ञायते, तत कपटेन पतिसेवा
द्यर्थं गृहान् प्रति न यातेत्यर्थः । यद्वा, ननु पत्यादिसन्निधावेव स
र्वदा स्थास्यामस्तत्सन्निकर्षेण च तत्र भावोऽपि भविष्यति, तत्पू
र्वकतत्सेवनादिना धर्म्मादिकमपि सेत्स्यतीति तत्राह ॥ श्रवणा
दिति ॥ तत्सन्निधाववस्थितानामपि युष्माकं यथा मयि भावो
भविष्यति मच्छ्रवणादिपरत्वाद्, न तथा पत्यादिषु तदभावात्। ततो
गृहानित्यादि पूर्ववत् । एतेन किमित्येवं स्वपत्यादिषु भाववतीनाम
स्माकं धर्माधिकाराभावं वदसीत्युपालम्भोऽपि निरस्तः ॥

निवृत्तिपक्षे, एवं वेदवचसा भूतेऽर्थे प्रामाण्यं नास्त्यतो वेदान्त
वाक्यानामपि क्रत्वर्थकर्त्रादिप्रतिपादनपरत्वमभिहितमधुना तूपनि
षदां ब्रह्मणि प्रामाण्यं, तथापि स्वप्रकरणगतमनोव्यापारविधिशे
षतयैव । तथाच यथा यूपाहवनीयादीनि अलौकिकान्यपि शास्त्रेण
समर्प्यन्ते तद्वद्विधिशेषतयैवोपनिषद्भिर्ब्रह्म समर्प्यत इत्याशयेनाह ॥
श्रवणादिति ॥ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि
ध्यासितव्यः, आत्मा अपहतपाप्मा, सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित

व्यः, आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेव लोकमुपासीत, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिना विहिताच्छ्रवणादर्शनाभिदिध्यासना मननाद् यथा मयि आत्मनि भावः कार्यो वतस्वार्थपरत्वविधया तत्परता प्रामाण्य भवति, न तथा सन्निकर्षेण = तत्त्वमस्याद्यभेदमात्रबोधनेन सिद्धार्थकथनमात्रेण प्रामाण्य भवति । तथाच यथोक्तविधानेषु सत्सु, कोऽसावात्मा किं प्रमेत्याकाङ्क्षाया, नित्य' सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमान दमित्येवमादितत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वा उपनिषद उपयुक्ता । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टो मोक्षः फल भविष्यति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्,—सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवाक्यवदुपनिषद्वाक्यानामानर्थक्यमेव स्यादिति भावः । तस्माद् गृहान् कार्यसंसदृष्टरूपान् यात गच्छत तद् युष्माक यान्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एव भगवद्वाक्या युदाहृत ततः किं हत्तमित्यपेक्षायां गोपिकावाक्यान्युदाहर्तु श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥
विषण्णा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

इति यथोक्तप्रकारमत एव विगत प्रिय यस्मात् तद्विप्रियम् । नच प्रियवचनेऽपि विप्रियत्वभ्रमः। यतो भाषितम्। भाष व्यक्तायां वाचीति स्मरणाद् व्यक्त-प्रतियात व्रजमित्यादि स्पष्टनिषेधरूपम्। ननु यथावदश्रवणे, स्पष्टार्थकमपि वाक्यम यथा प्रतीयत इत्याशङ्कानिरासायाह ॥ आकर्ण्य ॥ सम ताम्मनो दत्वा अक्षरशः श्रुत्वा

तत्रापि तात्पर्यावधारणपर्यन्तं श्रुत्वा । एतेन तद्वाक्यपरीक्षार्थत्व-मपि वारितम् । तत्रापि गोविन्दस्य, गा वेदादिरूपा वाणी विन्दतीति गोविन्दस्तस्य वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य परमाप्तस्य भाषितम् । प्रतारकभाषिते हि संशयो भवति—किमभिप्रायेणानेन प्रयुक्तमिदं वाक्यम् इति, न तु परमाप्तभाषिते इति भावः । एताश्च गोप्यः स्वीयत्वात् प्रतारणाऽयोग्यास्तस्माद्यथार्थं गमनमेव वदतीति तद्वाक्याश्चिन्तित्वा । अहोऽस्मदादिकं सकृत्वा वय समागता वा ताडनमिव पुनस्तत् ग्रहीतुमशक्ता भगवद्वाक्यालङ्घने चाऽक्षमा इति विचार्योभयविरोधे शरीरपरित्याग एव कर्तव्य इति निश्चिता, विषण्णा = विषादम् इतिकर्तव्यतया मूढता गताः। यतो भग्नः सङ्कल्पो भगवत्सङ्गमानन्दविषयको यासां ताः । दुरत्यया ज मा तरऽप्यनिवर्त्या चिन्ताम्—अहो भगवता किमिदमुक्तं, परं किं भविष्यतीत्येवमादिरूपा आपुः ॥ अनभिज्ञापत इति यथोक्तं गोविन्दस्य भाषित मिथ्यार्थकमप्युत्कण्ठास्वभावादमिथ्येव निर्धार्य । गोवर्धनधारणादिना सर्वदा रक्षापरायणस्य महात्मन स्वामिन इव वाक्यमतो नानृतमिति तासां चित्ते प्रतीतिर्जातेति बोधयितुं गोविन्दपदम् । नैपुण्यराहित्येन यथाश्रुतार्थमात्रग्रहणसमर्था इति द्योतनाय गोप्य इत्युक्तम् । ततो विषण्णा परमखिन्ना, यतो भग्नस्तद्रतिविषयः सङ्कल्पो मनोरथो यासां ता दुरत्ययाम् ता श्चि तामापु । अहो कलगीतमाकर्ण्याऽऽज्ञानभ्रमात् कुलधर्मधैर्यं भयलज्जादिकं विहाय वृथैवात्र समागता , प्रेमार्द्रोऽप्ययमस्मद्भाग्येन कठोरता गतः, किं वाऽस्मत्परीक्षार्थं दाक्षिण्यं विहाय वामतामङ्गीकृतवान्, किं वाऽस्य मनसि प्रेमलेशोऽपि नासीद्, भ्रमादेव ज मप्रभृति एतस्मिन् वयम् अनुरक्ता , किं वाऽस्मदीयं काञ्चिदपराधमनुसन्धाय तद्दण्डदानायोद्यतस्तत् किमधुनास्मादिभिरनुनयाम.,

किं वा प्रतिवचनेन व्रजं प्रति निरस्या वैतदाशय निर्धारयेम, एतदाज्ञापालनं वा करवाम । एतदादिष्टं वा तावन्मम पश्चाराधनं तु कथं कर्तुं प्रभवाम । किञ्चैतत्समक्षे यमुनामवेशादिना सद्यः प्राणांस्त्यजेम । एवं चेत् पुनरेतन्मुखसरोजं कथं पश्याम, एतदनुज्ञां विनाऽत्रापि स्थातुं कथं प्रभवाम । अहोऽतिकष्टं, किं कुर्मः, क्व गच्छाम इत्येवमाविरूपा चिं ता मासन्सः ॥ मानिनीपक्षे, इति विशेषेण प्रिय गोविं दभाषितमाकर्ण्य विषण्णा भग्नसङ्कल्पा इव दुरत्यया चिं ता प्रापुरङ्गीकृतवत्यः ॥

निरुनिपक्षे, इत्येवं विगतं प्रियं गोविं दस्य वेदबाह्येभ्यो वेदत्राणाय स्वीकृततत्तद्वादिविग्रहस्य भाषितमाकर्ण्य विषाद माप्ताः । यतो भग्न प्रलग्नभिन्नभ्रमतिपादनसङ्कल्पा यासा ता । गोप्यः परमात्मसम्बन्धि यः श्रुतयो दुरत्यया चिं तां, आस्तिका अप्य स्मन्नाशाय प्रवृत्ता, अहो कथं भविष्यतीत्येवरूपा प्रापुरित्यर्थः॥ २८

चिं तामाप्तौ सत्यामवस्थालमाह ॥

कृत्वा मुखान्यवशुच श्वसनेन शुष्यद्-
बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्य ॥
अस्रैरुपात्तमसिभिः कुचकुङ्कुमानि
तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९॥

कृत्वेति ॥ अवशुचः प्राप्तशोकाः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि मुखानि कृत्वा । यद्वा मुखानि अव अवाञ्चि अधो मुखानि कृत्वा मुखाना तथा करणं च कासाञ्चिदहोऽस्माकं नास्त्यथापि प्रेमोद्रेको, नो चेत् तेन वशीकृतो भगवानेव ब्रूयादित्यभिप्रायेण ? कासाञ्चिदहो परमप्रमास्पदेन भगवतैवमनङ्गीकृतानामस्मा-

कमूर्द्ध्वमधो वा काप्यवस्थायां योग्यता नास्तीत्याशयेन २ कासा श्चिदहो सर्वगुणगणालङ्कृतविग्रहस्य करुणासागरस्य सर्वज्ञस्य भगवत एवंविधोक्तिर्मन्दभाग्यायाऽस्मल्ललाटदर्शनजन्या ऽतः स्वललाटमस्मै न प्रदर्शनीयमित्यभिप्रायेण ३ कासाञ्चिदहोऽस्मदीयं कश्चिदपराधं स्मृत्वा भगवानेवं वदसीत्यतो नम्रीभूय क्षमापनीय इत्याशयेन ४ कासाञ्चिदहोऽस्माकं वनभूमौ निकृष्टजनपदागमनं निष्फलमेव सम्पन्नमित्याशयेन ५ । अथ कृतानि मुखानि विशिनष्टि ॥ शुचः शोकादुद्भूतेन शोकसम्बन्धिना वा श्वासवायुना शुष्यन्तः शोषं गच्छन्तो बिम्बफलतुल्या अधरा येषु । शोकानलज्वालाव्याप्तश्वासेन शुष्यन्तः शुचः शुचेराघटस्य श्वसनेन वायुना शुष्यद्बिम्बसदृशा अधरा येष्विति वा । एवम्भूतश्वसनेनाधरादिसमस्तशरीरं शोषयित्वा दीपयिष्याम इत्याशयः । चरणेन वामपादाङ्गुष्ठेन भुवं लिखन्त्यः । काश्चिदहो श्रुत्यादिरूपं तिरोधाय भूमौ गोपाङ्गनाविग्रहो वृथैव अस्माभिराश्रित इति पश्चात्तापं सूचयन्त्य इव । अहो किं भूमिभारभूता अस्मानेवं निश्चितानेन प्रकारेणास्मन्नाशायाऽयमवतीर्ण इति। काश्चिदहो भगवती सीतामिवास्मानपि भूमिं प्रवेशयितुं प्रवृत्तोऽसीति । तथा व्याप्तकज्जलैरश्रुभिः स्तनकुङ्कुमानि क्षालयन्त्यः । अहो नास्तीदानीं नेत्रस्थकज्जलस्य स्तनस्थलकुङ्कुमस्य च किमपि प्रयोजनमतः क्षालनीयमुभयम् । तत्क्षालनं चास्मिन् समयेऽप्यजलालाभादश्रुजलैरेव कार्यम् । कुचेषु च इतः परं मषीलेपो विधेय इति सूचयन्त्य इव । मृजन्त्य इति वर्तमानापदेशेन मार्जनाय प्रवृत्ताभिरपि, यमानुजाप्रवाहतुल्याभिरश्रुधाराभिस्तु मार्जनं न सम्पन्नमेवादवानलप्रतापसन्तापशोष्यमाणत्वादिति ध्वनितम् । उरुभरपदाभ्यां दुःखस्य पराकाष्ठोच्यते । महादुःखातिशयवत्यो दुःखसागरनिमग्नाः

सत्यः किञ्चिदपि वक्तुमशक्तत्वात् तूष्णीं तस्थुः स्मामुखस्यावाक्त्वेन भगवदाभिमुख्यस्य, शोकेनाऽन्तःकरणस्य, बिम्बाधरशोषेण कामरसस्य, पदा भूमिलखने शरीरस्य, अश्रेरिन्द्रियाणां, कुङ्कुमाभावेन कान्तेः, उरुदुःखभरेणानन्दस्य, तूष्णींस्थिया चैतन्यस्य च तिरोभावाभिधानात् । श्वसनेनेति प्राणपीडाकथना मूर्च्छिता। केवलं स्थाणुरिव स्थिता इत्यर्थः ॥ अनभिज्ञापक्ष—मुखानायध करण कासाञ्चिदहो वयमत्रागता' सम्मानार्हा अप्येतेन न सम्मानिता, प्रत्युत, प्रति यातेत्यादिवाक्यैरेव मानिता इति लज्जासागरनिमग्नहृदयत्वेन। कासाञ्चिदहो पत्यादिक विहायैवविध कर्म कर्तुं महत्तानामप्यस्माकं प्रवृत्तिर्निष्फला जाता, इतः परं किं करिष्याम इति लज्जाव्याकुलचित्तत्वेन । कासाञ्चिदहो एतेनाऽनाहूता वशीशब्दमाकर्ण्याह्वानभ्रमेणैव समागता, अतोऽस्माकं मौर्ख्यमेव प्रकटितमिति लज्जया । कासाञ्चिदहो एवंविधा दशा प्राप्ता, इतः परं व्रजं गता' कथं तत्र सखीजनेभ्यो मुखं प्रदर्शयिष्याम इति लज्जया । कासाञ्चिदहो विनाऽऽह्वानमागता, इतः परं दृष्टो भवदीयसौभाग्यदर्प इति वदतोऽस्य कृष्णस्य समक्षे मुखं कथं करिष्याम इति लज्जया । कासाञ्चिदहो सर्वालङ्कारालङ्कृतमप्यस्मदीयं मुखमस्मै न रोचते, एतत्समक्षस्थापनाऽयोग्यमिति लज्जया । कासाञ्चिदहोऽस्म मुखमवलोक्याऽस्य महानानन्दो भविष्यतीत्याशया समागताना परं विपरीतं जातमिति लज्जया । कासाञ्चिदहोऽस्मदन्तःकरणनिविष्टप्रमातिशयमनवबुद्ध्यैतेनैवमुक्तमतोऽनभिज्ञसमीपे एवमागमनम् अनुचितं जातमिति लज्जया । कासाञ्चिदहो नास्त्यय का ताना सर्वथा नेतिनेतीत्येव वदन्तीनां स्वभाव एवम्भूताऽनर्थकरो योऽस्माभिरङ्गीकृतोऽतस्ताभिरुपहास्या भविष्याम इति लज्जाविष्टचित्तत्वेन। कासाञ्चिदहो इय मा किं व-

दिष्यतीय मा किं कथयिष्यतीति परस्परमाप्तलज्जया । कासाश्चिदहो एत मुखानि'मृतेनविधोत्थनलज्वालया हथाऽस्मन्मुख दाहो मा भवत्विसाशयेन । कासाश्चिदहो यद्यप्ययमेवमस्मद्दुःखायायुक्तस्तथाऽपि प्रज्वलिताऽस्मद्‌न्त करणा मुखनेत्रादिद्वारा निःसृताभिरतिप्रचण्डज्वालामालाभि स ताप न प्राप्नुयादित्याशयेन। कासाश्चिदहो पूर्व प्रसन्नचेतस्तया वने विहरणपरो बधीवादनिरतोऽप्ययमन्मुख दृष्ट्वेवि न क्षोभ गतोऽतोऽस्मै क्षोभकर स्वमुख न प्रदर्शनीयमित्यभिप्रायेण । कासाश्चिदहो नेत्रद्वारा काश्चिन्मोहनशक्तिमस्मद न्त करणे प्रवेश्याऽस्मान् व्यामोहयतीत्येत न्नेत्रसमक्षे स्वनेत्रस्थापन न कार्यमिति भावेन । कासाश्चिदहो शोकाक्रान्तमस्म मुखमवलोक्य कोपाक्रा तमेतदीय मुखमिति भ्रान्त्येतोऽप्यधिकमस्यौदासी य मा गच्छत्विसाशयेन । कासाश्चित् तथाभूतोक्तिजन्यशोकोद्भूतगमुद्रकल्पाश्रुजलप्रवाहभाराक्रान्तशिरस ऊर्ध्वं स्थापनाऽशक्त्या । कासाश्चिदेवम्भूतमप्यस्मदीय मुखमस्य प्रीतिकर न भवति, किमुनाश्रुधारासम्पर्कमलिनीकृतमतः शोकोद्भूताश्रुप्रवाहोऽध' पातनीय इति प्रेष्ठचेतसि प्रीत्युःपत्त्याशया । कासाश्चिदहो धिक् स्त्रीचाञ्चल्य, येन प्रीतिलेशेनापि हीनस्य पाषाणवदतिकठिनस्वा तस्य समीपेऽतिरभसा समागता, अतः पर तस्य स्वयमाहूयैव वक्तु प्रवृत्तस्य कृतघ्नस्य मुखमपि नावलोकनीयमित्याशयेन । कासाश्चिदहो विधातरऽतिकठोरा न्त करण! परदु खानभिज्ञ' दु खपात्रभूता अस्मान् विनिश्चित्याऽतिदुःख दातु प्रवृत्तोऽसि, भवतु, शपथोऽस्ति तव, यदि यावत्सामर्थ्य दुःख न प्रदास्यसि, तस्मादितोऽप्यधिक दु ख यद्यस्ति तव समीपे तर्हि तदप्यस्मभ्य प्रयच्छ, विलम्ब मा गच्छद शिरस्तवाग्रेऽस्माभिः स्थापितमिति विधातरि कोपावेशेन । कासाश्चिदहो परस्परनेत्रस

योगवशात् परस्परभावविपर्ययो जातः—एतस्य कान्तस्य दाक्षिण्यरूप स्वभावोऽस्मच्चेतसि प्रविष्टः, कान्तानामस्माकमवहित्थालक्षण स्वभावोऽस्य मनस्यऽतस्तथा मा भवत्विस्याशयेन । कासाञ्चिद् अहो बहूक्त त्वया, भवत्वयदापि यद् वक्तव्य तद् वदस्व, इद शिरस्तवाग्रे स्थापितमित्यभिप्रायेण । कासाञ्चिदहो एवंविधोक्ति नाराचधारया पुनः पुनः किमर्थमस्मद्वेधने प्रवृत्तोऽसि, यदि मारणीया एव वय तर्हि सकृदेव तीक्ष्णाऽसिना ग्रीवोपरि निपातितेनाऽस्माक शिरासि छि धीत्याशयेन । कासाञ्चिदहो कृतम एवंविध व्याहारप्रयासेन, त विनैव नवसौन्दर्यशस्त्रो मूलितगर्वद्रुमाणामस्माक सर्वदैव नम्रीभावोऽस्तीति भावेन । कासाञ्चिदहो विधातः त्वया किमेवंविधमस्मदीय सुख रचित, यदस्य गोपालबालस्यापि प्रीत्यजनकत्वात् तत्समक्षे स्थापयितुमयोग्यमिति पश्चात्तापेन । कासाञ्चिदहो मानलेशेनापि विनिर्मुक्तानामेतासा धिक् स्त्रीत्वमिति विमानस्थदेवाङ्गनादकृताऽवज्ञानभयेन । कासाञ्चिदहोऽय चोरचक्रवर्ती वशीरवेण स्वभूत्येनास्मदीयमनोरत्नमञ्जूषामपहृत्य परमसाधुवदेव वदतीत्यतोऽस्माद्बिभेतव्यमिति भावेन । कासाञ्चिदहो किमस्मानेवमुपदिशसि, [illegible] वयमुपदेशार्थं तवसमीपमागताः, स्वयमेव उपदिशसि चेत् तर्हि विषसम्पृक्तमिष्टान्नवत् तथाभूतोपदेशे कृते, त्वन्मुख नावलोकनीयमित्यभिप्रायेण । कासाञ्चिदहो निरर्थकोऽयमुपदेशः, त्वत्सम्बन्धेनाऽधोगमनस्याप्यस्माकमिष्टत्वादिति द्योतनाय । कासाञ्चिदहो गोवर्द्धनाधस्तात् स्वहस्तेन यथार्थमेव किं वय रक्षिता इति सूचनाय । कासाञ्चिदहो सर्व त्वत्तोऽधोभूतमेव ज्ञात्वा वयमागता, अतः किमर्थमेव बहु भाषसे इति ज्ञापनाय । तथा शुचः शोकादुद्भूतेन श्वसनेनोष्णश्वासेन शुष्यन्त, सूर्यातपेन शोषे सति विगतस्थौल्यैः स्पष्टवलिमद्भिर्बिम्बफलैः सदृशा

अधरा येषु । अस्मदधराऽमृत मियो धास्यतीत्याशया समागताना तदाशाभङ्गोत्थशोकानलस्तच्छोषणे प्रवृत्त इति भाव. । पुनश्चरणेन वामपादाङ्गुष्ठेन भुव लिखन्स । काश्चिदहो नास्ति तवापराध., किन्त्वस्माकमेव । यतो यस्मिन् काले, याताऽबला व्रजे सिद्धा मयेमा रस्यथ क्षपा * इति त्वयोक्त, तदा, कुहकशिरोमणेस्तव वचसि कृतविश्वासाभिरस्माभिर्न्नैख्यापयित्वा न स्थापितमतोऽधुना कि कुर्मोऽस्म मौर्ख्यमेवास्माकमनर्थकर सम्पन्नमिति ध्वनय स इव । काश्चि मद्वचनसाक्षी कोऽपि नास्तीति निर्भयता नोचिता, कि तु सर्वाधारभूता भगवती वसुधरा साक्षिभूता विद्यत एवेत्यस्या एव बिभेतव्यमिति सूचय स इव । काश्चिद् भुवनैकसुन्दरेण जारेण गृहीतचेतसा नास्त्यस्माक तथाविध पातिव्रत्य किमर्थमेव वक्तु प्रवृत्तोऽसीति बोधनाय जारवतीलक्षण स्वस्मिन् दर्शय स इव । काश्चिदहो इथैव सुखाद्यलक्रियाऽतः पर मृदमुत्पाद्य तया सर्वाण्यङ्गानि लेपनीयानीति शोकोद्भूतमुत्कटवैराग्य बोधयन्स इव । काश्चिदहो भूमिरपीयमस्मदपेक्षया वरा, यस्यामस्मत्प्रेष्ठपादारविन्दस्पर्श सदैवास्तीति ज्ञापय स इव । काश्चिदहो यादृश दु.खमननास्मभ्य दत्त तादृश दु खमस्मै मदेय, तथाऽस्मदङ्गसस्पर्शादेवास्य भविष्यतीत्युग्र तप सम्पाद्य भूमिभाव प्राप्य स्वाङ्गसस्पर्शनेनाऽय पीडनीय इति ध्वनय स इव । काश्चिदहोऽस्यामस्मद्व्रजभूमावेव विधातिकठोरचित्त कोऽपि नास्त्यतोऽयमीदृश कथमत्र जात इति सूचय स इव । काश्चिदहो किमेवविधमध्याय कर्तु प्रवृत्तोऽसि, किं मृदशर्कराद्यपेक्षयाऽप्यस्मदीयानि स्तनाद्यङ्गानि कर्कशानि यत्सस्पर्शज मदु खभयादेव जल्पसीति सूचय स इव । काश्चिदहोऽस्मद्दु.खाय यत् त्वयाऽऽचरितुमारब्ध तदस्माभिर्लिखित्वा स्थाप्यतेऽस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽस्य

प्रतीकारं करिष्याम इति ज्ञापयन्त्य इव । काश्चिदहोऽस्याश्चर्य्यमेव
चिरमिथ्याप्रतिज्ञामिव भूमिर्धारयत्येतदाधारेण विदीर्णा न भवतीति
सूचयन्त्य इव । काश्चिदहो मातर्वसुधे! नास्त्यस्मत्साहाय्यकृत् क
श्चिदतस्त्वयैवाऽस्य बोधनीयोऽस्य त्वयि प्रीत्यतिशयस्य दर्शनादि
ति भूमिं प्रार्थयन्त्य इव । काश्चिदहोऽस्य पाषाणवदन्तःकरणमति
कठिनमस्मत्प्रेमोद्रेकातिरेकं भूमिर्न जानात्यत एवंविधेषु त्वमप्यत्र
लोकयापि न द्रवतीति ध्वनयन्त्य इव । काश्चिदहोऽस्य हृदयं पा
षाणादपि कठोरं, यत एवम्भूतातिकष्टे सत्यपि न विशीर्यत इति
सूचयन्त्य इव । काश्चिदहो नास्तीतः परं जीवनकल्पमतो, भो
मातर्वसुधरे कृपया विशीर्णा भव, त्वयि प्रविशाम इति भूमिप्रवेशा
ऽऽभिमुख्यं बोधयन्त्य इव । पुनश्चोपात्तसमाधिभिः कज्जलाक्तैरस्त्रैः
कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्य । अहो नेत्रस्य श्यामतैवानर्थकरी, यया
ऽतिनिष्ठुरान्तःकरणे कृष्णे स्नेहमुत्पाद्यैवंविधा दशां वयं नीताः ।
अतो मस्या सह साऽपि निःसारणीया । यत एवंविधचक्षुष्मत्ता
ऽपेक्षयाऽन्धतैवास्माकं श्रेयस्करीत्याशयः । अनेन त्वत्प्राप्त्याशानि
वृष्या काष्ठभूतेष्वस्मच्छरीरेषु निःसीमतापक्रकचेन निदारणाय
विरहतक्षकृतं श्याममूत्ररेखाद्वयामस्यापि ध्वनयन्त्य इव । अस्त्रैरिति
बहुवचनेन तत्प्रवाहधारा बोधिता । मृजन्त्य इति वर्तमानापदेशेन
नयनोत्थयमुनाद्वयकल्पाऽश्रुधाराद्वयस्य कुङ्कुममार्जनाद्युन्मुक्तस्य
हृदयोत्थसंतापानलस्य तच्छोषणोन्मुक्तस्य विवादे कस्याऽपि
जयो वा, पराजयो वा न संवृत्त इति द्योतितम् । उरुदुःखस्य भ
रो भारो यासां ताः । भारासहिष्णुतयैव चेतनापगमात् तूष्णीं पा
ञ्चालिका इव तस्थुरित्यर्थः ॥ मानिनीपक्षे मुखानाम् अधःकरण
कामाश्चित् परपुरुषमुखावलोकनमप्यस्मभ्यं न रोचत इति सूचना
ऽर्थम् । कासाञ्चिदस्य मुखावलोकनमपि तदाऽतिदुर्लभम्, अ

न्यत्तु दूरनिरस्तमिस्रतिदर्पख्यापनार्थम् । कासाञ्चिदहो न वय व्यभिचारिण्य, किन्तु कुलाङ्गनास्तल्लक्षणस्यास्मासु सत्त्वादिति ज्ञापनाय । कासाञ्चिदहो कृष्ण! त्व त्वतिधूर्तोऽसि, परदारानेव प्रार्थयन् लज्जालेशेनापि विनिर्मुक्तोऽसि । वय तु लज्जासागरे निमग्ना इति स्वस्य लज्जावतीत्वबोधनाय । कासाञ्चिदहो अधोगतिसम्पादकमौपपत्य धर्मशास्त्राभिज्ञानामस्माक सर्वथा परिहरणीयमिति स्वस्य परलोकभयाविष्टताख्यापनाय । कासाञ्चिदहो वय लोकमर्य्यादाऽभिज्ञा अधोमुखमापादक कर्म कर्तुं नार्हा, किमर्थमेव बहु जल्पसीति स्वस्यापकीर्तिभयाविष्टताख्यापनाय । कासाञ्चिदन्तःकरणस्थासुत्कण्ठा मुखादिनिकासमलोकयन्त्य मा ऽवगच्छत्विसाशयेन । अहो स्वपतिविरहजनितशोकोद्भूतोष्णदीर्घश्वासा एवासा श्वास इति प्रतीतिजनकेन श्वसनेन, यद्यप्यस्मदधरपाना ऽऽशा तव महती वर्तते तथापि तत्सिद्धि, स्वप्नेऽपि दुर्घटा, प्रबलेन त्वया बलात्कारेणाऽबलानामस्माकमऽधराऽमृतपाने क्रियमाणे तत्स्थ पीयूष तु न लप्स्यसि, तस्य शोष्यमाणत्वादित्याशय' ॥ चरणेन भुव लिखन्त्य. ॥ काश्चिदस्मत्पादरजोऽपि तव दुर्लभतरम्, इतरत्तु दूरगतमिति ध्वनयन्त्य इव । काश्चिद् भूमिप्रवश करिष्यामस्तव वशीभूतास्तु न भविष्याम इति सूचयन्त्य इव । काश्चिद् बलात्कारेण स्पर्शादिक करिष्यसि चेत् तर्हि भूमिपतये नन्दाय, कसाय वा गत्वा कथयिष्याम इति द्योतयन्त्य इव । अहो बलात्कारेणाऽयमस्मान् ग्रहीष्यतीति भयादिव मृषाऽश्रुभिस्त्वदर्थमस्माभिर्नेत्रेषु मषिर्न धृता, तत्र तथा भ्रमश्चेत्त्वया दर्श्यते इत्याशयेनोपात्तमषिभि कुचकुङ्कुमानि मृजन्त्यः । न त्वदर्थं कुचेषु कुङ्कुमान्यस्माभिरुपलिप्तानि, तत्र तथा भ्रमश्चेत् तर्हि तानि प्रक्षाल्य तेषु मषिलेपोऽस्माभि. क्रियते इति सूचय

न्त इव । मार्जनादेरकृतत्वात् मृजन्त इत्युक्तम् । उरुदुःखभरा इव तूष्णीं तस्थुः स्म ॥

निवृत्तिपक्षे, यथोक्तवाग्युक्तयुक्तिभिः श्रुतीनां महती पीडा जातेत्याशयेनाह ॥ कृत्वेति ॥ चरणेन मूलरूपेण भुवं स्वानुत्पत्तिस्थानं परमात्मानं लिखन्त्यस्तत्प्रतिपादनं मुख्यतात्पर्यवत्यः सर्वाः श्रुतयः, अवशुचः प्राप्तशोकाः सत्यः, श्रुत्यन्तभागलक्षणानि मुखानि, वाग्युक्तस्वार्थलक्षणेन श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधरस्थानीया मोक्षप्रतिपादनभागा येषु तथाभूतानि कृत्वा, अस्रैः स्वरुधिरास्रभूतैर्लाक्षारसैरुपात्तमषिभिस्तत्तद्वादिकरस्थलेखिन्यारूढैः, कुचस्थानीयानां संदिग्धकठिनभागानां समीचीनाऽर्थलक्षणानि कुङ्कुमानि मृजन्त्यः उरुदुःखभरास्तूष्णीं तस्थुः स्म । उपरुद्धा जाता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततो विनिवृत्तमूर्च्छास्तूष्णीं स्थिता भगवन्तमालक्ष्य किञ्चिद् विज्ञापयामासुरित्याह ।

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
कृष्णं तदर्थविनिवर्त्तितसर्वकामाः ॥
नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किञ्चित्-
संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥

प्रेष्ठमिति ॥ गोप्यो रुदितोपहते नेत्रे विमृज्य, अहो यद्भवितव्यं तद्भविष्यत्येव, सम्प्रति भगवद्दर्शनं तु सम्यक् कर्तव्यमित्याशयः । कृष्णमब्रुवत स्म । भगवतः सदानन्दरूपत्वात् तदाभिमुख्यमेव सदानन्दाविर्भावकरमतः सर्वानर्थकरं तद्वैमुख्यं कथमपि नोचितमिति भावः ॥ प्रेष्ठं परप्रेमास्पदत्वादात्मानं, प्रियेतरमिवाऽना-

त्मयत्व प्रतिभाषमाणं प्रसन्नचक्षाणम् । अहो सर्वात्मा सन् किमर्थमेव वदतीति किंचित्सरम्भेण प्रणयकोपेन गद्गदा अस्फुटस्खलिताऽक्षरा गीर्यासां ताः । ननु भगवति ईषत्सरम्भोऽप्यनुचित, तासां मुखाद् भगवद्वाक्यप्रत्युत्तररूपा वाणी च कथं निःसृता इतिचेत् तत्राह ॥ अनुरक्ता इति ॥ स्वल्पस्यापि रागस्य भयनिवर्तकत्वात् परमानुरागवतीनां तासां का भयसम्भावनेति भावः । यतः, तदर्थं तैर्निवर्तितसर्वकामाः ॥ तदर्थं भगवदर्थं विशेषेण त द्वासनासाहित्येन निवर्तिता सर्वे कामा याभिस्ताः । तथाच भगवदतिरिक्तसर्वकामस्य तदिच्छायाश्च सक्तत्वाद्भगवद्विषयकं कामस्य च मोक्षकामवदकामरूपत्वात् न मानभिज्ञानां तदनुरक्तचेतसां नास्ति किञ्चिदपि भयमिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्ष, तथाभूतां दशां प्राप्ता अपि ताः, अहो किमिसैवमरण्यरोदनं कर्तुं प्रवृत्ता, स्वस्थाः प्रसन्नमुखाः सत्यः स्वस्वगृहं तूर्णं किं न गच्छत इत्यव महत्तम यद्यौरुवाच तदा तानि वाक्यानि तासां कर्णाऽवनाऽन्तःप्रविष्टानि । ततश्च तैरेवोद्बोधितास्तत्सजातीयवाक्यैर्भगवद्वाक्यानां प्रत्युत्तरं वक्तुमारेभिर इत्याशयेनाह ॥ प्रेष्ठमिति ॥ बहुकालमारभ्य परमेमास्पदत्वेन निश्चितमदानीं, प्रियेतरमिव, यथा प्रियतरः क्षत्रुर्वदति तथा—प्रतियातेत्यादिवज्रादप्यतिकठोरं प्रत्याख्यानरूपं वाक्यं भाषमाणम् । प्रियेतरमिव अप्रियवाक्यसदृशं वाक्यमिति वा । तत्रापि, कृष्णं सम्प्रत्यपि वेणुनादेन चित्तरत्नमञ्जूषाया आकृष्य सौचित्येन स्थितम् । अत एव, तदर्थं विनिवर्तितसर्वकामाः रुदितोपहते अधीभूते नेत्रे विमृज्य, अहो मरणसमयेऽयमस्माकमागतस्तस्मात् सकृदपि प्रेष्ठस्य मुखपद्ममवलोक्य मरिष्याम इत्याकाङ्क्षयेति भावः । अहो प्रकृष्टत्वेनाश्रितोऽप्य विनाऽपराधं कथमेवंविधमाणा तदण्ड दातुमुद्यत इति सर-

म्भः । स्वस्मिंस्तदङ्गसङ्गायोग्यतां विचार्य्य तच्छेथिल्यमिसतः किञ्चित्सरम्भणेत्युक्तमानतु सर्वथाऽपि प्रेमशू येन तेनाल भाषणा दिनेति चेत् तत्राह ॥ अनुरक्ता इति ॥ अनुरागाद् यविचाररहि तत्वात्प्रसारुयाता अपि पुनस्तत्रैवानुरक्त्य त इति भाव• ॥ मानिनी पक्षे, वस्तुतः परमप्रिय प्रियेतरमिव प्रतीयमान वाक्य प्रतिभा षमाण कृष्णमनुरत स्म । अहो कथमस्मान् परदारानित्थ वदसी ति कोपेनाऽन्त•करणस्थोत्कटात्कण्ठया शिथिलीकृतत्वात् स्वरूपेन गद्गदभूता गिरो यासा ता• । यथोक्त प्रार्थनारूप वाक्यमाकर्ण्य ततोऽप्यधिकमनुरक्ता ॥

निवृत्तिपक्षे ॥ मेयम ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वै रहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो वेद्यत्वेनात्यर्थमभिमतम् । तच्चद्वा दिरूपेण श्रुतीना ब्रह्माणि प्रामाण्य नास्तीत्येवमादिरूप प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाण प्रवाचक्षाण कृष्ण फलरूप सदान दात्मक परमात्मान तदर्थं परमात्मप्राप्त्यर्थं विशेषेण निवर्तिता अधिकारिणा सर्वे कामा याभि• । तथाच श्रुतिः— यदा सर्वे प्रमुच्य न्त कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ तदा मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या• । इति तेन स्वार्थानाभञ्जवाच्यमिहितवर्क्षकृतेन रहितेनोपहते ने न यथा भूतार्थप्रकाशनसमर्थे शक्तिलक्षणालक्षणे नियुज्य किञ्चित्सरम्भेण, अहो आस्तिकरूपेण स्थितोऽपि भगवानि त्थ वदतीति ईष त्कोपेन गद्गदाश्रद्ध दसा गिरो यासा ता• । किञ्च, तस्मिन्नेवा ऽनुरक्ताः ॥ ३० ॥ ॥ तदुदाहरति ।

गोप्य ऊचु ॥

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितु नृशंस
सन्त्यज्य सर्वविषयाँस्तव पादमूलम् ॥

भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजाऽस्मान्
देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥

मैवमिति ॥ यद्यपि वयं निकृष्टास्तथापि सर्वोत्तमो भवान् षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः, प्रतियातस्वेवरूपं नृशंसं क्रूरमस्मत्प्राणापहरणसमर्थत्वाद् घातुकम्। नृशंसमिति किञ्चित्सरम्भाविष्कारः। यद्यपि भगवता प्रथमं स्वागतमित्यादिना स्तुतास्तथाप्यऽग्रे, प्रतियातेत प्रतिगमनाभिधानात् तदपि नास्माकं प्रेमातिरेकवर्णनाभिप्रायकमपि तु व्यङ्ग्योत्पत्त्योपहासपरमतस्तदपि नृशंसमेव । परिच्छिन्नस्य परकीयान्तःकरणवृत्त्यनभिज्ञस्यैवविधोक्तिः कदाचिद् घटते, न तु विभोर्व्यापकस्य सर्वाऽन्तरवस्थितत्वात् सर्वान्तःकरणवृत्तिसाक्षिण इत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ विभो इति ॥ अत एव व्रजस्याऽनामयं कच्चिदिति प्रश्नोऽपि न सगच्छते। तत्कुशलाकुशलयोरुदासीनभूताऽस्मदन्तःकरणवृत्तिज्ञत्वादित्याशयेनाहुः ॥ सन्त्यज्येति ॥ व्रजस्य का कथा, अस्माभिः शब्दस्पर्शादयः सर्वेन्द्रियाणामपि विषयाः सम्यग्वासनोच्छेदपर्यन्तं त्यक्ताः । सन्त्यज्य च पादमूलं भक्ताः। तत्त्यागस्तव पादमूलभजनार्थमेव, न तु फलान्तरमस्माकमपेक्षितमित्यर्थः । सर्वविषयानित्यनेन त्वद्विषयकः कामः कामो न भवतीति ध्वनयन्ति । अस्मदन्तःकरणात् सर्वे विषया यदि निःसृता न स्युस्तव पादमूलभक्तिः कथं तत्राविर्भवेत् तथाच सैव तत्त्यागसाक्षिणीत्यनेन द्योतितम् । यच्च भगवतोक्तं— प्रियं किं करवाणि वः, व्रतागमनकारणमिति तत्राप्याहुः ॥ भजस्वेति ॥ तथाच भवद्भक्तानामस्माकं स्वीयत्वेन ग्रहणमेवास्मत्प्रियं भगवता कर्तव्यम्, एतदतिरिक्तं किमप्यस्माकं प्रियं नास्त्येतदेवास्मदागमनप्रयोजनमतस्तदेव सम्पादयेत्याशयः । तस्मात् प्रतिया-

त भज, नेह स्वेयमिति सागाग्रहो भगवतो नोचित इत्याहु॰ ॥ हे दुरवग्रह, मा सजास्मान्। मद्भजन न कर्तव्यमित्येवमाग्रहो दुष्टो भवति। सर्वै॰ कर्तव्य भगवद्भजन, न कार्यमिति दुष्ट आग्रहो जीवाना वर्तते। परमेश्वरस्याऽप्युक्त आग्रहश्चेद तर्हि कथ जीवानामुद्धार । तस्मादस्माकमेव कवलमभाग्यवशादुक्त आग्रहो भगवता अश्रित इति सम्बोधनाशय । ननु न मया स्वभजन निषिद्धय ते, कि तु कामोपाधिक तदिति चेव तत्राहु॰ ॥ देव इति ॥ यथा, देव आदिपुरुष॰ = अवतारिपुरुषो, ये यथा मा प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति * प्रतिज्ञावान् भगवान् यथा मुमुक्षून् भजते तत्तत्फलप्रदानेनाश्रयते स्वस्मिन्नेव स्थापयति, न तु पुनस्तेषा पूर्ववत्स्था सम्पादयति तद्वदस्मदादार्थं तदवतारभूतस्त्वमेवमस्मत्स्वदङ्गसङ्गोत्कण्ठाकाङ्क्षावतीर्मा त्यज, अपि त्वस्मदभिलषितफलप्रदानमाश्रय । तथाच मोक्षोपाधिकमपि भगवद्भजन यथा मुमुक्षुणा भगवता शुद्धत्वेनैवाङ्गीक्रियते तथा त्वदङ्गसङ्गोपाधिकमपि तच्छुद्धत्वेनैवाङ्गीकर्तु योग्याऽसीति भाव । स्वसन्निधित्यागो न कर्तव्य इति वक्तु स्वभक्तत्याग च कर्तु भवान्नार्हति, नाऽपि स उपदेशः सफलो भविष्यतीत्यप्यनेन ध्वनितम्॥अनभिज्ञापक्षे, भो विभो समर्थ एव गदितुमपि भवान्, आचरितु नार्हतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ । यद्यपि परमैश्वर्ग्यवॉस्तथापि परमधार्मिकत्वेन प्रख्यातस्य श्रीनन्दरायस्य पुत्र स्वय च रसार्द्र इति सूचनाय भवानित्युक्तम्। नृशस साक्षा मारकम्।तथाचास्मदुपदेशाय प्रवृत्तेन त्वया यद्भुनाराच कृताऽसरुपातस्त्रीवधजनितपातकोत्पत्तिर्न विचारितेति भावः । अथवा, हे विभो! अस्मत्प्राणनाशोतथाच स्वनाथाऽस्मत्प्राणरक्षणमेव तवोचित, न तु तन्नाशनमिति भाव । तथापि भवान्, मय मा रस्यथ क्षपा * इति कृतप्रतिज्ञ । प्रतिज्ञाय करोमीति कर्तव्य

तदकुर्वत * मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्त्तं विनश्यतीत्यादिशास्त्र मो भवान्। तथाचास्मद्दोषोद्घाटनाय महत्त्वस्य स्वमतिज्ञानाद्यावि ष्कृतदोषाश्च पश्यसि । तदुक्तं शाकु तलया— राजन् सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि * आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न प श्यसीति भावः । ननु, स्वागत वो महाभागा इति परमकामलमपि प्रथम मयैवोक्त तत्किमर्थ विस्मर्यत इति चेत्* । तस्याप्यलङ्कृत्य शिरश्छेदनवन्निवर्तनार्थतया नृशस एवा तर्भावात् । भवतु भव न्मुखचापनि सृतवाग्बाणजालेन दग्धमाणा वयमित. पर परलोक मेव यामो, न तु व्रज, त्व त्वसख्याता अस्मान् हत्वा कि पद मा प्स्यसीति न विद्म इत्याशयेनाहु. ॥ सख्येति ॥ वान्ताशनवत् पुनर्ग्रहणायास्माभि. सर्वविषया न सक्ता इति द्योतनाय समित्यु क्तम् । तथाच, व्रजस्यानामयम् * रजन्येषादिवाक्यजात निर र्थकमेवेति भाव' । ननु किमिमेवमत्युपालम्भ दातु प्रवृत्ताः । प्रिय किङ्करवाणि वः * व्रजागमनकारणमिति मदुक्त श्रुत्वा तू र्ष्णी स्थिता भवतीर्दृष्ट्वा पुनर्गृ तुकामा निष्कामाश्चालक्ष्य, रज ये वेत्याद्युक्त मया । ततो मास्तु कोपो, यत् प्रार्थनीय तन्नि शङ्क प्रा र्थ्यतामितिचेत् तत्राहुः ॥ अस्मान् त्वदतिरिक्तविषयकाङ्क्षारहिता भजस्व स्वीयत्वेन समाश्रयस्व । ॥ सन्त्यज्येत्यादिना, ननु कथ गोप गृहिणीर्वोऽहं भजामीति शङ्काऽपि निराकृता। तव पादमूल भक्ता इत्यनेन, न वय वनशोभादिनिरीक्षणार्थमागता इति—हृष्ट वनमित्या द्युक्त समाहितम् । पादे, पद्मत्वानुक्त्या किञ्चिन्सरम्भेण नृशसवा क्यपादयो काठि य व्यञ्जयन्ति । ननु युष्माभि सर्व यथार्थमे वाभिधीयते, तथापि नाह भवतीर्भजामि, स्वत त्रत्वादितिचेत् त त्राहु ॥ हे दुरवग्रहेति ॥ अयमाग्रहो दुष्टो भवति । स्वत त्रस्यापि तवैवविध आग्रहो नोचित । चतुरशिरोमणित्वात् । दुराग्रहो हि

गूढधर्म इति भावः । अतोऽनन्यगतीरस्मान् मा त्यज, त्यागस्यानिर्वाच्यदोषोत्पादकत्वात् । नन्वस्तु दोषस्तेन मम का हानिरित्याशङ्क्याहुः । अहो किमेवंविधगर्वगिरिशृङ्गमारूढोऽसि । किमाप्तकामादात्मारामात् परमेश्वरादप्याधिक्यं प्राप्तोऽसि, यतः सोऽप्येवं न करोतीत्याशयेनाहुः ॥ देव इति ॥ यथा धर्माद्यनपेक्षः सर्वलोकस्य हारकृत् पापाऽसंस्पृष्टः सकलैश्वर्यसम्पन्नः स्वयम्प्रकाशो ब्रह्मादिकारणभूतः स्वभक्तान् मुमुक्षून् भजते तत्प्रदानेन सेवते, तथा त्वं स्वतः नोऽप्यस्म मनोरथपूर्तिं कर्तुं योग्योऽसीत्यर्थः । मुमुक्षूनित्यनेन ते मुमुक्षवो, न तु तदेकैप्सव इति तेषां स्वतो निकृष्टता सूचयति । यद्वा, अमुमुक्षून् मोक्षाद्यनिच्छून् । यद्वा, मुमुक्षून् तदन्यत् सर्वं त्यक्तुमिच्छून् शरणागतान् । दुरवग्रह इत्यनेन, हे विषमाम्बपरूमेघेत्यप्युक्तम् । अवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इति पाणिनिस्मरणात् । दुष्ट — अवग्रहो यस्मिन् स प्रतिषिद्धवृष्टिर्मेघः । तस्य दुष्टत्वं च रूक्षवायुवर्षकत्वात् । तथा चेतरजलस्थानीयस्वपसभिकाङ्क्षाविनिर्मुक्ता मेघस्थानीयत्वदेकशरणाश्चातकीकल्पा वयं त्वदधराऽमृतपानार्थमागतास्त्वं त्वस्मद्भाग्योदयात् सम्प्रति विषं वर्षसि । भवतु, विषमेव पीत्वा मरिष्यामो, न तु व्रजं यास्यामः । चातकीस्वभावत्वात् । तस्माद् अस्मान् मा त्यज । कृतघ्नस्य तव च नेदमुचितमिति भावः । ननु चातकीसमाना भवतीनां मरणेन मम चान्यपेक्षारहितमेघकल्पस्य का हानिरिति चेद्, न त्वं केवलजडमेघसदृशः, किं तु परमाभिज्ञदुःखमोचकमात्रकचेतनरूपपरमात्मसदृशोऽपीत्याशयेनाहुः ॥ देव इति ॥ यद्वा, भक्ता अस्मान् भजस्व दुराग्रहम् आसमं तावत् त्यज । बुद्धे फलमनाग्रह * इत्युक्तत्वात् परमबुद्धिमतस्तवाग्रह एव नोचितो, दुराग्रहस्तु दूरनिरस्त इति भावः ॥ मानिनीपक्षे, एवं = प्रिय किं करवाणीत्यादिरूपं, दृशस

क्रूर गदितु नार्हसीति । यद्यपि भवान् सौन्दर्यादिगुणसागर स्तथापि विभु परमसमर्थस्तथापि परदारा एव न वक्तव्या इति भावः । यदि परदारैरेव तव रमणेच्छा तर्हि या सर्वविषयान् सत्यज्य तव पादमूल भक्तास्ता दुरवग्रह स्वच्छन्द यथा स्यात् तथा भजस्व । अस्मान् आसमन्तात् सर्वप्रकारेण त्यज । यद्वा अस्मान् दुःसाध्या मति दुराग्रह त्यज । प्रभवाऽपि भजमानमेव भजन्त इत्याशयेनाहु ॥ देव इति॥ आदिपुरुषो देवो, यदपेक्षया ऽधिकप्रभुत्वविशिष्ट कोऽपि नास्ति स यथेत्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे, एव प्रतिरुद्धा श्रुतयः साक्रोशमाहु ॥ मैवमिति ॥ एव ब्रह्मणि श्रुतीना प्रामाण्य नास्तीत्येवप्रायद्रूप नृशस सर्वघातुक गदितु भवान् नार्हति। ननु नाह ब्रवीमि, कि तु शास्त्र तत्त्वाऽनभिज्ञास्ते ते वादिन एव जल्प सऽतो नाऽहमुपालम्भविषय इति चेत् तत्राहुः॥ हे विभो! व्यापक। तथाच, अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्या नामरूपात्मकसंसार-विस्तराय तादृशजीवात्मना त्वमेव ब्रवीषीति भाव.। यतः, सत्य-ज्य सर्वविषयाँस्तव पादमूल भक्ता अस्मान् भजस्व। दुरवग्रहम् आसज। नाय मोक्षमार्ग., कि तु परमानर्थाऽसद्भावप्रापक. । असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेदेदेत्यादिश्रुते' । तस्माद् यथा मुमुक्षूणा मोक्ष' स्यात् तथा करुणा विधयसीत्याशयेनाहु. ॥ देव इति ॥ यथा आदिपुरुषो देवो भवान् मुमुक्षून् भजते मोक्षदाता भवेत् तथाऽस्मान् भजस्व। तथाच परमपुरुषार्थमोक्षलाभाय ब्रह्मण्यस्मत्प्रामाण्यमवश्यमास्थयमित्यर्थ । अयमाशय' । सर्वान् विषयान् प्रतिपाद्यान् सम्यक परित्यज्य ब्रह्मणि समर्पितताना श्रुतीनामन्यपरत्वाभिधान साहसमात्रम । तत्र श्रुतिवाक्याना द्विविधा ब्रह्मणि प्रवृत्तिः । एका ब्रह्मात्मनोरेकत्वविषया, अपरा सत्यज्ञाना

दिलक्षणब्रह्मविषया । तत्राद्या यथा, सोऽयं देवदत्त इति पदत्र-यस्यैकस्मिन् देवदत्ते पर्यवसान तद्वत् । तथाहि । यथोक्तवाक्य, सोऽयमिति विशिष्टाभिधायिभ्यां पदाभ्यां स्वार्थैकदेशस्यैक्यमात्र-लक्ष्यपरम् । तथा, तत्त्वमसिवाक्यमपि विशिष्टाभिधायिभ्यां पदाभ्यां स्वार्थैकदेशचैतन्यैक्यमात्रपरम् । ननु पूर्वतन्त्रे पदार्थानां संसर्गः, संसृष्टः पदपदार्थो वाक्यमिति वाक्यार्थलक्षणमुक्तम् । तत्र द्विविधमप्यखण्डार्थं न सम्भवति । तत कथं वाक्यार्थलक्षणं यमखण्डं ब्रह्म वाक्यार्थः स्यादितिचेन्न । वेदान्तशास्त्राऽऽचार्यैश्रीबादरायणानुयायिभिः, संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमत. * अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मत इति वद-द्भिरखण्डस्य वाक्यार्थत्वाभिधानात् । नचैवं सत्युक्तलक्षणस्य त त्राव्याप्तिः । सामान्यलक्षणस्यैव यावद्विशेषव्याप्तिनियमाद् विशेषलक्षणयोरेतयो' परस्पराव्याप्तेरदूषकत्वात् । सामान्यलक्षणं तु वाक्यममेवत्वमत्राप्यस्त्येव । नवाखण्डवाक्यार्थस्य विशेषलक्षणाभाव. । अपर्यायानेकपदैरेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात् । ननु तत्त्वम्पदलक्षितरूपे भिन्ने ? किं वा न ? । आद्ये ऐक्यमसम्भवः । द्वितीये पदार्थवाक्यार्थयोरेकत्वापत्तिरिति चेन्न । द्वितीयपक्षोक्तदोषस्यष्टापत्तिग्रस्तत्वात् । नच पदद्वयवैय-र्थ्यम् । लक्षणयैकार्थबोधनार्थत्वात् । त्वम्पदस्य वाच्यार्थपरित्यागेन चिल्लक्षकत्वं तत्पदसामानाधिकरण्ये सति घटते । तथा तत्पदस्यापि वाच्यार्थपरित्यागेन चिल्लक्षकत्वं त्वम्पदसामानाधिकरण्य इति न पदद्वयवैयर्थ्यम् । एवं सत्यज्ञानाद्यवान्तरवाक्येऽखण्डार्थत्वम् । यथा केन चित् पृष्टोऽस्मिज्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामेति ?। तस्य प्रतिवचनम्— प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य । अत्र प्रकृष्टशब्दात्र च द्रप्रातिपदिकार्थसिद्धिः।प्रकृष्ट तम इति प्र

कृष्टशब्दस्य प्रकृष्टस तमसऽपि प्रयोगदर्शनात् । तथा प्रकाशशब्दादपि न तत्सिद्धि । खद्योतादावपि तत्प्रयोगदर्शनात् । तस्माद्वाच्यार्थपरित्यागेनाऽप्रकर्षाऽप्रकाशविरोधी च प्रातिपदिकार्थः पद द्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यखण्डार्थत्वसिद्धिः । अ यथा च प्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरतया विशिष्टमर्थं बोधयतो वक्तुरनवधेयवचनता स्यात् । तथा, निमतम् अखण्डार्थम् । लक्षणवाक्य त्वात् । प्रकृष्ट प्रकाशश्च द्र इति वाक्यवदिति सिद्धम् । यद्यपि प्रमाणा तराभावात् ब्रह्मण्युपनिषदा प्रामाण्यमुक्त, किमबाधलक्षणप्रामाण्य, किं वा प्रमाणा तरसम्भिन्नार्थविषयत्वात् पौरुषेय वेलाक्षेपे प्रामाण्य, किं वा प्रमाणा तरयोग्यार्थविषयत्वात् तत्सिद्धयथार्थानुवादरूपमप्रामाण्यम् । नाद्यः । गृहीतसङ्गतिकस्य पुस सत्यादिवाक्यश्रवणे अबाधितानधिगतार्थप्रमितिदर्शनात् । प्रमाणेन हि प्रमीयमाण स्यार्थस्य प्रमाणान्तरासत्वान्नो न मिथ्यात्वापादकः । सर्वप्रमाणानामनधिगतार्थगन्तृत्वात् । अ यथा चक्षुषा गृह्यमाणस्य रूपस्य त्वचाऽग्रहणान्मिथ्यात्वाशङ्का स्यात् । न द्वितीयः । प्रमाणान्तरसम्भिन्नार्थत्वाभावात् । पौरुषेयवचनप्रयुक्तत्वे हि सम्भेदस्य भूतार्थप्रयुक्तत्वे प्रत्यक्षादीनामपि सम्भेदः स्यात् । नापि तृतीय । स्पर्शज्ञानयोग्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषोऽनुवादकत्वादर्शनात् । एव सिद्ध उपनिषदां ब्रह्मणि प्रामाण्ये तद्गताना पदानामर्था तरकल्पना न युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नच तेषा कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरता वक्तु शक्या । तत् केन क पश्येत्, एकमेवाद्वितीयमित्यादिना क्रियाकारकफलादेर्निराकृतत्वात् । नापि ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्व सम्भवति । एतेन हेयोपादेयशून्यत्वेन क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । यद्यप्य यत्र वेदवाक्याना विधिसस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्व न दृष्ट, तथापि ब्रह्मात्मविज्ञानस्य

फलपर्यन्तत्वात् तत्तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्य शक्य प्रसाख्यातुम् । हितशासनाच्चोपनिषदां शास्त्रत्वमिति सङ्क्षेप. । एतेन, स्वागतमित्याद्याक्षेपो निरस्त. । यत्तु— रज येषेत्यादि, तत्तु यथार्थमेव । तत्र निद्रितानामज्ञानामपेक्षया ब्रह्मणो निशातुल्यत्वात् । तदुक्त— या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी * इत्यादि । यत्तु— मातर इत्यादि, तदपि तु, असत्येव स भवति असद् ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यादिना मात्रादितुल्यत्वाभिमानिनामास्तिक्यम्म यानामसत्त्वाभिधानेन तेषां भयोत्पादनस्य समुचितत्वात् । योऽपि— दृष्टुंवनमित्यादिनोपहासः, सोऽपि साहसमिव घनः । अ तःकरणतद्धर्माणां ह्रासवेश्यत्वात् । अधिकार्यभावे, निचाय्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतीनां निरालम्बनतापत्तेश्चेति दिक् ॥ ३१ ॥

यदप्युक्त, तद् यात मा चिर गोष्ठ शुश्रूषध्व पतीन् सतीः भर्तु शुश्रूषण स्त्रीणा परो धर्मो ह्यमाययेत्यादि तत्राप्याहुः ॥

> यत् पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग !
> स्त्रीणा स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥
> अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
> प्रेष्ठो भवास्तनुभृता किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

यदिति ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्ति' स्त्रीस्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तमेतदुपदेशपदे त्वय्येवमेवाऽस्तु । अङ्ग ! हे भगवन्निति कोमलाम न्त्रणेन, न वय प्रातिकूल वदाम इति सूचयन्ति । त्व हि उपदेशविषय । त्वद्बुद्ध्यैव पत्यादिसेवा म उत्कृष्टफलप्रदमतः साक्षाद्भगवति सति कि परम्परयेति भाव. । यत, ईशो, विविदिषा

वाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादिति भावः । यद्वा, ईशो ऽन्तर्यामिणि । जीवो हि यत्रान्तर्यामिरूपेण त्वया प्रेर्यते तत्रैव प्रवर्तते । अतः स्वसङ्गमार्थं त्वयैव प्रेरिता वयं त्वदाराधन समीहामहे । तस्मादन्तर्यामिरूपेण स्वाराधने प्रेरण, प्रेष्ठरूपेण पश्चादाराधने इसस्मदृष्ट्याकुलताऽऽपादिका प्रवृत्तिर्भगवतो नोचिता । अन्तर्यामिकृतप्रेरणस्यैव प्रबलत्वादिति भावः । किञ्च, उपदेशानियोज्य उपदेशविषयश्च त्वमेवातस्त्वदाराधने नास्ति किमपि बाधकमित्याशयेनाह ॥ प्रेष्ठ० = परमप्रेमास्पदम् । अत एवात्मा, परमप्रेमास्पदस्यैवात्मत्वात् । स च तनुभृतां सर्वेषां तनुर्न तु यस्य कस्य चित् । अतः सर्वेषां बन्धुरूपो भवान्नः सम्प्रत्यस्मदनुग्रहार्थं नन्दनन्दनविग्रहस्तस्मादुपदेशकर्तृतदनुष्ठातृतद्विषयात्मनस्त्वदाराधनमेव मुख्य सर्वाराधनमिति भाव । यद्वा, त्वय्युपदेशपदे धर्मोपदेशकर्तरि सति अस्मासु धर्म जिज्ञासमानासु सतीषु एतत् त्वयोक्तमेवमस्तु । न तु वयं तथा, नापि भवान्, किं तु भवानात्मेति । अथवा, एतदुक्तमुपदेशपदे पुरुषेऽस्तु नाम, त्वयि तु ईशो स्वामिनि सति एवं न, नैवमित्यर्थः । यद्वा, उपदेशपदे उपदेशेन न निवर्तनीये लौकिकपुरुषे आसक्तचित्तत्वे एतदेवमस्तु, ईश्वरे त्वयि तु नैवमित्यर्थः । यतस्तनुभृतां त्वमात्मा फलरूप । अथवा एवमेतत् त्वय्येवाऽस्तु । कुतः । उपदेशपदे आराधनीयत्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदे अधिष्ठाने । यत, ईशे । न हीश्वरमधिष्ठानम् ऋते कोऽपि पतिपुत्रादिर्नाम । अध्यस्तस्याधिष्ठानानतिरेकात् । तस्मान्न वयमनुचिते कर्मणि प्रवृत्ता इति भावः । यद्वा, यत् त्वयोक्तमेतदेवम् आदावुपदेशकर्तरि आचार्ये त्वय्यस्तु । आचार्यसेवनपूर्वकस्यैव धर्मानुष्ठानस्य सफलत्वप्रतिपादनात् । तत्रापि ईशे परमेश्वरे । एवमप्याचार्यः स्यात् तर्हि किमु

पक्तव्यम् । ईश्वरत्वादेव तनुभृतामात्मा । तत एव प्रेष्ठस्तत एव
ब धु सुहृत् । सात्मकानामन्न पक्वादीना सेवन दृश्यते, न तु मृ
ताना तेषाम् । तद्दाहविधानात् । अतोऽस्मद्भाग्यवशात् सदान दा
ऽऽत्मैव प्रकटितस्तस्मात्त्वत्सेवन प्रवृत्तानामस्माक किं तैरिति भाव‌ः ।
अनभिज्ञापक्ष, अधिकारमबुद्ध्वैव धर्ममुपदेष्टु प्रवृत्तोऽसि । निस्त्रै
गुण्ये पथि विचरता को विधि को निषेध * इत्युक्तत्वाद् ब्रह्मज्ञा
नामस्माक विधिनिषेधाधिकाराभावादित्याशयेनाहु. ॥ यदिति ॥
इति यद्धर्मविदा त्वयोक्तमेतदुपदेशास्पदे तदेकस्वभावे एवमस्तु
क्रियताम् एवमुपदेशो, न वय निवारयाम‌ः । परन्तु स्वाधिकाराभा
वान्न त गृह्णीम इति भाव. ॥ धर्मविदेति ॥ धर्मस्वरूपमात्र वेत्स,
न तु तदुपदेशाधिकारम् । यद्वा, अथापि धर्मविदसि, न तु ब्रह्म
वित् । अत एव अवोचीति सोपहास व्यङ्ग्यम् । यद्यपि निवारण
मुचितमधिकार विनाऽरण्यरोदनप्रायस्योपदेशस्य निषिद्धत्वात् ।
तथापीश्वरत्वात् तत्र नास्त्यस्माक निवारणसामर्थ्यमित्याशयेनाहु‌ः ॥
ईश इति ॥ यद्वा, अधिकार विनोपदेशकर्तृत्वमनुचितमपि प्रभु
त्वान्नो विरुद्ध्यते । ननु, वामैव विभुतेत्युक्तत्वेन विभुताया. कुटि
लप्रवृत्तिजनकत्वावगमाद् अधिकाराऽभावसाधकमात्मानुभवमावेद
यन्ति ॥ प्रेष्ठ इति ॥ अस्मत्प्रेष्ठो भवानेव । सर्वेषा तनुभृता ब धु
र्हितैषी परमात्मा आत्मा च । यद्वा, सर्वेषा परप्रेमास्पदभूतो य आत्मा
यश्च सुहृत् परमेश्वर स, तत्त्वमसिवाक्ये तत्त्वम्पदोपलक्षितो
भवानेव । तथाचाखण्डवाक्यार्थबोधवतीना कुतस्त्वदुक्तधर्मेऽधि
कार, कुतश्चाऽशुभसम्बन्ध‌ः । पश्यत' सर्वभूतानि सर्वावस्थासु
सर्वदा * ब्रह्मभूतस्य सयोगो नाऽशुभस्योपपद्यत इत्यादिशास्त्रादि
ति भाव । ब्रह्मज्ञम्मन्याना पक्षमवलम्ब्येयमुक्तिर्द्रष्टव्या । तेषा
तदभिमानेन यथेष्टाचरणे प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुदाहरण तु—प्रेक्षैव

सर्वमिति वेदविदो वदन्ति तस्माच्च मे सखि परा‍ऽपरभेदबुद्धिः ॥
जारेऽथवा निजवरे तदशोऽनुरागो व्यर्थं किमर्थमसतीति कदर्थ
य तीत्यादि । यद्वा, स्त्रीणां स्ववर्म इति यत्‌ त्वयोक्तमेतदुपदेशपदे
त्वय्यस्तु । एतदुपदेशविषयो भवानेवाऽतो न वयमुपदेशनीयाः ।
ननु मम कुत उपदेशविषयत्वमित्याशङ्क्य सौ दर्य्यमाधुर्य्यादिगुण
गणालङ्कृतस्यास्मच्चित्ताकर्षकस्य तवैतच्चित्तत्वमेवास्मद्धर्मनाशे प्र-
योजकमिति भावः । यद्वा, इति यत्‌ त्वयोक्त तदस्माक मनसि न
प्रविशति । यतस्त्व धर्मविच्च तु तदनुष्ठाता । यो यस्य धर्मस्यानु
ष्ठाता न भवति, केवल धर्मं जानाति, न तद्वाक्यात्‌ कस्यचित्‌
तस्मिन्‌ धर्मे प्रवृत्तिर्भवति । अत. काचिन्महाभागा पातिव्रत्य
धर्मानुष्ठानपरा यौधिष्ठिरात्ऽस्मानुपदिशेच्चेत्‌ तर्हीस्म मनसि तद्
वाक्य प्रविशेदत किमर्थं जल्पसीति भाव. । अस्मद्वाक्यमेतासा
हृदि प्रविशत्विति यदि तवाग्रहस्तर्हि तदुपदेशपदे गुरौ त्वय्यस्तु । तथा-
च विष्णुना यथा मोहिनीरूप धृत तथा त्वमपि स्त्रीरूपमादाय
स्त्रीधर्ममाचर, ततोऽस्मानुपदिशेति गुरुर्नुष्ठिते कर्मणि शिष्यभूताना
मस्माकमपि प्रवृत्ति' सौकर्य्येण भविष्यतीति भावः । नन्वनुष्ठा
याऽप्यहं दर्शयामि, पर तु किं कर्तव्य ? स्त्रीत्व नास्ति ममेतिचेत्‌
तत्राहु. ॥ ईश इति ॥ सर्वकलासमर्थे त्वयि स्त्रीभावोऽपि न दुर्घट
इति भाव. ॥ ननु कपटेन गृहीतस्त्रीभावस्य मम पाणिग्रहीतुरल
भ्यत्वात्‌ कथ पातिव्रत्यधर्मानुष्ठानमिति चेत्‌ तत्राहु' ॥ प्रेष्ठो भ
वान्‌ ॥ स्वभावत एव प्रियो मनोहरात्मा च। तथाच यथा मोहि या
जानन्नपि कपटस्त्रीभाव, स्वाभाविकस्त्रीभावा परमप्रियामुमा विहाय
सन्दग्धकाम परमजितो द्रयोऽपि श्रीरुद्रस्तद्ग्रहणायाधावत्‌, तथा
लोकोत्तरसौ दर्य्यवति त्वयि कपटेनापि गृहीतस्त्रीभावे जाते तोऽपि
कोऽपि स्वस्वदारान्‌ परित्यज्य त्वद्ग्रहणाय धाविष्य त्यतो न

पतिदौर्लभ्यमिति भाव । अनेनाहो विधात्रा धर्मविनाशायैव त्व रचितोऽसि । पुरुषस्ते स्त्रीणां धर्म नाशयसि, गृहीतस्त्रीभावे पुरुषाणां तथाशाशयिष्यति । धर्ममनुष्ठातु तु त्वं कदापि न समर्थोऽसि । यथेदानीं पुरुषधर्ममेकपत्नीव्रतलक्षणमनुष्ठातुमशक्तो, बह्वीनां स्वस्मिन्नासक्तत्वात् । तथा गृहीतस्त्रीभावेऽप्यसंख्यातपुरुषाणामासक्तिजनकत्वात् । तस्मादनुष्ठाय उपदेष्टुमशक्तस्त्वं किमर्थं वृथा कण्ठशोषणाय प्रवृत्तोऽसीत्यपि ध्वनितम् । यद्वा धर्मविदा त्वया इति यद्युक्तमेतदुपदेशपदे त्वयि एवमस्तु, त्वदङ्गेष्वेव जीर्णं भवतु । ग्राहकाभावात् । अहो ज्ञातमस्माभिर्नवीन धर्मवित्त्वं त्वया सम्पादितमत शिष्या सम्पादनीया । यथोक्तधर्मश्रोपदेष्टव्य इति तव महत्युत्कण्ठा वर्तते । ततोऽस्मानेवमुपदेष्टुं प्रवृत्तोऽसि । परन्तु न वय त्वां गुरु कर्तुं समागता, अत. किमर्थमपात्रदानात् स्वधर्म नाशयसि । अप्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन्ननवधेयवचनो भवति । तथाच धर्मविद् यद्यपि जातोऽसि, तथाप्यधिकारानधिकारविवेकलेशनापि रिक्तोऽस्यत. सम्प्रत्येतत् त्वयि तिष्ठतु । गुरोः सकाशाद् यथोक्तविवेकमपि लब्ध्वैतदधिकारलाभ सुखेनोपदेशं करिष्यसीति भाव । यत्तत्त्वमीश ॥ यथोक्तोपदेशधारणेऽधिकारस्त्रीकारेऽधिकारसम्पादने च समर्थं । भवसस्तर्हि किमर्थमागता इतिचेत् तत्राहु ॥ तनुभृतां सर्वेषां चतुर्दशभुवनस्थानां गौ दर्प्यादिविशिष्टविग्रहवतां मध्ये भवान् मनोहरस्वरूपोऽतोऽस्माकं प्रेष्ठ' । तथाच त्वयि रमणबुद्ध्या समागता वयमतो न यथोक्तोपदेशार्हा इति भाव ॥ मानिनीपक्षे, पत्यावनुवृत्तिलक्षण. स्त्रीणां स्वधर्मइति त्वयोक्तम् एतदुपदेशकर्तरि समर्थे त्वय्येनमस्तु । सर्वदैवमेव त्वया वयमुपदेशनीया । धर्मविदेत्यनेन अहो ज्ञातम् अद्यास्माभिः— त्व धर्मविदसीति सूचितम् । यतस्त्वमुपदेशकर्तृत्व तव यत

स्मिन् प्रेमकृतं शुभपथ्येव प्रवर्ते ते सज्जनैरिस्ताशयेनाह ॥ प्रेष्ठ इति ॥ भवान् प्रेमविषयो यथा बन्धु । यथाक्तोपदेशकर्तृत्वाद् हितैषी । अत आत्मा स्वात्मतुल्य । तथाच, क सकभर्ता, श्रुश्रूषणीयः क, को वा कपन्थेतसादिविवेकवतीनाम् अस्माकमग्रे स्वपाण्डित्य नोद्घाटनीयमिति भावः । यद्वा इति यत् त्वयोक्तमेतदेव सुपदेशपदे त्वय्यऽस्तु । त्वमपि स्वधर्ममाश्रित्य तिष्ठ, न त्वस्माक स्वस्य च धर्मं नाशयसि भाव । यतस्त्वमीशो नाशसरक्षणयोः समर्थ । यदि तु मद्भिरस्नेहवतीना न स धर्मः, कपटपूर्वकत्वादिति तत्राहुः ॥ प्रेष्ठ इति ॥ तनुभृता सर्वेषा प्राणिना भवान् आत्मवत् प्रेष्ठ । यतः सर्वेषा हितैषी । तथाच सर्वेषा तनुभृता यथा त्वयि प्रीतिस्तथाऽस्माकमप्यतो विशेषप्रीतिभ्रमादस्मासु दोषमारोप्यऽस्मद्धर्मं नाशयितुमयोग्योऽसीति भावः ॥

निरुक्तिपक्षे, एव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिभिः स्वस्य ब्रह्मणि सम-त्वयोऽभिहित इदानीम्, इ द्रो यातोऽवमितश्च राजा, अग्निर्मूर्द्धा दिव इत्यादिका श्रुतयः स्वाभिप्राय ब्रह्मण्यावदयन्ति ॥ यद्विति ॥ यत् स्त्रीतर्मिकाणा श्रुतीनामिं द्रादिप्रतिपादिकानाम स्माकमि द्राद्यनुवृत्तिसतात्पर्येण तत्र प्रवृत्ति स्व ग्रम इति धर्मविदा त्वयोक्तम्, एतदेव त्वय्यस्तु । यत उपदिश्यमानानामि द्रादीना पदे अधिष्ठाने, यत ईश्वरे सर्वकारणभूते । यतश्च भवान् प्रेष्ठत्वात् तनुभृता सर्वेषामि द्रादीनामात्मा तद्वत् धुस्तःसम्य धीन्द्रादिविग्रहरूपश्च । तथाच किमपि ध्वकारजात प्रतिपाद्य स श्रुतयः सर्वाधिष्ठानभूत सर्वात्मान सर्वस्वरूप परमात्मान तमेव प्रतिपादयन्ति सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३२ ॥

स मार्गे प्रवृत्ता वय प्रशस्या, न तूपालम्भयोग्या इत्याशयें सदाचार प्रदर्शयन्ति ॥

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्म-
न्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥
तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिन्द्या-
दाशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ! ॥ ३३ ॥

कुर्वन्तीति ॥ कुशलाः कर्तव्याकर्तव्यादिविवेकवन्तः, किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक इत्यादिश्रुतेस्तत्त्वविदः पुरुषैरेया नारदादयो, योषिद्वरा गार्गीसुलभाद्याश्च त्वयि रतिं कुर्वन्ति । यतः, स्वे स्वस्वरूपभूते आत्मनि, अत एव नित्यप्रिये । अन्यत् सर्वं यदा स्वात्मानुकूलं भवति तदा प्रियं भवति, न तु सर्वदा । स्वात्मा तु सर्वदैव प्रियः । तथाचैवम्भूते त्वय्येव रतिरुचिता । तत्तस्योऽभूतत्त्वमेति, यदात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः * आत्मनैव च स तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते * इत्यादिश्रुतेः । अतः पतिसुतादिभिः किं मोक्षप्रतिबन्धकैः, किं प्रयोजनम् । न धनो द्वव धनम् * इत्युक्तत्वात् । अत्युतार्तिदैः सम्प्रति वियोगादिना जन्मादिसंसृतिचक्रनिक्षेपणादिना चाऽऽर्तिमदायकैः । ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते * इत्यादिशास्त्रात् । एवं यथोक्तनिर्दिष्टपक्षमुपपाद्य पूर्वदिकृत्याः प्रार्थयन्ते ॥ तदिति ॥ यस्मात् पतिपुत्राद्यनुवृत्तिर्निन्दिता, त्वदनुवृत्तिर्विहिता सदाचारप्राप्ता चाऽतोऽस्माभिर्योग्यमेव कृतम् । तस्मान्नोऽस्मान् प्रति प्रसीद । ननु मयि प्रसन्ने किं भवतीति चेत् तत्राहुः ॥ हे परमेश्वर' ब्रह्माद्यधीश्वर त्वयि प्रसन्ने पुरुषार्थचतुष्टयमपि सिद्धयति । अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम् * इत्युक्तत्वात् । ननु भवतु, प्रसन्नोऽह

युष्मभ्य मोक्षं ददामीति चेद्, न वय सम्प्रति मोक्षकामा इत्याशयेन आहु ॥ मा स्मेति ॥ चिराद् रामाऽवतारादारभ्य त्वयि धृताम् अस्माभिः सह रमणं करिष्यतीत्येवं रूपाम् आशा भवान् मा च्छिन्द्यात् । आशापूर्तिरेव प्रभुभिः क्रियते, न तु तच्छेद इति प्रसिद्धि-द्योतनार्थ— स्मेति ॥ ननु सर्वात्मभाव जानतीना युष्माकं स्व-पतिरूपेण मया रमणेन सन्तोषः किमिति न भवतीति चेत् तत्राहु ॥ हे अरविन्दनेत्र ॥ अनावृतब्रह्मात्मभावेन तुच्छीकृतकोटिकाम विग्रहेण पुण्डरीकाक्षेण भगवता त्वया रमणाभिकाङ्क्षावत्यो वय, न त्वावृतब्रह्मात्मभावैर्मलमूत्रादिविग्रहैः स्वपतिभिः । अत एत त्स्वरूपेणैवास्मदाशापूर्तिर्विधेयेति भाव । यद्वा, अरविन्दनेत्र ! श्री रामचन्द्रविग्रहदर्शनजन्यैतद्विग्रहसङ्गमाऽऽशापूर्तिमेतद्विग्रहेणैव कर्तुं योग्योऽसीति सम्बोधनाशय. ॥ वरदेश्वर इति पाठे वरदानामी श्वर' । श्रीरामचन्द्रात्मना वने स्थितस्य तव दर्शनमात्रेणैव वर मेव लब्धत्वादिदानी तत्साफल्यमपेक्षितमिति भावः ॥ अनभिज्ञा पक्षे, यथोक्तात्मज्ञपक्षमवलम्ब्य यदुक्त तत्र सदाचारप्रमाणमाहु ॥ कुर्वन्तीति ॥ कुशला मनीषिणो नित्यप्रिये स्वात्मभूते त्वय्येव रति कुर्वन्ति, पतिपुत्रादिभिरार्तिदैः किमिति विचार्य्य, तत् त-स्मान्नः प्रसीद । यतस्त्व परमसमर्थ , त्वत्प्रसादो न निष्फल इति भावः । वरदेश्वर इति पाठे, प्रयेमा रस्यथ क्षपाः इति त्वया वरो दत्तस्त सार्थक कर्तुं समर्थ इति भाव । तस्मादाशाच्छेदोऽस्म त निषिद्ध इत्याहुः ॥ मा स्मेति ॥ चिराद्, बाल्यभावमारभ्य त्वयि धृतामाशा भवान् मा च्छिन्द्यात् । हे अरविन्दनेत्र ! परमसुन्दर ! तथाच लोकोत्तरसौन्दर्यादिविशिष्टो भवानेव अस्मदन्त करणे प्रविश्याऽऽशामुत्पादितवान् । अतः स्वेनोत्पादिता स्वगुणैर्वर्द्धिता स्वेनैव पूरयितु योग्यामाशालक्षणां लता फलकाले कर्णकठोरो-

स्यादिकुठारेण छेत्तु नार्हसि ।यतो, त्रिषष्टक्षोऽपि सवर्द्धर्यं स्वय छेत्तुमसाम्प्रतम् * इति यायजानात्येवेति भाव । स्वस्मिन्नात्म ज्ञ्बोच्छेपेण यदि त्व भूतिकामस्त्वाशाध्यापूर्तिरूपमस्मत्पूजनमवश्य कुरु । आत्मज्ञमर्च्चयेद् भूतिकाम इति श्रुतेरिति भानितम् । यद्वा, य एतस्मिन् महाभागा* इत्यादिगर्गोक्तिमनुस्मृत्याहु ॥ कुर्वतीति॥कुशला महद्भाग्यलब्धमारासारविवेकास्त्वयि रति कुर्वन्ति । यत स्तोये आत्मनि अ तःकरणे नित्यप्रिये, यद्वा नित्य प्रिये स्वस्मिन् परस्मिंश्च नित्यप्रिये त्वयि ।अतस्तद्विपरीतै स्त्रीये आत्मनि चार्तिदैर्दु खमदे पत्यादिभिरस्माकमपि कुशलाना किं प्रयोजनम् । तत् तस्मात्, प्रसीद । त्वयि चिराद् धृताशाशा भवान् मा छिन्द्यात् । सर्वं परित्यज्य त्वदाशया जीवाम । तदुच्छेदे त्ववलम्बनाभावात् सद्य एव मरिष्याम इति भाव । ननु भवतीना नाद्यापि तथाविधममातिरेको दृश्यत इत्यत एव अवीमीति चेत् तत्राहु ॥ हे अरविन्दनेत्र ! अहो ज्ञातमस्माभि , भो सखे! रजनीय, भवॉश्चारविन्दनेत्र । अतो मुकुलितनेत्रकमलत्वादस्माक मेम्णः परा काष्ठा न पश्यसीति सनर्म व्यङ्ग्यम् ॥ मानिनीपक्षे, ननु सर्वेषा प्राणिनामह प्रेष्ठ इति यदि मन्यध्ये जानन्ति तर्हि स्वाधिकारानुरूपा रति कुतो न कुर्वतीत्याशङ्क्याहु ॥ कुर्वतीति ॥ कुशला, स्वधर्मनिपुणा साध्व्य , आर्तिदे — दो अवखण्डने। दु खच्छेदके पत्यादिभिर्हेतुभूतै स्त्रीयेगृहादौ आत्मनि च नित्यप्रिये सति, त्वयि रति रमणबुद्धि कुर्वन्ति किम् ? । अपि तु न कुर्वतीत्यर्थः । तत् तस्मान्न प्रसीद । हे परमेश्वर ! व्रजाधीश्वरपुत्र ! त्वा त्वत्प्रसाद मार्थयाम इति भाव ।पाठा तरे, हे वाञ्छितपद । प्रसादमेवाहु ॥ चिराद् वयमत्र, मा आस्म = न तिष्ठाम ।अति रूप ञा दमम्। शीघ्र गृहान् ग तुमनुजानीहीत्यर्थ ।

ननु चिरकालमारभ्य ममाऽऽशा वर्ततेऽत एव न वाच्यमिति चेद तत्राहुः ॥ आशामिति ॥ चिराद त्वयि धृता स्थिताम् । धृढ् अवस्थाने अस्मत्सङ्गाशाम्, अत. परं भवान् छि द्यात । यतो, हे अरविन्दनेत्र ! ॥ कमलवद्विशालनेत्रस्य प्रसन्नमस्माक स्वधर्मनिष्ठता पश्यतोऽस्य ताऽसाऽयेऽर्थे मार्थना नोचितेति भावः । यद्वा कुशला. स्वयि आत्मनिनिलयमियेऽपि त्वयि पत्यादिभिर्नु खनिवारकैर्हेतुभूतै रति कुर्वी त किम । अपि तु न कुर्वी त। समानमन्यद। यद्वा, साध्वी खलयुता भ्रातृमती भर्तृप्रिया बहु * असाध्या सा भवेन्नारी गर्जनीयाऽपमृत्युदेत्युक्तममास्यालक्षण स्वस्मिन् सूचयन्त्य आहु ॥ कुर्वन्तीति ॥ अहो कुशला अस्मदादाय पत्यादिभिः स्वयि आत्मनि देहादौ नित्यप्रिये तत्करणीयप्रीतिविषये सति रति कुर्वी त किम ?। तत्रापि आर्तिदै. ॥ पापसम्भावनयापि परम पीडाप्रदै. । समानम यद । यद्वा, तिष्ठतु पतित्वविचार, प्रीतिविचारश्च । भस्माक तु सर्वतो विरक्ति सम्पाद्यात्मरति. कर्तव्येति सता मद्यचित्दर्शनेन सम्प्रति मनीषा वर्तत इत्याशयेनाहु. ॥ कुर्वन्तीति ॥ तु अपि इति छेदः । अयि, हे सौम्य ! हि प्रसिद्धम् । कुशलास्तु स्वे वस्तुत. स्वरूपभूते आत्मनि नित्यप्रिये रति कुर्वन्त, न तु तद्विपरीते देहादौ । नोऽस्माकम् आर्तिदैरपत्यादिभिः किं प्रयोजनमिति विचार्य्य कथ रति कुर्वीतेत्यपेक्षायामाहुः ॥ तदिति ॥ यत सर्व तु स्वस्वरूप तस्माद्, हे परमेश्वर ! त्व प्रसीद । प्रसन्नो भूत्वा वय विषयाऽऽशया त्वयि मा आस्म । त्वदन्यभूता वय न स्थितास्तामाशा, हे अरविन्दनेत्र ! भवान् छिन्द्यात् । हे ईश्वर परब्रह्मविषया मा प्रमा छि द्यादिति वा । यद्वा, हे अरवि दनेत्र ! परमेश्वरविषयिणी मा प्रमा चिराद कालमारभ्य धृता स्वीकृता त्रिपयाशा छि द्यात। ततस्त्वयि, आस्म त्व

दनन्या भवामेत्येवम्प्रकारेण रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा, भा॰ चतुरशिरोमणे, नेयं परदारेषु रत्याशा शोभना । कुशलास्तु स्वपतिभार्यादावपि रतिं विहाय त्वात्म येव रतिं कुर्वन्तीत्याशयेनाहुः ॥ कुर्वन्तीति ॥ तस्मात् त्वमपि प्रसीद, किमर्थं ग्लायसीति भावः । प्रसादे सर्वदु:खाना हानिरस्योपजायते * इति प्रसिद्धया प्रसादे सति, हे परम ! हे अरविन्दनेत्र ! ईश्वर ! परमा चिरात् त्वयि अवस्थिता सर्वदु:खनिदानभूतामाशा छिन्द्यादित्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे, प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म * एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति * पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् * एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य * तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति * भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्याद्या श्रुतयो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नास्त्वय्येवात्मनि परमात्मस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने, यतो नितान्तप्रिये रतिं, आत्मिदं पत्यादिभिर्न किं प्रयोजनमिति विचार्य्य, तस्माद् हे परमेश्वर ! चिरादनादिकालादारभ्य त्वयि धृतामाशामभिमाय कश्चिदपि मा च्छिन्द्यात् छेदनपरं परमेश्वरेण त्वया दण्डनीय इति सम्बोधनाऽऽशयः । यद्वा, तद् त स्थितेन त्वया तच्छेदनाय स न प्रेरणीय इत्याशयेनाहुः ॥ हे अरविन्दनेत्र ! सर्वहृत्कमलप्रकाशन ! इति ॥ ३३ ॥

यदपि वनदर्शनार्थमागतास्तस्य च जातत्वादित पर मति यातेत्युक्तं तत्राऽऽप्याहुः ।

> चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु
> यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥
> पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्

याम कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥

चित्तमिति ॥ गृहादिषु यच्चित्तं सुखेन निर्विशति तत् त्वयाऽपहृतम् । एवमग्रेऽपि । यद्वा, तदपहारे न भवतः प्रयास इत्याशयेन आहुः ॥ सुखेनाऽऽनन्दस्वरूपेण । तथाच साक्षादानन्दस्वरूपे त्वयि लब्धावस्थानं चित्तं गृहेऽपि न निर्विशति दूरे वनदर्शनादौ तत्प्रवेशः । तथा करावपि गृहोचितकृत्ये न निर्विशतः । दूरे पुष्पफलाद्युपचयः । न हि तस्करहृतः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि केनचिन्नियुज्यत इति भावः । तथाच तव पादमूलात् तत्समीपात् पादौ पदं न चलतः । नाऽयं गच्छतः । तत्र पादमूलादित्यनेन त्वत्पादसाहित्ये चेत् तदा सर्वत्र गन्तुं शक्ताविति सूचितम् । अतो गमनसाधनाभावाद् व्रजं कथं याम । ननु भवतीनां पद्भ्यां गमनसामर्थ्यं नास्ति चेत् तर्हि शकटादिना प्रेषयिष्यामीति चेत् तत्राहुः ॥ करवामेति ॥ अथो अथ तत्र गत्वा किं करवाम तत्तद्व्यापारसाधनचित्तादेस्त्वयाऽपहृतत्वादिति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, न वयं त्वच्छोभाऽऽशादिदर्शनार्थमागताः, नापि तव सङ्गमार्थमपि तु चोरितं स्वचित्तं ग्रहीतुमागता इति नर्म व्यञ्जयन्त्य आहुः ॥ चित्तमस्माकमपहृतम् ॥ केनेति चेत् तत्राहुः ॥ भवता ॥ चोरचक्रवर्तिना । ननु भवत्योऽसत्यं मिथ्यावादिन्यः । वारस्थेन हि मया तदायामरहितेन कथमपहृतमिति चेत् तत्राहुः ॥ सुखेनाऽनायासेन । वेणुरवादिमात्रसद्भावे तदपहरणे को वा तव प्रयास इति भावः । न चेदं स्वल्पम्, एतदपहारेण सर्वस्यापि गृहादेर्लुण्ठितत्वाद् इत्याशयेनाहुः ॥ यच्चित्तं गृहेषु सर्वेषु बाह्येषु इन्द्रियरूपेषु च निर्विशेषेण न्यवसत् तदपहृतमित्यर्थः । अत करावपि यौ गृहकृत्येषु निर्विशतः । चेत्यनेन नेत्रादीनामपि सङ्ग्रहः । ननु ममेति

गच्छत, इत्थं पश्यतो वा दास्यामीति चेत् तत्राहुः ॥ पादौ तद्विना तव पादमूलात् पदं न चलतः । धूर्तस्य चोरस्य त्यागो न न्याय्य इत्यपि ध्वनितम् । अथा अतो व्रज कथं याम, गत्वा च कि कर वाम । सर्वसाधारणचित्तरूपधनाभावादिवर्थं । यद्वा, किं वा करवा म । चित्ताद सर्वस्यापहारात् । चौरं भवन्तं माम्यापि तदादाय, त्वा ग्रहीतु, नेतु, राजाग्रे, आक्रोशनाय त तु चाशक्तत्वात् । स्त म्भनादिमन्त्रेऽलौकिकचौरे किं करवामेति भावः । यद्वा, सुखरूपे ण भवता चित्तादेरपहरणात् गृहादीनि ज्वलन्तु, समृद्धयन्तु, किं मस्माकं तैरनस्त गामाप्यस्मदग्रे नाच्चारणीयमितिभावः। मानिनी पक्षे, ननु तिष्ठतु वाद', समस्तेव भवत्य' समागता रात्राववश्य विश्रम्य प्रातर्गमिष्यथेति चेत् तत्राहुः ॥ चित्तमिति ॥ सत्यमुक्त त्वया, तथापि गृहेषु भवता जायमानेन सुखेन चित्तमस्माकमपह तम्। यद्वस्माद् गृहकृत्येषु निर्विशति करावपि तत्र निर्विशत' । ननु भवतु तथाप्यतिसुकुमारत्वात् पदमपि गन्तुमशक्ताभ्यां पद्भ्यां कथं गमिष्यथेति चेत्तत्राहुः ॥ पादो तव पादमूलात् कथं पद न चलतः, किन्तु चलत एव । तत कथं व्रज न याम । अत्र स्थि त्वा च कि करवाम । यद्वा, यद्यपि पादौ पदमपि ग न्तु न शक्तौ, तथापि तव पादमूलात् कथञ्चिद् व्रजमेव शनैः शनैर्याम । अ यथाऽत्र स्थित्वा किं करवामेत्यर्थः ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे कर्मणस्तत्तत्प र्यावेषयत्वात्तदनुष्ठानादेर्वैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशङ्क्य, तत्प्रशनात् पूर्वं तद्वैयर्थ्यमाशङ्कते ? तदुत्तर वा ? नाद्यः । यत्र तु द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यतीत्यादिना संसारदशायां क्रियाकारकादेः स त्त्वावाधानात् तद्वैयर्थ्याऽनवगमात । न द्वितीयः । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येदित्यादिना तदुत्तर तद्वैय

ऽर्यस्येष्टत्वादित्याशयेनाहु' ॥ चित्तमिति ॥ सुखरूपेण भवता चित्त यदाऽपहृत सच्चिदानन्दघने मनसाभिन्ने परमात्मनि चित्त यदा लीन तदा गृहेषु बाह्येष्वभ्य तरेषु च न निर्विशति । अत एव करावपि गृहकृत्ये न निर्विशत । पादौ पदमपि न चलत । तथाच सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्त्या तत्त्वविद कर्माधिकाराभावात् तदपेक्षया कर्मानुष्ठानादेर्वैयर्थ्यं नास्ति दोष । नैव तस्य कृतेना ऽर्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्र य ॥ इत्यादिशास्त्रादिति भाव । अतस्तव पादमूलाद् वय व्रज कथ याम । कर्मकाण्डश्रुत्यानुगुण्य कथ भजाम । तासामप्यस्म दनुयायित्वात् । गत्वा च किं करवाम । क्रियाकारकादिप्रतिबोध-बोधकानामस्माक तदानुगुण्यासम्भवादिति भाव ॥ ३४ ॥

एव दक्षिणदिग्गता उक्ता प्रार्थयन्ते ॥

सिञ्चाङ्ग ! नस्त्वदधराऽमृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ॥
नो चेद् वय विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयो पदवीं सखे ! ते ॥ ३५ ॥

सिञ्चेति ॥ अङ्ग ! हे भगवन्! अस्मद्हृच्छयाग्नि सिञ्च, न तु निर्वापय त्वद्विषयकामस्य परमसुखरूपत्वात् । यतस्त्वयैवोत्पादित इत्याहु ॥ हासेति ॥ तव योऽय हासपूर्वकोऽवलोक कलगीत च ताभ्या जातो यो हृच्छय काम स एवाग्नि । तत्र हास काम-जनकः, अवलोकः स पुलकणकर्त्ता, गीत वायुरिव । तत्रापि कल-गीत सर्वतो वायुः । सिञ्चन च न वा घृतादिना, स्वर्गस्थाऽमृतेन, चन्द्रस्थसुधया वा सम्भवति । तेषा यथाकथञ्चिदुदरमयत्वा

योग्यानामप्यनभिलषितत्वेन हृदये प्रनेशायोगादि याशयेनाहुः ॥ त्वदधरामृतपूरकेण ॥ अलौकिकेन पूरकेणाऽपि सिञ्चनोक्त्या यथोक्ताग्नेः परममहत्त्व सूचितम् । सिञ्चनमार्थनया भगवद्विषयः काम एवास्मज्जीवन जठराग्निरिदिति भावितम् । अन्यथा स्वस्य यदनुप्रेय, तदावेदयन्ति ॥ नो चेदिति ॥ सिञ्चनेन यदि न जीवयसि तर्हि विरहजाग्निना उपयुक्तदेहा दग्धशरीरास्ते पदयोः पदवीम् । अन्तिक योगित्वद् याम माप्नुयाम । उपयुक्तपदेन, त्वयोपभोग्य-देहाना यथोक्ताग्निनोपयुक्तत्वमयुक्तमिति भावितम् । ननु सिञ्चनेनातिप्रवृद्धःकामाग्निदाहको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय विरहाऽग्निनेत्युक्तम् । तथाचाऽतिप्रवृद्धोऽपि जाठराग्निर्यथेष्टभोजन लाभे सति न दहति, अनशनादिना तदलाभात्तु दहति । तथा हृच्छयाग्निरपि स्वभोग्यालाभे तदाशानिवृत्त्या विरहाग्निरूपेण परिणतो दहतीति भावः । यद्यपि तव प्राप्तौ नास्त्यस्माक किञ्चिदपि प्रतिबन्धक तथापि भगवदुपभुक्तदेहाना भगवत्प्राप्तिरभिलषिता, तद्विपर्यये महद्दुःखमन, सखिरूपेणावतीर्णस्य तव यथाऽस्म मनोरथपूर्तिर्भवेत तथाऽनुष्ठान योग्यमिति सूचय स सम्बोधयन्ति ॥ हे सखे इति ॥ अथवा यद्यप्यस्मन्मरणे तव नास्ति कासिद्धानिस्तथापि सखित्वात् पश्चात्तापस्तु भविष्यत्येवेति सम्बोधनाऽऽशय ॥ अनभिज्ञापक्षे, अनेन निर्वस्त्राङ्गदर्शनार्थं यथा वस्त्राहरण लीलाऽऽरब्धा, तथा निर्लज्जवचनश्रवणार्थमिय लीला समारब्धेति विज्ञाय विस्पष्ट प्रार्थयन्ते ॥ सिञ्चेति ॥ आदौ क्रियापद प्रयोगेणोत्कण्ठाधिक्य सूचयन्ति ॥

अङ्ग ! हे मिय ! नः कामाऽग्नि सिञ्च । निर्वापय । यतस्तव हासाऽवलोककलगीताभ्या जातश्चादीप्तः । तथाच अस्मद्हृदयशयमेव कामाग्नि हासावलोकाभ्या कलगीतलक्षणेन मन्थानदण्डेन प्रबोध्य

वाच पेशै' प्रदीप्य तत्रास्मान् अस्मत्प्राणान् दग्धुमत्राऽतोऽसि। नदसुचितमतस्तज्जनितपापाद् बिभेषि चेद तर्हि त त्रिताय। यतै चाऽग्नि. प्रदीप्यते तेनैव पश्चात्तापेन झगिति यदि निर्वाप्यते तर्हि तदैव तत्पाप निवर्तते इति भाव. । ननु सम्प्रति ममाग्निं जल पूर्णभाजनाभावात् कथ निर्वापयामि तथा चेद् भवतीनामाग्रहस्तर्हि यमुनासन्निधौ चलनीयमिति सोपहासमाशङ्क्याहु ॥ अमृतेन, त त्राप्यग्ने परममहत्त्वात तत्पूरकेण । स्वार्थे कन । ननु जलमपि यत्र दुर्लभ तत्राऽमृत कुतस्त्य; तदपि इन्दोरपि दुर्लभत्वात् तत्पूर कुत इत्याशङ्क्य कथमस्मज्जीवनमाधन गोपायसि ॥ प्रसक्षोप लभ्यमानस्य गोपनाऽयोगादित्याशयेनाहु' ॥ त्वदधरेति ॥ अधा नाल्पेनाऽमृतसमुद्रेणापि तच्छान्तिरतोऽस्तु तदालेभ्य, येनाऽमृतेन तच्छान्तिस्तन तव सुखचन्द्र एवास्त्यऽतो नास्ति तव कोऽप्ययास इति भाव । अनेन ज्वालनोपशमनयोरुभयोरपि स्वायत्तत्वात्तुभ यविधा क्रीडोचिता, न त्वेकविधा । दुर्लीलाकतृषु राजकुमारेष्वपि तथा दर्शनादिसपि ध्वनितम् । हृच्छयाग्निरित्यनेना तदेऽय दाहा त्मको रोगविशेषस्त्वदधराख्यपात्रविशेष मुखे निधाय पीतेना ऽमृतमेवेहासमर्थेन तत्रस्थाऽमृतपूरकेणौषोपशान्ति गमिष्यति, न तु अन्यै कोटिभिरप्युपायैरिति ध्वनितम् । ननु मम स्वाभाविक दर्शनादिभिर्यदि युवती ज्वलेयुस्तर्हि कुत्र कति वा स्वाधराऽमृत दानेन चिकित्स्या इति चेत् तत्राहु' ॥ नो चेदिति ॥ यदि न सिञ्चसि तर्ह्ययमेकोऽग्निस्तेन शोषितदेहास्तथा विरहजाग्निना दग्ध शरीरास्ते पदयो पदवी साक्षि यमधुनैव ध्यानेन प्राप्नुयाम । अन्ते मति सा गतिरिति न्यायात् प्राणान् विहायाऽपि प्रेष्ठसन्निधान सपादयामिति स्वमाणेभ्योऽपि स्नेहाधिक्य सूचय त्य सखायय न्ति ॥ हे सखे इति ॥ यद्वा, पूर्वज म यऽकृततपस्का वयमतो वि

रहाग्निना प्राणान् जुहुमः । ततस्तत्र पादयो पदवीं मार्गं प्राप्नुया-मस्तद्रूपा भविष्यामः । ततोऽनिच्छतोऽपि तव पादौ अस्मत्स्वेव पतेतां, न तु भूमौ । ततश्च त्वत्पादभारेणैवोपशान्तहृच्छयाग्नयो वयं सिद्धमनोरथा भविष्यामः । त्वं चानिच्छन्नप्यस्मत्कुचस्पर्शं सुखं प्राप्नुवन्नपि स्त्रीवधानुतापमेव भूयात् प्राप्स्यसि । तथाच सखीरस्मांस्त्वमत्र सतापयसि चेत् तर्हि वयम् अपि त्वां सखायमेव कथं नानुतापयामः । परं तु भेमहतऋतदनुतापदुःखमपि कोटिगुणीकृत्य अस्मभ्यमेव दास्यते इति जानीम । किं कुर्मोऽस्माकं दग्धललाटमेवविषमेव विधात्रा सृष्टम् । तस्माद् भो, पारेणामादर्शन कृपासागर स्वानुतापरस्त्वीबीज किमर्थं वपसि, कथं या फलभोगाभागिनीरस्मांश्च करोषि । मुक्ताऽऽसदाग्रहमङ्गीकुरु अस्मानित्याशय । यद्वा, अकृचित्व्यप्रार्थनामाकर्ण्यापि विमुखमालक्ष्याहुः ॥ नो चेद् वयमिति ॥ नर्त्तेतावत्पर्यं त कायाऽग्निना कथं न दग्धा इत्याशङ्क्य तत्सिञ्चनाऽऽशया सञ्जीविता वयमित्यं परं तच्चिन्त्या सोऽग्निर्विरहाजाऽग्निश्चेत्सम्मिद्धयत्तस्य जीवनं दुर्लभमिति भावः । नन्वस्तु, तेन मम का हानिरिति चेत् तत्राहु ॥ यास्येति ॥ तथाच निरवधि दुःखं दातुं प्रवृत्तोऽसि । तादृशं तु सुखं तुभ्यं दातुं नास्माकं सामर्थ्यम् । अस्मद्विरहेण तव दुःखानुदयात् । सयागस्य तादृशदुःखजनकत्वेऽप्यस्मिञ्जन्मनि तस्य दुर्लभत्वादिदं शरीरं दग्ध्वा तव पादयोर्मार्गभावं याम । तेन च सर्वदा स्वसयोगैनैरविरतं तव दुःखं दास्याम इति भावः । तथापि परस्परदुःखप्रदानं न सख्यधर्मं इत्याशयेनाहु ॥ हे सखे इति ॥ यद्वा, नन्विदानीमिदं दुर्घटं जन्मान्तरे स्यादित्याशङ्क्याहुः ॥ नो चेद्, इदं दुर्घटमेति चेत् तर्हि ध्यानेऽपि ते पदयोः सान्निध्यं न याम । यतो विरहजाग्नेरेवोपयुक्ता उचिता, न तु सयोगाऽमृत

योग्या देहा यासां ताः । अधुनेव जन्मान्तरेऽपि विरहस्यैव निश्चयादिति भावः । तस्मात्त्वया सम्पादितं सख्यं दृष्टैव सम्पन्नमिति सम्बोधनाशयः ॥ मानिनीपक्षे, अङ्ग ! हे लम्पट ! नोऽस्माकं सहजेन हासादिना जातो यस्तव कामानलस्तं त्वदधराऽमृतपूरकेणैव सिञ्च । तादृशाभ्युपशामकताहशाऽमृतदानयोग्यायाः कस्याश्चिदस्मास्वभावात् । इष्टे मधुरादिवस्तुनि दुर्मिले दृष्टे सति स्वोष्टपुटी लोके यथा क्लिद्यते तद्वदिति नर्मव्यङ्ग्यम् । यद्वा, नोऽस्मत्तस्त्वऽन्यासामिवाधराऽमृतपूरकेणेत्यर्थः । बलात्कारमाशङ्क्याहुः ॥ नो चेद्, बलादस्मदधराऽमृतपानाय प्रवर्त्स्यसे चेव तर्हि वयं त्वत्पतिविरहजाग्न्युपयुक्तदेहा भवेम, म्रियेमहि । तथापि ध्यानेन चिन्तनेऽपि ते पदयोर्मार्गमपि, न याम = न यास्याम । आलक्ष्मणादऽस्मत्स्वभावं जानासीति सम्बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविदाप्नोति परं, नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुत्या परमपुरुषार्थोऽनन्यसाधनतत्त्वज्ञानस्यास्मन्मवलोकनादिना यथाकथञ्चिदाप जातस्य करुणाऽमृतधारयाभिषिञ्चनेन वर्द्धनमुचितमिति प्रार्थयन्ते ॥ सिञ्चेति ॥ अङ्ग हे परमात्मन् ! नोऽस्माकं श्रुतीनां हासपूर्वकं प्रसन्नतापूर्वकमवलोकनं = श्रवणपूर्वकं मननम् । कलयति सर्वतश्चित्तवृत्तीराकर्षतीति कलं, तच्च तद् गीतं गानं = निदिध्यासनं च, ताभ्यां जातो यो हृच्छयस्य सन्तासकस्य कामादेर्दाहकत्वादग्निस्तं ज्ञानाग्निं त्वं दोष्ठपुटीःस्वनवाङ्मयाऽमृतपूरकेण कृष्णद्वैपायनाद्यात्मना त्वं सिञ्च वर्द्धय । यथा यथोक्ताग्निस्तद्वादिकल्पितकुतर्कजलप्रवाहैर्नोपशाम्येत तथा कुर्वित्यभिप्रायः । कृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य भगवतो वचनाऽमृतत्वमुक्तम् । प्रपन्नपारिजाताय तोत्त्रवेत्रैकपाणये * ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीताऽमृतदुहे नमः * । जयति पराशरसूनुः

सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः * यस्यास्यकमलगलित वाङ्मय ममृत जगत् पिबतीत्यादिना ज्ञानस्याग्निरूपत्वमुक्त भगवता । यथै धासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुते तथा * ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा णि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन * यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्प वर्जिता * ज्ञानाग्निदग्धकर्माण तमाहु पण्डित बुधा * इत्या दिना तत्प्रेचन तेनैव कृतम् । न हि ज्ञानेन सदृश पावनमिह विद्य ते * तेषा ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते * उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यादिना । विपक्ष दोषमाहु ॥ ना येद्, न विश्वसि चेत, तर्हि वय, तच्छ्वद्रादिप्रतिपादितेन– श्रुतिषु प्रसरणभिन्नपरमात्मनिरूपण नास्तीत्यादिरूपेण तव स्वरूपलक्षणा ऽग्निनोपयुक्तदेहा भक्षितस्वरूपा नष्टा भवेम । तथापि ते पदयोः पन्दी तत्त्व, ध्यानेन याम = तत्राभिमावयस्रो भविष्याम । वस्तुत ऽ यथाभावस्य वादिसहस्रैरपि कर्तुमशक्यत्वादिति भाव । यस्मा दू नागर्थयो, सख्य वर्ततेऽतस्त्वो कदापि न त्वयुक्तो भवत इति सम्बोधनाशय ॥ ३५ ॥

ननु यद्यपि निःसीमप्रेमवशा भवत्यस्तथापि मर्यादापालनार्थं पत्यादिसन्निधौ स्थित्वैव मदाराधन कर्तव्यमिति चेत् तत्राहु

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतल रमाया
दत्तक्षण क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग ! (१)
स्थातु त्वयाऽभिरमिता बत पारयाम ॥ ३६ ॥

यर्हीति ॥ हे अम्बुजाक्ष ! यर्हि यत्प्रभृति तव पादतल वयम्

---

(१) अञ्ज इति पाठा तरम् ।

अस्माकं स्पृष्टवस्त्रसत्प्रभृति अ यस्य समक्षे स्थातुमपि न पार याम शक्नुम. । इत' परं तत्समक्षे स्थिति कोऽपि नरकखेदाद्प्य ऽधिकखेदं करोतीति सूचनाय श्रतेत्युक्तम् । किञ्च, नैतावन्मात्रम्, अपि तु त्वयाभिरमिता बालभावमारभ्य त्वया सार्द्धं त्वत्प्रसादात् क्रीडामपि लब्धवत्य । अम्बुजाक्ष त्वच्चरणकमलयुक्तं ध्याप्रीतीक्ष म्बुजाक्षः । तथाचा त्वच्चरणद्वाचिह्नस्त्वं सर्व जानन्नपि किमेवमा ग्रह करोषीति सम्बोधनाशय' । स्वस्य भगवत्पादतलस्पर्शयोग्य तामपि सूचयति ॥ क्वचिदरण्यजना प्रिया यस्य । तथाच वय मध्यरण्यजनत्वात् क्वचिदस्माकमेति भाव. । इत' परम यत्र क्वा पि स्थातुमशक्ता इत्यत्र हेतुमाहु ॥ रमाया लक्ष्म्या दृष्टोऽसत्त्व द त्तावसर वा । तदपि क्वचिदेव, न सर्वदा । तथाच रमाया अपि यत् प्राप्तुं दुर्लभं चेद पादतलं स्पृष्ट्वाऽ यस्मत्पक्षे स्थातुमस्माक का शक्तिरिति भावः । यद्वा, हे अम्बुजाक्ष दृष्ट्यैव तापनिवारक, यथा लक्ष्म्या च.ञ्चलस्य निवारणेनत्वाह्य तथाऽस्माभिरपि सर्वतआश्चल्य परित्यज्य तत्माक्षये तदेकनिष्ठतैव सपादनीयेत्याशयेनाहुः ॥ रमाया इति ॥ किञ्च, अरण्यजनमित्याय सर्वसङ्गविनिर्मुक्तेषु वने विहत्य तवाराधनपरेष्वेव तव प्रीतिदर्शनात् तत्प्रीत्यर्थं तत्साम्य मेवास्माकमपि सपादनीयमित्याशय । किञ्च, त्वा ये सर्वदा त्वयाऽभिरमिता अपि जाता. । अ यथा जीवनस्यैव दुर्लभत्वात् । तस्माद्वयम यत्र न तु प्रेषयितु च न समुचिता इति भाव. ॥ क्वचि दक्ष इति पाठस्तत्राऽत्र सर्वभावेन स्थातुमित्यर्थ । अन्यभिज्ञापक्षे, ननु कामाग्नितप्ताना यदि गृहकृत्येषु नास्ति शक्तिस्तथापि कुलाङ्गना ना युष्माकं पतिसन्निधावेव स्थातुमुचितमत. स्वपतीनेवोपगच्छत, त एव कामाग्निमपि निर्वापयिष्यन्तीति चेत्तत्राहु.॥ यर्हीति॥ हे अम्बु जाक्ष ? तव नेत्रकमलदर्शनक्षणमारभ्यैव वयं भ्रमरीभूय स्थिता'

स्येत्युत्पन्नचक्षूरागेण लब्धचित्तासङ्गादिकाः किमेत्र अपीपि। चक्षूराग, प्रथम चित्तासङ्गस्ततोऽथ सकल्प * इति रसशास्त्र किं न जानामीति भाव' ।तत्राऽपि यहि अस्मद्भाग्योदयक्षणे कदाचिदेव क्वचिदपि कुञ्जे गोवर्द्धनादिकुञ्जमदेशे त्वया अभिरमिता निज भावव्यञ्जनयाभिर्न्नि दतवत्यस्तत्र पादमूलमस्माकम करेण सवाहना ऽऽर्थं कुचाभ्या वा स्पृष्टवत्यो, यतो रमाया , जातावेकवचन, रमणीना दत्तोत्सवम्। यद्वा, यद्वाऽञ्छया श्रीर्ललनाऽऽचरत्तप * इति नागपत्नीना मुखाच्छ्रुतत्वाद् रमाया वैकुण्ठवासि या लक्ष्म्या नारायणप्रियाया अपि रमणाभिकाङ्क्षिण्या उत्सवदायकम् । तथास्माक तदभिलाषे, किं चित्रमिति भावः। स्वस्य याग्यत्वेन दुर्लभत्वमाह्याह ॥ अरण्यजना गोपादय एव प्रिया यस्य । यद्वा, रमणीना मुत्सवजनकस्य कादाचित्कत्ववर्णनमसङ्गतमिसाशङ्क्याह ॥ अरण्यजना पुलिन्द्य प्रिया यस्य । तथाच पुलिन्द्यादिषु दर्शनादिना प्रीतिजनकस्य पादतलस्पर्शोऽस्माक दुर्लभ इति भाव ।अहो रमण अस्मान् विहाय ताद्दशाना प्रीति मयच्छतीत्युपालम्भोऽपि व्यज्यते। तत्प्रभृति अन्यदर्शनमपि न रोचते । तथाच कोऽप्युच्चाटनम त्रकप्र स्तत्र पादतलमात्रस्पर्श एवेति भाव. । अञ्ज इति पाठे, ननु भो मिथ्यावादि यो व्रज रसथेति चेत् तत्राह ॥ अञ्ज• = अनायासेन, तथाच तत्र बलाद् वसामो, न तु प्रीत्येति भावः ॥ मानिनीपक्षे, न वक्षस्पर्शादिना कामाग्निमुद्दीपयित्वा सम्प्रत्येव वक्तु प्रवृत्ता इत्याशङ्क्याह, ॥ यर्हीति ॥ बाल्ये त्वदङ्गस्पर्शे कदाचित् कृतः स्यात्, पर तु यत्प्रभृति तव पादतल रमणीना दत्तक्षण जात तत्प्रभृति कथञ्चिदपि कदाचिदपि नाऽस्माकम्। यतो वाऽरण्यजन प्रियस्य वानरादिप्रियस्य सत., त्वया कथादिना अभिरमिता अपि। अत एवान्यथा श्वश्रूप्रमुखाना समक्ष स्यात् पारयाम । अ यथा

तैर्द्विष्येमहीति भाव । अम्बुजवद्विशालनेत्रस्यास्य तस्माव पश्यतो नैव प्रार्थनमुचितमिति सम्बोधनाशयः । यद्वा, यदि तव पादतल वय- मस्पाक्ष्म तर्हि तत्प्रभृति अ यसमक्ष स्थातुमपि न पारयाम ॥ बतोति खेद । तथा सति महान् खेद स्यादिति भाव । न तु तथा जातमतो महत् कुशलमित्यर्थः । पादतलस्पर्शमात्रस्य यदा इय कथा तदा त्वयाऽभिरमिताना जायमानस्तु खेदो वाचामप्यगोचर इत्य- भिप्रायेण त्वयाभिरमिता इत्युक्तम् । ननु मदङ्गस्पर्शवतीना मया- भिरमिताना प्रतिदिनमानन्दास्वादनपराणा तत्समक्षावस्थाने कि प्रयोजनमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्त, रमायादर्शनम् । तथाचैवविध- पादस्य तवाङ्गसर्वस्वसम्भावाद् नवर्णवतीमिरस्माभि सङ्गत स्थ- पितासम्भवात तादृशस्य सुखस्य तथाविधदु खकारणत्वसम्भ- वा मेवमिति भाव । तत्राप्यरण्यजनप्रियस्य रमणविरोधिभावत- स्त्वाचोभयभ्रष्टत्वसम्पादक तव पादतलस्पर्शादिकमिति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, ननु मया सिक्तोऽपि यथोक्तवादिकस्त्वदुक्त कैर्निर्वापण यास्यतीति चेत तत्राहु ॥ यर्हीति ॥ हे अम्बुजाक्ष सर्वहृत्कमलव्याप्त । यदा तव प्रसादोदयकाले मोक्षसाधनसम्पदा- धिकारिणा विचारिता वय तव पादतलमस्पाक्ष्म तत्प्रभृति ना य समक्ष स्थातुमपि पारयाम । ब्रह्मातिरिक्त किमपि पारमार्थिक न प्रतिपादयामः । आपाततोऽर्थान्तरप्रतीतावपि अन्तस्तात्पर्येणा- न्यपरत्व नास्तीत्यर्थ । तत्रापि त्वया परमात्मना अभिरमिता त्व- य्येव सम वय प्राप्ताः । ननु तथापि, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतीना सविशेषपरत्वमेवावसीयते । निर्विशेषस्य निर्व्यापारस्य जगत्कर्तृत्वाद्यसम्भवादित्याशङ्कानिरासायोक्त–त्व- चिद्रमाया आपातरम्याया महामायाया दर्शन, न तु सर्वत्र सर्वदा च । तथा शाखाग्र यायेन तासा सविशेषे ना, निर्विशेष एव

तात्पर्यम । यथोर. स स्थाणुरितिवद् यो जगत्कर्तृत्वादिविशिष्ट' स निर्विशेष. परमात्मेति जगत्कर्तृत्वादेनिर्विशेषत्रह्मलक्षणकत्वे नाऽस्ति कश्चिद्विरोधः। इत्थंश्चसम्ब धानिरूपणा मायासम्ब धो ब्रह्मणि न वास्तव इति भाव. । ननु श्रुतवेदा तानामपि यथापूर्व ससारानुवृत्तिदर्शनात् कथमुच्यते पुनर पयरत्नमस्मार्क नास्तीत्याशङ्कानिरस्त्यर्थमुक्तम्—अरण्यजनप्रियस्य ॥ तथाच विवेकवैराग्यादिसाधनविधुरत्वचरणारवि दानाभिमुखस्यैव कथा, न तु सर्वसाधनसपदलकृतस्येति भाव. ॥ ३६ ॥

ननु रमाया इत्तक्षणमित्युक्त्या, तद्वद् अस्मानप्यङ्गीकुर्विति भवतीभि सूचितम् । पर तु लक्ष्म्या देवगत्वा जातो य. सम्ब ध. म तु माधमिको, भवतीना तु न तथेयत. किं करोमीतिचेत् तत्राहु. ॥

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या
लब्ध्वापि वक्षसि पद किलभृत्यजुष्टम् ॥
यस्या स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वय च तवपादरज प्रपन्ना ॥ ३७ ॥

श्रीरिति ॥ श्रीर्यथा यत्पादाम्बुजरजश्चकमे कामयते स्म, तद्वद्वयमपि तव पादरज. प्रप ना । तथाच श्रीरपि न दैवगत्वा भव त प्राप्तवती, किं तु महता तपसेति भाव । तत्रापि तुलस्या सप. या सह । न चाङ्गसङ्गालाभात सापत्न्यमप्यङ्गीचकार, अपि तु भक्त्यतिशयादेवेत्राशयेनाहु ॥ वक्षसि पद लब्ध्वाऽपि तुलस्या एवासाधारणमिति वा । तथाच परमोत्कृष्टस्थल प्राप्यापि तादृशं रजो यच्चकमे तद्भक्त्यतिरेकविजृम्भितमिति भाव. । ननु

कुत एवमित्याशङ्क्य रजसो माहात्म्यमाहुः ॥ सूरिभिर्नारदादिभिः सर्वैरपि तदेवानन्यतया सेवितम् ॥ किञ्चेति प्रसिद्धम् । नाऽत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् । रज एवैतादृशसामर्थ्यं, यत् तत्र सलग्नचेतसः पुनरन्यत्र गमनासम्भवसम्पादनं, ना यस्यातो लक्ष्मीरपि पदं लब्ध्वापि कदापि चेतसोऽयत्र मनस्तिनं यदेव प्राप्य यस्य कस्यापि स्पर्शो इति मनासे निजाय यद्रजश्चक्रम इति भाव । ननु लक्ष्म्याः कुत एतावद्दूषमित्यत आहुः ॥ यस्या लक्ष्म्याः स्वस्य वीक्षणकृते श्रीरस्मात् करुणया पश्यत्वित्येतदर्थं येषां सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः । सर्वपुरुषार्थानां तदधीनत्वात् । तथाच यद्दशी मा मार्यते । काश्चित् कदाचिदप्य तं यदि तव कुर्यात् तर्हि स को भवेत् किं कुर्यादिति विचारस्त्वास्त्यास्तावत् भयमिति भाव । तद्दृशमपि प्रार्थनावता वहुत्वम्, लोकय तव्रयात् प्रथममेव तव पादरजः प्रपन्ना । तस्मादस्मदर्थमेवावतीर्णो भगवानात्मानं न गोपय गोपनाऽसम्भवतो माऽस्त्वाग्रह इति भाव. । यद्वा, तव पादस्पर्शस्य को वा तादृशो महिमेति चेत्तत्राहुः ॥ श्रीरिति ॥ यद्वा, ननु चरणस्पर्शादेव भवत्यः कृतार्थाः किमर्थमङ्गसङ्गार्थं विकलचित्ता । किञ्चाङ्गसङ्गमवाप्य पुनश्चरणस्पर्शो भक्तिर्न भविष्यति । नचवका हानिरिति क्षमितव्यम् । तस्या एव परमपुरुषार्थत्वादित्याशङ्क्याहुः ॥ श्रीरिति ॥ तथाच भगवत्पादरज एव तथाविध यथा वक्षःस्थलनिवासिनी श्रीः रपि ..ेव चक्रमे। परमभक्ताः तुलस्याश्च तदेवाऽसाधारणं स्वाश्रयत्वं सर्वभृत्यैस्तदेव जुष्टम् । तस्मात् तत्प्रतिव घऋमङ्गसङ्गाभिलाष निवर्त्य तदेकशरणत्वमेवाश्रयिष्याम इति भावः ॥ अनभिज्ञापत्ते, ननु सौ दर्याद्गुणसम्पन्ना शोभनकुलोत्पन्ना महिषीपरयोग्याः किमेतत्रयेत्याशङ्क्य महिषीपदापेक्ष येदमुत्कृष्टमिति लक्ष्मीदृष्टा तेन समाधानमाहुः ॥ श्रीरिति ॥ यद्

यस्माल्लक्ष्मीर्नारायणस्य पदाम्बुजरजो यथा चक्रमे तद्वद्वय नारायणसदृशस्य तव पादरज प्रपन्ना. । यद्वा यस्य नारायणस्य तद्वत् तत्तुल्यस्य तवेति वा । नारायणसमो गुणैरिति * गर्गोक्त्या तव नारायणसमत्वेऽस्माकं लक्ष्मीसमत्वमर्थादागतमिति भाव. । तत्रापि वक्षसि परमोत्कृष्टस्थले पद रमणीयाय लब्ध्वाऽपि तुल स्याः सपत्न्या पदमपि भृत्यैर्जुष्ट पुरुषजनसमुदाययुक्तमपि । त थाच तस्या यथा प्रेयसीभावसमुचिता लज्जा स्त्र यूनता चानिगण य्य दासीभावोऽभिलषितस्तथैवास्माकमपि । यद्यप्येव न,तथापि त्व नारायणवन्नाचरसि, वक्ष स्थलोद्वहनयोग्या अस्मान् स्वपाद-तलसन्निधौ स्थातुमपि न ददास्यतो दग्धललाटा वय कि कुर्म इति भाव.।ननु लक्ष्मीवत्त्वमपि युष्मासु मास्तिमित्याशङ्क्याह ॥ य स्या इति ॥ तथाच या पुनतुल्यान् सुरादीनपि यया कयाचिच्छ-क्त्याऽनुगृह्णाति सा चञ्चलेति मूर्खप्रवाद इति भाव । श्री पदा-ऽम्बुजरजश्चकमे, वय तु पादरज इत्युक्त्या श्रिय' स्ववासस्थानो-पमसाहचर्योपाधिकसेवनमस्माक तु निरुपाधिकमिति व्यज्यते । यद्वा, ननु स्वस्वपतिवक्षःस्थलरमणयोग्या कथ दासीभाव प्रार्थ-यन्ते ? इत्याशङ्क्य, यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन * इति न्यायमवलम्ब्य समाधानमाहु' ॥ श्रीरिति ॥ स्वभर्तुर्नारायणस्य वक्षसि पद लब्ध्वापि लब्धनारायणपादसम्बन्धया तुलस्या सह, यस्य तच्च*ट दावनसम्बन्धि पदाम्बुजरजश्चकमे । तत्सवनाऽर्थ वृ दावनशोभारूपेण प्रेयोवक्षसि रेखारूपेण श्रीरत्रास्ते । तुलस्यपि वृ दारण्यदर्शीरूपेण वृ दारूपेण चाऽऽस्ते इति भावः।तस्मात् परम पतिव्रताया लक्ष्म्या यदेव दशा तदानी वय कथ, भर्तु शुश्रूषण-मित्याद्युपदेशार्हा इत्यपि रतिाम ॥ मानि ीपक्षे, ननु श्रीवृ दे अपि स्वपति सत्त्वाऽत्र वने मम सन्निधौ तिष्ठत., यूय किमित्येवविध

मान कर्तुं प्रवृत्ता इति चेत् तत्राहु ॥ यद्यपि श्रीर्हि दया सहा-ऽत्र स्थित ते पादरजश्चकम तद्वद्वय कि पादरज, मपन्ना, ॥ अपि तु नेति काक्वा योज्यम् । तयोरेव तत्तुक्त नास्माकमिति भाव । यद्वा, यस्य नारायणस्य पदाम्बुजरज श्रीश्चकम, तद्वद्वय = तेन नारायणेन तुल्या वयम् अत एव ताहशलक्ष्म्यादिप्रार्थनीय पाद-रज मम्पन्नास्तत्र लक्ष्म्यादिसहशास्य तुल्या आराधनीया इति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे लक्ष्म्यादिवत् स्वस्य भगवत्परायणत्वमाहु' ॥ श्रीरिति ॥ तथाच श्र्यादिसमस्तारा यपादपद्मे समस्तश्रुतितात्पर्य-विषय परमात्मनि सर्वभावेन रति सम्पाद्येति भाव ॥ ३७ ॥

तथाच भगवदेकभोग्यशरीराणामस्माक मनोरथ पूरयेति प-श्चिमदिग्गता प्रार्थय ते ॥

तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाऽऽशा ॥
त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम
तप्तात्मना पुरुषभूषण ! देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥

तन्न इति ॥ यस्माद्वय भवत्पादरज एव मपन्नाः । मपत्तिश्च भवत्प्रसाद विना दुर्लभा । तस्मात् प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वयि प्रसन्ने किमपि नावशिष्यत इति भावः । ननु दु'खमद मत्सङ्गम प्रतिबन्धक दुरदृष्ट भवतीना वर्तते। तत्र मया कि कर्तव्यमिति चेत् तत्राहुः ॥ हे वृजिनार्दन ॥ सकृदुच्चरितनामभूतदुरितविनाशन स्मरणादिनापि समस्तपापतृणदावानलस्य तवाभिमुख्य प्राप्ताना-मस्माक पापनिवारणे को भार इति भाव'।एतेन स्वपत्यादित्याग

कृतमपि पापं नाशयेति सूचितम् । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज * अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः * तानहमद्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् * क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु * इत्यादिशास्त्रात् । अथ स्वस्य प्रसादादियोग्यतामाहुः ॥ तेऽङ्घ्रिमूले प्राप्ता इति ॥ ननु स्त्रीणां स्वभाव —ईश्वरादपि प्रसादात् गृहस्थाश्रमसुखमेव प्रार्थयन्ति । तत्कदनुकूलं किं प्रसादेऽपेक्षितं इति चेत् तत्राहुः ॥ वसतीर्विसृज्येति ॥ गृहस्थाश्रमं एवास्माभिस्त्यक्तो, न तु गृहमात्रमिति सूचनाय वसतीरिति बहुवचनम् । यतो वयं, त्वदुपासनाऽऽशा भगवद्दृशामना करिष्याम इत्येवंविधा आशा यासां ताः । न तु तज्जन्यं सुखमस्माकमपेक्षितम् । तथाच न धर्मप्राप्त्युपासनपराणामत्र यभक्तानामिवावर्जनीयतया प्राप्ते सुखोपभोगे न कश्चिद्दोष इति भावः । यद्वा, तवोपासस्योपासनस्य न नो यासु ता वसतीः । तथाचाभीप्सितानुकूलं यत्र प्रसादो युक्तो न तु तत्प्रतिकूला । तस्मादितः परं गृहसम्बन्धिवार्ताऽपि न विधेया । तत्र मेषणं तु दूरनिरस्तमिति भावः । एवं भगवत्तमभिमुखीकृत्य प्रार्थ्यमावेदयन्ति ॥ त्वदिति ॥ हे पुरुषभूषण दास्यं देहि । अधिकारिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वात् तत्रेप्सितं स्वाभिप्रायाभिव्यञ्जयन्ति— तत्र [illegible] दर परमानन्दजनक यत् स्मितपूर्वकं निरीक्षणं तेन तीव्रो यः कामस्तेन तप्ता न करणानामस्माकम् । तथाचैतत्तापनिवर्तकदास्यं देहीति भावः । दास्यस्य स्वव्यापारता यस्य, देहीति प्रार्थनया यथोक्ततापनिवृत्तस्तद्द्वारत्वात् तस्याश्च त्वदधीनत्वाद् यथाऽस्माकं तन्निवृत्त्यर्थं त्वदपेक्षा तथा तवास्मदपेक्षायां स्वयमुपभोग्यास्मदुपभोगः कार्यः । प्रभुणा ह्यपेक्षितवस्तुनि दत्ते दास्यं भवतीति भावः । ननु किमिदं कामोपाधिकं दास्यं प्रार्थ्यते, शुद्धमेव तत् प्रार्थ्यतामिति

चेत् तत्राहुः ॥ पुरुषभूषणेति ॥ पुरुषो भूत्वा भूषणरूप ! तथाच भूषणं यथा कण्ठादौ धार्यते तथा पुरुषाकारभूषणरूपस्त्वमपि धारणयोग्यस्तस्मान्मणिखचितभूषणधारणे लाक्षाधारणम् मध्ये का-मोपभोगो, न तु तदुपाधिकृतं दास्यमिति भावः । यद्वा, तत् त-स्मात्, प्रसीद । हे वृजिनार्दन ! खमात्मप्रतिबन्धक पापं नाशय । यतः ॥ प्राप्ता विसृज्य वसतीरिति ॥ तस्मात् तव तु दरस्मितस्य नितरामीक्षणेन चिन्तनेन तीव्रो भजनाभिलाषस्तेन तप्तात्मना तप - सपत्नचित्तानां दास्ये लब्धाधिकाराणामस्माकं लक्ष्म्या इवाऽस्मद्-योग्यं दास्यं देहि । यतो हे पुरुषेषु भूषण! तवापीदमेव योग्य-म् । अस्माकं च कामोपाधिकृतोऽपि तव सम्बन्धोऽलङ्कारायैवेति भावः । अनभिज्ञापक्षे, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वात् त्वं नारा-यणगुणधारणे योग्यो, वयं च तद्भक्तगुणधारणं इत्याशयेनाहुः ॥ तन्निति ॥ यस्मात् त्वं नारायणसमस्तस्मात्तद्भक्ततुल्या अस्मान् प्रसीद । ननु प्रसन्न एवाहमस्मि, स्वस्मिन् मम कोपो भवतीभिः कदा दृष्ट इति चेत्, तत्राहुः ॥ हे वृजिनार्दन, दुःखविवसकर । ननु नास्ति भवतीनां किमपि दुःखम् । गृहाद्युपद्रवजनितदुःख-हेतवऽसुरादिविनाशाय ममोद्युक्तत्वात् । तस्मात् किमिखेव दै यमा-विष्कुरुतेति चेत्तत्राहुः ॥ त इति ॥ तथाच गृहादिकं महाग्निज्वालया प्रज्वलतु, तिष्ठतु वा । नास्ति अस्माकं तत्प्रयुक्तं किमपि दुःखं, सुखं वेति भावः । ननु भवत्वेवं, यद्यथ वसतीर्विसृज्य मदङ्घ्रिमूलं प्राप्तास्तादेव याच्यतामिति चेत् तत्राहुः ॥ त्वदुपासनाऽऽशाः ॥ तवो-पासनायाः सेवाया श्रेणेण, उप आसङ्गेन स्थितरूपा आशा यासां, नतूपासनया दास्यमाने कस्मिंश्चित्सुखे ताः । त्वत्सुखार्थमङ्गसङ्ग-दानादिरूपोपासनापराणामस्माकमप्यवर्जनीयतया प्राप्तेन सुखोप-भोगेन, को दोषः इति भावः । ननु तादृशमुपासनं तु स्वपतेरेव

सम्भवति । न चाऽहमस्माकं पति ।नन्वस्तु सम्प्रति विवाह इति चेन्न । उपनयनरहितस्य मम सम्प्रति विवाहानधिकाराद् । विवाहिताना भर्तॄनामपि तद्योगाच्चसाधाकाङ्क्षाहुः ॥ त्वदिति ॥ तादृशाकामतप्तात्मनामप्यस्माकं दास्यं दासीभावमेव देहि। तथा च वयं विवाहार्थिन्यः, किन्तु दास्यार्थिन्य एवाऽतस्तवोपनयनादिरहितत्वेऽस्माकं च कन्यात्वे परोढत्वे वा न काऽपि हानिः । सर्वथाऽपि दास्यसम्भवादिति भावः ।यद्वा, हे वृजिनार्दन! अस्माकं विरहदुःखदानमनुचितमिति भाव । न चाऽस्मत्सुदुःखनाशो कश्चन तव प्रयास इत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ हे सु दररसितनिरीक्षण ॥ एतावतैवास्मद्दुःखनिवृत्तिरिति भावः । यतस्त्वत् त्वत्त एव यस्तोत्र कामस्तेन तप्तात्मनाम् । अतस्तत्तापनिवृत्त्यर्थं विकसितमुख पङ्कजो भूत्वा दास्यमात्रं देहि, न तु बहु प्रार्थयाम, यन्नयादेव स्वरूपमात्मानं कृतवाननीति भाव । किञ्च कामसन्दोहधिभूतत्वादेव श्रीलम्पटस्य तवास्माभिर्युवतिभिः स्वाङ्कदासन सुखजनकमतस्तेनैव नः प्रार्थनाऽपि त्वदर्थमेवेत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ हे पुरुषभूषण ॥ यद्वा गौराङ्गीनामस्माकमलङ्कारार्थं पुरुषाकारमिन्द्रनीलमणिमय भूषणं विधात्रा रचितम् । तस्मात् स्वोत्पत्तिसार्थक्यायाऽस्मत्कण्ठसलग्नता त्वयाऽवश्यं सम्पाद्येति नर्म व्यञ्जयन्ति ॥ हे पुरुषभूषणेति ॥ मानिनीपक्षे, ननु लोकोत्तरपरमसौन्दर्यीकृष्टचेतसः स्त्रियो महान्तं प्रार्थयन्ति । भवत्यस्तु स्वाधीनमपि मत्प्रार्थनयापि नैवाङ्गीकुरुथेति महान् खेद इत्याशङ्क्याहुः ॥ तदिति ॥ तत् तस्मान्नः प्रसीद । अङ्ग्रहमनुमर्य च त्यज । हे वृजिनार्दन । सर्वदुःखच्छेदकस्यापि दुःखानुत्पादनमनुचितमिति भावः । यद्वा, वृजिनार्दनस्य तव त्वद्दुःखानिवारणमनुचितमिति भावः । यद्वा वृजिन दुःखमदयति प्रार्थयतीति । तथा च दुःखोदकं वस्त न प्रा

ऽर्थनीयमिति भाव.। यतो निरपेक्षाऽपेक्षा केवलं दुःखायैव भवतीत्याशयेनाहुः॥ नेति॥वसतीर्विसृज्य त्वदुपासनाऽऽशा वयं तवाङ्घ्रिमूलं न प्राप्ताः। तस्मात्त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतप्तात्मनामेव दास्यं देहि, न त्वस्माकं स्वामिनीभावमप्रार्थितत्वात्। न ह्यप्रार्थितमनुत्तममपि वस्तु कस्यचिदुपादेयं भवतीति भाव.। पुरुषानेव भूषयति। तथाच सक्तकामस्तन्नचित्तो यदि जातोऽसि तर्हि गोपवधूरूपेण गोपान् भूषयेति भावः। यद्वा, शरीरमात्रमस्माकं तव सविधे वर्तते, मनस्तु स्वस्वगृहमेव प्रविष्टम्। अत एवाग्रहेणात्रावस्थाने कृतेऽपि नास्ति किञ्चित्फलमित्याहुः॥ तदिति॥ तत् तस्मादित परमम्प्राप्य प्रसादं एव विधेयो, न तु ह्यग्रहः। न चेत्र तदोचित, स्वपरदुःखजनकत्वादस्य कर्मण इत्याशयेन सम्बोधयन्ति॥ हे वृजिनार्दनेति॥ मत्सन्निधानेना स्थिता इति न भ्रमितव्यम्। वयं तु तेऽङ्घ्रिमूलं विसृज्य, वसतीः प्राप्ता। नन्वतन्विचत्तया त्वदुपासनं सम्भवति। यतस्त्वदुपासस्य समीपावस्थाना दिरूपोपासनस्य नाशो यातु। अत' स्वाभाविकास्मत्सुन्दरस्मितादिना तीव्रकामाक्रान्तता तव नोचितेति सूचय स सम्बोधयन्ति॥ हे सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम॥ नेदं पुरुषरत्नाना लक्षणमपि तु पुरुषापसदानामत पुरुषभूषणस्य तव नेदमुचितमिति भावेन सम्बोधयन्ति॥हे पुरुषभूषणेति॥ तस्मात् पुरुषभूषणस्य तव त्वदर्थं तप्तात्मनामपि स्त्रीणा स्त्रीभावदानमयोग्यम्। किञ्चिदावश्यकत्वे दास्यमात्र दातुमुचितमित्याशयेनाहुः॥ तत् त्वद्वियोगात् तप्तात्मनामपि दास्यमात्र देहि। सर्वथा विमुखाभिस्तु भाषणमपि तव नोचितमित्यर्थ.॥

निदर्शपक्षे, अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य

यथा कप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेदे साधा। श्रुतय. परमात्मानमेवोपास्यमावेदयन्ति ॥

तदिति ॥ यस्मात् सर्वश्रुतितात्पर्य्यविषयो भवानेव तस्माद् उपासनापरा अस्मानपि प्रसीद । अस्मत्तात्पर्य्यविषयत्वमात्मनः स्वीकुरु। यतो हे वृजिनार्दन ! सर्वपापासस्पर्श ! निर्विदोष त्वात् तथात्वेनोपासितस्त्वमुपासकस्य दु:खमात्रबीजभूत पापमाश नाशयसि। स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति सर्वपाप्मापगम उक्तः। स च परमात्मन एव सम्भवति। आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि श्रुत्यन्तरात्। उदेति ह वै सर्वेभ्य' पाप्मभ्यो य एव वेदेति तदु पासनात् सर्वपापनिवृत्ति' कथितेति भावः। ननु हिरण्यश्मश्रुरि त्यादिरूपश्रवणाद्, य एषोऽन्तरादित्ये पुरुष इत्याधारश्रवणाच्च कथ रूपादिमतिपादनपराणा श्रुतीना परमात्मपरत्वमऽशब्दमस्प र्शमरूपमव्ययम्, स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित स्वे महिम्नि, आकाश वत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुत्या रूपादिराहितब्रह्मस्वरूपावगमा दित्याशङ्क्याहुः ॥ त इति ॥ वसतीरापातत. प्रतीयमानपरमेश्वरा तिरिक्तमतिपाद्यरूपा विसृज्य तेऽङ्घ्रिमूल श्रान्ता, यतस्त्वदुपासना यात्र आशा आशयो यासा ता वयम्। तथाच परमेश्वरस्यापीच्छा वशात् साधकानुग्रहार्थं मायामयरूपादिस्वीकारो न विरुद्ध्यते। प्रकृति स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया * माया ह्येषा मया सृष्टा य मा पश्यति नारद * सर्वभूतगुणैर्युक्त न मा पश्यन्ति सूरय इत्यादिस्मृतेः। अशब्दमित्यादिशास्त्र निरस्तसर्वविशेषश्चेच 'ब्रह्मपरम्। सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वग ध' सर्वरसः हिरण्यश्मश्रुरि त्यादिशास्त्रमुपास्यब्रह्मपरम्। तथा स्वमहिमप्रतिष्ठस्याधारविशेषोप देशोऽप्युपासनार्थो न विरुद्ध्यत इति भाव. । तस्मादनुग्रहाऽर्थे

प्रकटितलावण्यसागरविग्रहस्य तव सु दरस्मितस्य निरीक्षणे यो तीव्रकामोऽभिलाषस्तेन तप्तात्मना जीवाना, हे पुरुषोत्तम दास्य देहि । त्वदनुग्रह विना तव दास्यस्य दुर्लभत्वात् । तेन विनोद्धाराऽसम्भवात् । तत्प्रदानेन जीवानुद्धरेति भाव । यद्वा, तव सु दर यत् स्मित चराचरात्मक निरीक्षण भूतात्मक च जगत् तत्र तीव्रो य कामस्तेन तप्तात्मनाम् । तथाच तादृशतापनिवृत्त्यर्थ स्वदास्य देहीत्यर्थः । निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि * स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्त महाप्रलय इत्यभियुक्त वाक्ये चराचरादेर्भगवत्स्मितादिरूपेण निरूपण द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

ननु यदि निरुपाधिकप्रेमवन्तो भवन्तस्तर्हि सालोक्यादिफल प्रार्थ्यताः, किमर्थ दास्य प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहु' ॥

वीक्ष्यालकावृतमुख तव कुण्डलश्रि
गण्डस्थलाधरसुध हसितावलोकम् ॥
दत्ताऽभय च भुजदण्डयुग विलोक्य
वक्ष श्रियैकरमण च भवाम दास्य ॥ ३९ ॥

वीक्ष्येति ॥ इद सर्व वीक्ष्य दास्य एव भवाम । तत्र सारूप्य नास्माकमपेक्षितम्। यतोऽलकै' समानरूपैस्तदुपलक्षितैः । स मानरूपैर्भ्रमरैश्चावृत मुखम्।तथाच सारूप्य गतानामपि या भक्ति रवशिष्यते तदर्थिन्यो वयमिति भावः । तथा सामीप्यापेक्षामपि वारयति ॥ कुण्डलाभ्या श्रीः शोभा यस्य, तयो श्रीर्यस्मादिति वा । तथाचाऽस तत्समीपयोस्तत्र प्रमाणभूतसाख्ययोगरूपयो कुण्डलयोरपि यदा मुखावलोकनपरत्व तदा यस्य का कथेति भावः । गण्डौ विशालौ सुधापानार्थ स्थले यस्मिन्, तथा अधरे

सुधा यस्मिन्, गण्डस्थलं च तदधरसुधं च । कुण्डलयोः श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन्निति वा । एतेन सालोक्यापेक्षा निवारिता । सालोक्य प्राप्तयोरपि कुण्डलयोर्मुखनिष्ठाधरामृतपानाभिलाषेण लोलत्वदर्शनात् । किञ्च, हसितपूर्वकमवलोको ऽवलोकनं यस्मिंस्तद्धसितावलोकम् । अनेन सायुज्यापेक्षाऽप्यस्माकं नास्तीत्युक्तम् । यथोक्तमुखावलोकनजं यान दस्य पृथक्स्थितिं विनाऽनुभवासम्भवात् । किञ्च द्रादिपदमप्यस्माकं नापेक्षितमित्याशयेनाह ॥ दत्ताऽभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्येति ॥ तथाचासुरादेर्विभ्यत इन्द्रादेरप्यभयमदं लोकपालास्पदम्, अपराधिजनदण्डरूपभुजाद्वयाऽवलोकनपराणामस्माकमपि द्रादिपदाभिलाषो नोपपद्यते । इन्द्रादीनामपि भुजदण्डयोर्निविष्टत्वादिति भावः । एहिकैश्वर्यवाञ्छाऽप्यस्माकं नास्तीत्याशयेनाह ॥ वक्षः इति ॥ श्रिय एकं मुख्यं रमणं वक्षःस्थलं विलोक्य । चकाराद् धर्मस्यापि सग्रहः । तथाच सर्वत सप्लुतोदकहृदवद् तद्भूतसर्वपुरुषार्थं दास्यमेव प्रार्थयाम । तुलयाम लवेनाऽपि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् * भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्त्यानां किमुताशिष इति भगवत्सङ्गिसङ्गस्यापि यदैव माहात्म्यं तदा साक्षाद्भगवत्सङ्गस्य माहात्म्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । एतेन भर्तृत्यागस्य पापरूपत्वं प्रकृते न सम्भवति दु खरूपफलाजनकत्वात् । भगवन्तमवलोक्य लोकद्वयस्यापि त्यक्तत्वाच्चेत्यपि सूचितम् । यच्च, अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् * जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रिय इति पद्दोषाभिधानं तदपि प्रकृते नोपपन्नम् । भगवतो यथोक्तषड्विधगुणत्वादित्यपि ध्वनितम् । यद्वा, ननु किमवलोक्य दास्यभाव प्रार्थ्यते इत्याशङ्क्याहु ॥ वीक्ष्येति ॥ श्रियैकरमणमिति मुखस्यापि विशेषणम् । तथाच लोकोत्तरसौन्दर्य्यम् अवलोक्य दास्यो भवाम । ननु दृष्ट्वैव वाञ्छा न विधे-

था । भीखयोग्यानामापातरम्याणामपि बहूना पदार्थांना सत्त्वादि-साशङ्कानिरासायोक्तम् ॥ वीक्ष्येति ॥ भगवद्दास्यमेव सर्वापेक्षयो-त्कृष्टम् । अत्रैवाविधविग्रहप्रादुर्भावोऽस्माकं दास्यपददानायैव भगव-ता कृत इति च सम्यग्विचार्येत्यर्थ. ॥ श्रियैकरमणमित्यनेन सर्वो-त्तमा चतुराशरोमणिभूता श्रीर्यत्र सर्वभावेनासक्ता तत्र का वयं नरा-ण्यो दास्येऽप्यनधिकारिण्योऽत श्रियैकरमण गुणादिकमवन्यो-पयाऽत्र यद्विचारणीयं तल्लक्ष्म्यैव स्वयंवरकाले विचारितमिति विचार्यैम् । तदुक्तम् । नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित् तत्र न सङ्गवर्जितम् ॥ कश्चि महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ई-श्वर किं परतो व्यपाश्रय ॥ धर्मः क्वचित् तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित् तत्र न मुक्तिकारणम् ॥ वीर्यं न पुंसोऽस्त्य-जवेगनिष्कृत न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जित. ॥ क्वचिच्चिरायु-र्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यास्ति न वेद्यमायुष ॥ यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गल सुमङ्गल कश्चन काङ्क्षते हि माम् ॥ एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वर निजैकाश्रितसद्गुणाश्रयम् ॥ वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितमिति । तस्माद-स्मत्प्रवृत्तिर्नाऽविचारप्रयुक्ताऽतो नोपदेशसहस्रैरपि निरोद्धुं श-क्यात भाव सूचित. ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु दास्य देहीति भव तीभिरुक्त, तत्र मूल्यं श्रुत्वा यत् कर्तव्यं तत् करिष्यामीत्याशङ्क्य लब्धाऽनल्पमूल्या एव वयमतो मास्तु भवतस्तद्दानचिन्तेत्याशयेनाहु' वीक्ष्येति ॥ अलकै. ॥ केशप्रान्तभागै. शोणत्वक्कोष्णीषधारणसमये तदधोभागे लसद्विराटनमनाच्छादितम् । चूडावधानबर्हापीडधारण समये कुञ्चितरनतिदीर्घैरलकैरीषद्वृतमाच्छादितम् । अभ्यङ्गोद्वर्तना-दिसमये आसमन्तादावृतमाच्छादितं मुखं वीक्ष्येक्षणाभ्यां सम्य गास्वाद्य । अनेन मुखोर्ध्वभागशोभोक्ता । तथा कुण्डलयो. समग्र

भेदेनाऽलकैरनावृतयोरपिदावृतयो सम्पूर्णावृतयोरचपलयोरीष चपलयोरत्य तचपलयोश्चालङ्कारप्रतिबिम्बरूपा श्रीर्ययोस्ते गण्डश्च ले यस्मिंस्तत् । अनेन पार्श्वयो. शोभोक्ता । अपरे सुधा यस्मि स्तच्च हसित महसितपूर्वकमवलोको यस्मिंस्तद्, हसित चावलोक श्चेति द्वन्द्वैक्य वा । अनेन मध्याधोभागशोभा । तथाचैतावदेव मूल्य कोटिचि तामणिविचित्ररत्नखचितमन्दिरसखलोकादिलभ्या ऽमृतादेरप्यधिकमस्माकम् । तव च सहजत्वादनायाससाध्यमिति । यथोक्तमूल्येन जात चास्माक दास्य न किञ्चिदपि वक्तव्य, कर्त व्य वा शिष्यत इति भाव. । लोभविशेषोत्थानात् सौरभ्यविशेषा घ्राणाद्वाऽधरे सुधानुमानम । ननु नैव वाच्य, युष्मत्पतिभ्यो राज्ञश्च विभेम्यहमित्याशङ्क्य, किमेव मवक्षोपलब्धस्वसामर्थ्य गोपायसी त्याशयेनाहु. ॥ दत्ताऽभय च भुजदण्डयुगम ॥ तथाचा याऽभय ङ्करभुजदण्डालङ्कृतस्य तव नाऽस्ति भयसम्भावनेति भाव. । अनेन गोवर्द्धनधारणादिना दत्ताभयेभ्योऽस्मत्पत्यादिभ्यस्तेनैव दत्ताभयेभ्य इन्द्रादिभ्यश्च भयाऽभावाद् तव दास्ये स्वीकृते नास्त्यस्माक लोकद्वयेऽपि भयशङ्केत्यपि ध्वनितम् । गाढालिङ्ग नेन कामभयहारित्वमप्यत्र व्यङ्ग्यम् । दण्डपदेन सुदृत्तत्वादि शोभोक्ता । एव व्यञ्जितेन वीररसेन शृङ्गाररसोऽपि पुष्टो भवति । ननु तथापि परदारसम्ब धलाञ्छनान्निष्कलङ्कोऽह विभेमीत्याशङ्क्य श्रीरेखोपरि तर्जनीं धृत्वा पृच्छ न्त इवाहु ॥ वक्ष इति ॥ श्रिया कर्त्री एक श्रेष्ठ रमण यस्मिंस्तत् । तथाच, हे निष्कलङ्काग्रगण्य, यदि कलङ्काद् विभेषि तर्हि श्रीमन्नारायणभार्या लज्जया गृहीतरत्ना रूपा किमिति वक्षस्युद्वहसि । तस्मा मैव वोचस्त्व तु ब्रह्माण्डस्या न्तर्बहिर्वावस्थितस्य कस्यापि कामपि नारी न सक्ष्यसीति सम्यग् जानीमो वयम् । अतस्तादृश स्वसामर्थ्य माऽवलोपयेति भाव: ।

क्रियाद्वय च स्वानुरागवैशिष्ट्यस्य, मुखे चुम्बन, भुजवक्षसोरा लिङ्गनमिति प्रयोजनद्वयस्य च व्यञ्जनाय । अत्र वीनां पक्षिणा-मीक्षणीयेतिश्लेषेण स्वनेत्राणा खञ्जनत्वम् । तत्रालकाकुण्डलपा शयोरुन्दुबन्धः । गण्डयो पद्मास्थानत्वम् । सुधाया आहारत्वम् । हसितावलोकमिति तत्रैवयो स्वनेत्रखञ्जनाकर्षकत्वम् । भुज वक्षसो सञ्चारवेदीत्व च व्यज्यते । तथाच यथोक्तस्वरूपदर्शन जनितासक्तिमदन्तःकरणाना महाजालरुद्धनयनखगानाम् अस्माक, मतियान, नेत्यादिवाग्वज्रप्रहारेण हृदयानि मा विदारयेत्याशय । मानिनीपक्षे, ननु कथ तर्हि ममाङ्गानि निरीक्षमाणा एव तिष्ठतेति चेत् तत्राहु ॥ वीक्ष्येति ॥ त्रिलोक्यापि किं वय दास्यो भवामेति काका नैवेत्यर्थ । यद्वा, ननु साहस मा कुरु, ममाङ्गानि विलोक्य विचार्यं च वक्तव्यमित्याशङ्क्याहु ॥ वीक्ष्येति ॥ तथाच न वय तव समकोटिस्त्रियैरपि धैर्याच्चालयितु शक्या इति भाव । यद्वा यदि तवास्मान् दासीकर्तु महत्युत्कण्ठा वर्तते तर्हि योषिद्रूपस्य तव विश्वासाभावात् स्वपतिं कञ्चन दर्शय, भवतु, तद्दृष्ट्वा वय दा स्यो भविष्याम इति नर्म व्यञ्जयन्त्य आहु ॥ वीक्ष्येति ॥ वक्षसि स्वश्रिया युक्तो यस्तव एको रमण कान्तस्त, दत्ताभय भुजदण्ड युगलन्त विलोक्य वय दास्यो भविष्याम । तथा बहुस्वख्यापना यैकैतुक्तव । सोऽस्माक प्रदर्शनीय इत्युपहासोक्ति ॥

निवृत्तिपक्षे, चित्तैकाग्र्यास्पदस्य मुक्तानुग्रहार्थं गृहीतलीला विग्रहस्य भगवतो मुखादिक विचार्य तथैवालोक्य च वय तवैव दास्य प्रतिपद्याम इति, वीक्ष्य इति ॥ तथाच समस्तोपासनाविधायिश्रुतित त्पर्यगोचरस्यैवविधस्वरूपस्य भगवतोदास्यनैवोद्धारो, ना यथेति भाव ॥ २९ ॥

ननु युष्माकमपि भावोऽपेक्षित, स च यथा मन्त्रश्रवणादिना

भवति, न तथा मत्तमाकर्णयति मयोक्तमेतत् किमर्थं लोकविद्विष्ट मार्गानुसरणं कुरुत, सूद्गता मच्छ्रवणादिकमेवाचरतेतिचेत् तत्राहुः

का स्त्र्यङ्ग! ते कलपदामृतवेणुगीत-
समोहिताऽऽर्यचरितान्न चलेत् त्रिलोक्याम् ॥
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद् गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥ ४० ॥

केति ॥ शास्त्रस्याधिकारश्रवणात् स्त्रीणां चैतदुपदिष्टार्था ऽनुष्ठानेऽशक्तत्वाद्योक्तोपदेशो न युक्त । तस्मात् पुरुष एवैवमु पदेष्टव्य इति द्योतनाय, का स्त्रीत्युक्तम्। किञ्च, समाहिता एव धर्मा धर्ममर्यादां विचारयन्ति, न तु मोहिताः । सम्यग् मोहिताश्चेत् किमु वक्तव्यमित्याशयेनाहुः ॥ त इति ॥ तव समस्तजीवसम्मोहक मायाशक्त्युपेत कलपदामृतमयं गीतं तेन समोहिता । तव वेणु गीतमिति सविशेषणम्, अमृतेति प्राणस्य, कलपदेत्यन्तःकरण स्य व्यामोह उक्तः । आर्येति पाठे, कलान्यव्यक्तमधुराऽक्षरा णि पदानि यस्मिन्नद् आयतं दीर्घमुच्छलस्वरालापभेदस्तेन स- म्यग् मोहिता का वा स्त्री आर्यचरितात् शिष्टाचारान्निजधर्मान्न चलेत् । या एवमन्येन न चलति सा चतुर्दशभुवनेषु काऽपि नास्ती त्यर्थः । तथाच सर्वासामेवास्माकमुपालम्भो न युक्तः । किञ्च, निगमे न खलु कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरो यः * सर्वथा सहितमाचरणीयं, किं करिष्यति जना बहुजल्प * इत्यु क्तत्वाद् दूरतः परमेकारत्वात्तामवगत्यागो न युक्तः । अ न्यथा सर्वेषा धर्मजनानामिमत्र धार्मोऽपि केनापि क्रियेताऽत परस्माकारता त्रकर्म नानुष्ठेयम् । तत्र परब्रह्मणस्तवाराधने स

र्धकर्मफलभूतो नास्ति परलोकनाश । त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्नपक्वोऽथ पतेत् ततो यदि * यत्र क्व वाऽभद्रमभूदमुष्य किं, को वाऽर्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मतः * न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेद् मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् * स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो जन इत्यादिशास्त्रात् । सम्भावितस्य चाऽकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते इत्यादिशास्त्रं तु जिजीविषु-परलोकद्वयविरुद्धकर्मनिन्दापरम् । शिष्टनिन्दापरं च । तत्र वयं त्यक्तसर्वैषणसन्यासिसदृशा न त्वच्चरणसङ्गमरहितजीवनाभिलाषा, नाऽपि परलोकविरोधिकर्मपरा, नाऽपि भगवत्स्वरूपाभिज्ञशिष्टनिन्द्याचाररता इति भाव । का स्त्रीत्यनेन, यत्मोहिता पुरुषा अपि चलितास्तन्मोहिता स्त्री का न चलेदित्यपि सूचितम् । किञ्च यथा सूर्येण दिनं, चन्द्रमसा रात्रिस्तथा त्रैलोक्यस्यापि सुभगत्वं सौन्दर्यं येन भगवद्रूपेण तद् त्रैलोक्यसौभगमिदमनुभूयमानं रूपं च निरीक्ष्य यद् यतो गोद्विजद्रुममृगाः पुलकानि अबिभ्रन् अबिभरु । गवादीनामनभिज्ञाशिरोमणीनामपि यद्दर्शनादनुरागो दृश्यते । तेन त्वत्स्वरूपाऽभिज्ञानरसज्ञानामस्माकं स्वधर्मत्यागे किं वाच्यम् । तत्रापि त्वद्द्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि निजधर्मत्यागो युक्त, किं पुनस्त्वदनुभवेनेति भाव ॥ अनभिज्ञापक्षे, ननु नेयं लक्ष्मी', किं तु मद्वक्षसि सहजा लक्षणविशेषरूपा स्वर्णरेखा विराजते । तां दृष्ट्वा पतिव्रताशिरोमणिभूता लक्ष्मीमपि, स्वयं दुष्टोऽन्यानपि दूषयतीति न्यायमनुसृत्य दूषयितुं प्रवृत्तास्तस्या मत्तश्च भयं न कुरुतेत्याशङ्क्य, न वयं कामपि दूषयाम', किं तु सर्वधर्मध्वंसनाय त्वमेव विधात्रा सृष्टोऽसीति सरोषविभ्रममाहु ॥ केति ॥ अङ्ग हे कृष्ण, तव कलपदाऽमृतवेणुगीतसमोहिता आर्यचरितात् पातिव्रत्यलक्षणान्निजधर्मात् का स्त्री न चलेदपि तु सर्वाऽपि चलेदे

न । अतस्त्वत्कर्तृकं गीतमेव दूषयति । धर्मत्याजनलक्षणं चञ्चलत्वे प्राप्स्यत्येवेति भावः । न केवलं तव गीतमेवैवंविधम्, अपि तु रूपमपीत्याहुः ॥ त्रैलोक्यसौभगमिति ॥ ननु नास्ति मम गीतादेरयं स्वभावः, किं तु स्त्रीणामेवायं स्वभावो यत् यत्किञ्चिदपि गीतादिकमुपलभ्य मोहिता भवतीति चेत् तत्राहुः ॥ यद्गीति ॥ याभ्यां गीतरूपाभ्याम् । यद्वा, नन्वेवं पतिव्रताभिरुपहसनीया भविष्यथेत्याशङ्क्य, तव गीतादिप्रसादाच्चतुर्दशभुवने उपहासकराऽपि न भविष्यति । सर्वासां मोहावश्यम्भावादित्याशयेनाहुः ॥ केति ॥ किञ्च चराचरात्मकं सर्वमपि तव गीतादिना मोहितम् । अतः का उपहासशङ्केत्याशयेनाहुः ॥ त्रैलोक्येति ॥ मानिनीपक्षे, ननु यदि मदीयगीतादिकं भवतीनां नक्षोभकरं, तर्हि किमर्थं चलितुमिच्छथेति चेत् तत्राहुः ॥ केति ॥ गीतमोहिताऽपि आर्यचरिताद्धेतोस्ते त्वत्तः सकाशात् का स्त्री न चलेत्ापयायात् । किञ्च, यस्मात् गवादयोऽपि सपुलकास्तदिदं त्रैलोक्यसौभगं रूपं दृष्ट्वा च सदाचारभङ्गभिया का नापयायात् । सुन्दरीणां सुन्दरसन्निधौ स्थितिर्निन्दानिदानमिति मोहिताऽपि यदि चलेत् तन्मोहिता वयं कथं नापसराम इति भावः । यद्वा, तवास्ति स्वगीतादिप्रयुक्तवशीकार इति वयं जानीमस्तथापि तेऽस्मान् प्रत्यऽकिञ्चित्करं तेत्याशयेनाहुः ॥ केति ॥ मोहितानामेव वशीकारो भवति । या तु तव तादृशगीतेन न मोहिता सा स्त्री का आर्यचरिताच्चलेत् । तादृशी काऽपि नास्तीत्यर्थः । किञ्च, यतो गवादयः सपुलकास्तदिदं त्रैलोक्यसौभगं स्वीयं रूपं तु निरीक्ष्य स्वरूपोत्कर्षाभिज्ञा का सदाचाराच्चलेदिति ॥

निर्वाच्यपक्षे, तस्मात् त्रिलोक्यां नास्त तथाविधा श्रुतिर्या त्वां न प्रतिपादयेदित्याहुः ॥ केति ॥ तव सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति,

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूप यत् कल्पदाऽमृतेरेणुगीत तदेव, समा=सम्यक्प्रमाणम । प्रत्यगभिन्नपरमात्मपराणामुपनिषदां विषयस्य कालत्रयावाध्यत्वात्तद्विषयकप्रमाणस्य पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यवत्त्वात् सम्यक्त्वम् । तदितरप्रमाणानां व्यवहारदशायां बाधाभावात् । व्यावहारिकतत्त्वावेदकप्रामाण्यकत्वादसम्यक्त्वम् । तथा, ऊहितो मनननिदिध्यासनपूर्वकमवगतो यः प्रत्यगभिन्न परमात्मा तस्य चरितात् सृष्टिकर्तृत्वादिलक्षणाद् काऽपि स्त्री तदनन्यपरा श्रुतिर्न चलेन्न प्रचलति । अयमर्थः । सृष्टिप्रतिपादकश्रुतीनां सृष्टिमुप यस्य तत्रिषेधाभिधानादऽसिद्धिकत्समद्वितीयत्वं प्रतिपादितं भवतीति परम्परया निरस्ताखिलद्वैतविभ्रमे अखण्डे सच्चिदानन्दैकरसे परमात्मनि तात्पर्यम्। अन्यथा वा यौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्यान्यत्र सत्त्ववद् ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य द्वैतस्यान्यत्र सत्त्वशङ्का स्यात् । उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मप्रतिपादिकानां तूपासनाविषयेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वं, न गुणपरत्वम् । निर्गुणप्रकरणस्थाना निषेधविध्यपेक्षितनिषेध्यसम्पादकत्वेन विनियोग । कर्मप्रकरणपठितानां सयोगपृथक्त्वन्यायेन विविदिषायामुपयोग इति काऽपि श्रुतिः परमात्मचर्यावर्णनान्न चलतीति । ननु महेन्द्रादिप्रतिपादनपरतयोपलभ्यमानानां तासां कथं परमात्मपरत्वमितिचेत् तत्राह ॥ त्रैलोक्येति ॥ इदमनुभूयमानं रूपं सत्तास्फूर्त्यात्मकं, येन सेश्वरं जगत् सुन्दरं दृश्यते तदालोक्य तत्तद्देवादिप्रतिपादनपराणां मध्ये च काऽपि न चलति । यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा * तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवमिति भगवत एव इन्द्रादिरूपेणावस्थानाभिधानादिति भाव । इदमेवोदाहरणे स्पष्टयति ॥ यदिति ॥ येन रूपेण, सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् * सर्वतः श्रुतिमल्लोके

सर्वमावृत्य तिष्ठतीति सर्वात्मभावप्रतिपादनादिति भावः ॥ ४० ॥

अथोत्तरदिग्गता प्रार्थयन्ते ॥

व्यक्तं भवान् व्रजभयार्त्तिहरोऽभिजातो (१)
देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्त्तबन्धो
तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

व्यक्तमिति ॥ आदिपुरुषो देवो भवान्, यथा वामनादिरूपेण सुरलोकगोप्ता जातस्तथेदानीं व्रजभयार्त्तिहरोऽभिजातः प्रकटित इत्यस्माकं व्यक्तं निस्पष्टमस्ति ज्ञानम् । वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्य सतो व्रजनिवेशात् । एवं मुख्यमवतारप्रयोजनं जानीमः । तच व्रजस्थानां गोपादीनां भयं भगवता नाशितम् । सम्प्रति तप्तानामस्माकमार्त्तिहरणमवशिष्यते । तदवतारसार्थक्याय तदावश्यकमिति भावः । ननु तथापि मर्यादयैवार्त्तिहरणं युक्तमतः कामार्त्तिज्ञानेन हरिष्यामीत्याशङ्कानिरासायोक्तम् ॥ देवः ॥ यथादिपुरुषः ॥ सर्वकारणभूतः । ततश्च देवासुरादिषु समोऽपि इन्द्रादिस्वभक्ताभिलाषानुसारेणोपेन्द्रादिदेवो भूत्वा दैत्यान् मारयन् वैषम्यमङ्गीकरोति तथाऽस्मदर्थं गृहीतगोपालावग्रहः स भवानस्मदार्त्तिहरणाय मर्यादोल्लङ्घनमपि करोत्विति भावः । तस्माद्, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति स्वप्रतिज्ञामनुसरेत्याहुः ॥ तदिति ॥ यस्मान्मनोरथानुसारिफलप्रदातृत्वेन भवान् प्रसिद्धस्तस्मान्नोऽस्माकं स्तनेषु कामार्त्तिनाशाय करपङ्कजं निधेहि । तत्र योग्यसम्बोधनम् ॥ हे आर्त्तबन्धो ! शिरःसु च निधेहि । कामोपाधका

(१) व्रजजनार्त्तिहर इति पाठान्तरम् ।

ऽर्पीय भवतीना भक्ति शुद्धायामेव तस्या पयस्यतोत्याश्वसना-ऽर्थमिति भाव । यद्वा, अस्माकमेव भयार्तिहरण तवाऽनारस्य सुखप्र प्रयोजनम् । तेनास्माक हृदयतापनिवृत्त्यर्थं स्तनेषु करपङ्कजम् अमृतस्राविखात् तापनाशक निधाह । ससारभयनिराशाय च शिर सु तन्निधेहीत्यर्थ । यतो वय किङ्कर्योऽतोऽस्मद्भयार्तिनाशनमर्हे च नाम्ना यातयसेऽत्य हु ॥ किङ्करीणामिति ॥ अभिज्ञापसे, तस्मादल चातुरीभिव धनैर्वाभिरभावे, सवथाप्यस्मदभिलषित सम्पादयस्वाहु ॥ व्यक्तभिति ॥ यथा अदिया जात आविपुरुषो दर सुरलोकगोप्ता तथा व्रजस्य दार्त्यादिभय वातवर्षादिपीड़ा च हतु व्रजेश्वर्या भवानभिजात । नारायणसमो गुणे रित्युक्तत्वात । व्यक्तभिद, न तु गूढमतोऽस्माक कामादभयार्तिहरणमपि स्वव्रतरक्षणायाऽवश्यकमिति भाव । नव युष्मद्वङ्कीकारेण युष्म पतीना भयार्ती भविष्यतस्तद्धरणार्थमभिजातस्य तदपदानमनुचितमिति चाह्वाह । अङ्गणे सत्यस्म हरण वक्यम्भावाद्गम-ज्य यादृीना नरकगयार्तिनाशस्यास्मद्ग्रहण विनाऽसम्भवात् । भवतु स्वस्याभीष्ट तमाने व्रतमित्यपेक्षायामाह ॥ तादृति ॥ यस्मादेव तस्मात् तद्वेवस्माक स्तनेषु करपङ्कज, निधेहि=सम्यक्कुरुष्व । तत्र हस्तस्य पङ्कजरूप वात् सूर्यतापेन कमलस्येव तस्यास्मत्तापेन सुखमेव भाव्यतीत व्यङ्ग्यम् । यतो हे आर्तबन्धो नो चेदिद नाम निरर्थक भविष्यतीति भाव । सदे यमाह ॥ किङ्करीणा शिर सु च निधेहि ॥ इत परमेनानन्यात्वेनास्माक दासीकुर्विति भाव । यद्वा, शिर सु करपङ्कजस्यापान त्यागभयनिवर्त्तय । यतो वय किङ्कर्य । एव चार्तेव धु । तस्मादस्माकमात्यर्दिक त्वमिन्यन्मम, अ पनिमित्त तापयस्यमिति भाव । यद्वा नास्तीदमनुचितम् । यथा वय किङ्कर्य पत्नीक्षार्थे न तथा

कर्त्तव्यमिति रसोक्तिः ॥ मानिनीपक्षे, बलात् स्तनादौ हस्त धर्त्तुं गन्तुमालक्ष्याहु' ॥ व्यक्तमिति ॥ व्रजस्य भयार्त्तिहरणाय जातस्त्वमस्माकमुभयसाधने कर्मणि नियोजयितुं नार्हसीति भाव । तस्मात् करपङ्कज, हे आर्त्तबन्धो धर्मभङ्गभयार्त्तिनाशक, हे तप्त ! कामाग्नितापित, किंकरीणा दासीनामपि, किमुत सतीनामस्माक शिरःस्वपि ना निधेहि, किमुत स्तनेषु नो निधेहीति । यद्वा, व्रजभयार्त्तिहरणायाभिजातस्य तस्य तत्र तद्द्वारहरणादिना तत्प्रदान नोचितमिति भाव । यद्वा, बलात्कारेण यत्त्वस्मान् स्पृशसि तर्हि प्राणान् वय त्यक्षामस्तेन सर्वेषा भयार्त्ती भविष्यतस्तच्च तथाभूतस्य तव नाञ्चितमिति भाव । हे कामार्त्त, किंकरीणामपि त्वदभिलाषरहितानामस्तेषु स्तनेषु शिरःसु च करपङ्कज न निधेहि । यद्वा, या न किंकर्य्यस्तासां तत्स्तनेषु करपङ्कज निधेहि । उक्तिमत्युक्तिमद्वाक्य सलाप इति कीर्त्यते * इत्युक्तत्वात्, स्वागतमित्यादि, एतदन्त प्रकरण सलापाख्योऽनुभाव ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्च, जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितो भवान् सर्वाधिष्ठानभूतोऽतस्त्वय्यध्यस्तस्य प्रतिपादन त्वत्प्रतिपादनमेवेत्याशयेनाहु ॥ भगवान् देव' स्वयम्प्रकाशश्चिदानन्दस्वरूप । तथा च म श्रवर्ण, एको देव इति । अत एवादिपुरुष । सोऽकामयत बहु स्यामित्यादि । जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितोऽभिजात । स च त्वमेवाभवत्, तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशदित्यादिना सर्वस्वरूपापन्नत्वेन निरूपितो यथा सुरलोकगोप्ता तथा व्रजस्य काण्डत्रयात्मकस्य वेदस्य भयार्त्तिहरोऽपीति व्यक्त निश्चितम् । यद्वा, यथा आदपुरुषो देवो भगवान् वामनादिरूपेण सुरलोकगोप्ताऽभिजात । तथा मत्स्यरूपेण व्रजभयार्त्तिहरोऽप्यभिजात इति व्यक्तम् । यद्, शङ्कितवेदभयार्त्तिहरणार्थं कृष्णद्वैपायनादिरूपेण प्रकटित

इति व्यक्तमित्यर्थः । यस्मादेव तत् तस्मात् करपङ्कजम् । करोतीति व्युत्पत्त्या करशब्देनाज्ञानमुच्यते । तल्लक्षणात् पङ्काज्जातमधिकारयेन्त करण नोऽस्माक श्रुतीना शिरःसु शिरोभागेषु वेदान्तेषु निधेहि तद्विचारार्थं प्रवर्तय । यथा तप्तस्तनेषु ब्रह्मपरत्वाभावप्रतिपादनेन तप्तेषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासनद्वारा ब्रह्मपरभागेषु च निधेहि । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिमेरणेनेति भावः । यतो षय सर्वा अपि भवतः किंकर्यस्त्वय्येव तात्पर्यवत्यो, भवाँश्चार्तेव दुस्तत्तद्वादिभिरसुरैश्च दत्तपीडानामस्माक संसारार्तानां मुमुक्षूणा च बन्धुरतो योग्यमिदमिति सबोधनाशयः ॥ ४१ ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

इति विक्लवित तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वर ॥
प्रहस्य सदय गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तासां त्रिविधाना गोपाङ्गनाना विक्लवित प्रेमपारवश्यमिलितप्रार्थनोपालम्भनिषेधरूप भाषित श्रुत्वा तच्छ्रवणाभिलाप पूरयित्वा प्रहस्य प्रहासेनापि वैकल्यमुत्पाद्य । यद्वा सुहृद्भक्त भवतीभिरित्यपि तदुक्तानुमोदने रत्याख्यभावव्यञ्जनाय प्रकर्षेण हसित्वा । यद्वा, महासेनाऽभिज्ञा प्रति—युष्मच्छिष्टया प्रीत्याऽत्यर्थमह प्रसन्नोऽस्मीति । अनभिज्ञा प्रति—अहोऽद्यैकस्मिन्नेव दिने मया गृहीतेनाऽत्रहित्थाभावेन ता भवत्यो लज्जाया श्राद्ध कृतवत्य इति ॥ मानिनी प्रति, अहो अतिकठिना भवत्यो, जित युष्माभिरिति सूचयित्वा सदय यथा भवति तथा, गोपीररीरमत् रमयामास । अभिज्ञापक्षे, सदय सकरुणम् । अनभिज्ञापक्षे, सस्नेहम् ॥ मानिनीपक्षे, मन्द्र अयः शुभावहो विधियत्र तद् गोपीररम

यदित्यनेन तासा मनोरथानुसारेण भगवान् प्रेम्णा आसक्त इत्येव मतीन सन् रमयामास, स्वय तु असक्त एवेति सूचितम्। पूर्णकामस्याऽसङ्गनिर्विकारस्य परमात्मनो रमणे दयैव हेतुर्न तु कामेनेति बोधनाय सदयमित्युक्तम् । आत्मारामोऽपीत्याश्चर्यबोधनाय । अहो तासा प्रेममाहात्म्यम् । साकाङ्क्षात्मारामवशीकरणगुणगणोऽपि स्वयमात्मारामोऽपि ताभिर्वशीकृत इति । ननु आत्मनि आराम क्रीडा यस्य तस्य निरिन्द्रियस्याऽसङ्गस्यैकस्य असख्याताभिस्ताभिः कथ रमण सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ योगेति ॥ योगा. सौभर्यादयस्तेषामीश्वरा रुद्रादयस्तेषामपीश्वर' । तथा अघटितघटनासमर्थ अज्ञानिप्रतीत्यनुसारेण प्रपञ्चभानवत् तत्प्रतीत्यनुरोधेन रमणोपकरणभानस्याप्यविरुद्धत्वादिति भाव । यद्वा, अरीरमदपि, वस्तुत आत्माराम एव । यतो, योगेश्वरेश्वर' । यद्वा, ताभि रमणोऽप्यात्मस्वरूपाभिस्ताभिरारामस्तत् क्रीडा यस्येति, न तस्य लौकिक रमणमिति भाव ॥

निरुक्तिपक्षे, इति यथोक्तप्रकारेण तासा श्रुतीना सदैव यथार्थित श्रुत्वा, महत्त्व गमनो भूत्वा, सदय यथा स्यात् तथा आत्मारामोऽपि स्वमर्मगतचिद्रूपत्वात् प्रमाणप्रवृत्त्ययोग्योऽपि योगी श्रुतीररीरमत् । अर्थानिरसनद्वारा तद्विषयतामगच्छत् । यतो योगेश्वरस्य सकलजगदुत्पत्तिसमर्थस्याव्याकृतस्य माया दिशारूपनिपाधस्येश्वर । तथाच । जगज्जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनेन श्रुतयो मयि पर्यवस्यन्तीत्यधिकारिचेतसि दृढतरनिश्चयमुत्पादितवानिति भाव ॥ ८२ ॥

रमणप्रकारमाह ॥

ताभि समेताभिरुदारचेष्टित

प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युत ॥

उदारहासद्विजकुन्ददीधिति-
र्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृत ॥ ४३ ॥

ताभिरिति ॥ यथोडुभिस्ताराभिर्वृत एणाङ्क पूर्णचन्द्र शोभते तद्वत् ताभिर्वृतोऽच्युतो व्यराचत । विशेषेण शोभित । अनेन दृष्टान्तेन अन्योन्यापेक्षया शोभावत्त्वम् । गोपीना तन्वीत्व, स्वर्णवर्णत्व व्यज्यते । ताभि समीपमागताभिरादौ समेताभिर्मिलिताभिर्भगवद्भिश्च ॥ उदारचेष्टित ॥ उदाराणि अलौकिकानि निर्मलानि सुखन्यादिफलदानि चेष्टितानि करस्पर्शनपुष्पार्पणकटाक्षादिरूपाणि यस्य । तस्य तादृशचेष्टितैस्तासा रसोदयमाह ॥ प्रियकर्तृकमीक्षण, स्वकर्तृक वा तदीक्षण तेनोत्फुल्लानि विकसितानि मुखानि यासाम् । अनेन भगव मुखस्य च द्रत्व, त मुखाना कुमुदत्व बोधितम् । अथ भगवतोऽपि रसोदयमाह ॥ उदारो हासो यया सा द तल्लक्षणकुन्दपुष्पकान्तिर्यस्य स । उदारहासेन द्विजकुन्देषु दीधितिर्यस्येति वा । तादृशीभिस्ताभि', मनस्यपि रसोदयेऽपि च्युतिर्न जातेति ज्ञापनाय अच्युत इत्युक्तम् । यद्वा, तथान्वयेऽपि स्वस्वरूपादप्रच्युत एवासीदित्यच्युतपदेन वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे ताभि सर्वाभि०, गतिसामान्यादिति न्यायादेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्येण समन्विताभि श्रुतिभि । उदाराणि सृष्टिकर्तृत्वादीनि चेष्टितानि यस्य स । प्रियध्यानदृक्पस्य परमात्मन ईक्षणाय तद्विषयकप्रेमोत्पत्तये उत्फुल्लानि विकसितानि तत्प्रतिपादनोन्मुखानि मुखस्थानीयानि पदानि यासा ताभि । उदारो यो हास = महामाया । हासो जनो मादकरी च माया * इत्युक्तत्वात् । स्नेहकला द्विजानि * इत्युक्तत्वाद्, द्विजपदेन स्नेहकला उच्यते । स्नेहकलालक्षणा द्विजा द ता यस्य, स च ऽसौ

कु दो मुकुन्द। स एव दीधितिः प्रतिमारूपापन्ना कीर्तिर्यस्य स । कु दो माघ्ये मुकुन्दे च भ्रमिनिध्यन्तरे पुमानिति मेदिनी । कुमुदः कुदरः कुद इति भारते ॥ ४३ ॥

अथोदारलीलाभिर्वनमपि शोभयन् व्यचरदित्याह ।

उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथप ॥

माला बिभ्रद् वैजयन्तीं व्यचरन् मण्डयन् वनम् ॥ ४४ ॥

उपगीयमान इति ॥ ताभिरुप समीपे गीयमानः । भक्तपराधीनत्वमेयसीजनमनोऽनुरञ्जकत्वमानवतीमानोद्दीपकत्वादिगुणगणालङ्कृतकृष्णनाम्ना पुन' पुनर्गीयमान , स्वय च शरच्चन्द्रादिमय गोपीजनप्रेममय च गीतमुद्ध ऊर्ध्वब्रह्मलोकपर्य तगामि गीत गायन् तदुक्त विष्णुपुराणे— कृष्णः शरच्चन्द्रमय कौमुदीकुमुदाकरम् ॥ जगौ गोपीजनस्त्वेक कृष्णनाम पुनः पुनरिति । ततश्चानुरक्तस्त्री शतयूथपस्तत्पतिः कामिनीरत्नाना पालक इति वा, तदधरपानकर्त्तेति वा । पुनश्च, वैजयन्ती मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्राख्यरत्नरचिता स्वाभाविकीमैश्वर्य्यबोधिका कीर्त्तिमयीम् । पञ्चवर्णा वैजय तीति वचनात्। पञ्चवर्णपुष्पग्रथिता वा मालां बिभ्रद् वनमेव सर्व मण्डयन् अलङ्कुर्वन् व्यचरत् तासा कामोद्दीपनाय लीलागतिं कृतवान् । वनान्तर गतवानिति वा ॥

निवृत्तिपक्षे, उपगीयमानो मुनिभि', स्वय च कृष्णादिरूपेण, मत्तः परतर नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ मयि सर्वमिद प्रोत सूत्रे मणिगणा इव । क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते । इत्यादिना स्वात्मान मुद्गायन् वनितास्थानीयश्रुतिशतयूथपस्तदर्थत्वात् तत्पतिः । तथाच सूत्रस्मृतिश्रुतिलक्षणप्रस्थानत्रयगम्य इत्यर्थः । तन्नमयीं

वैजयन्तीं मालां बिभ्रत् तदवच्छिन्नं सुवत्वादिरूपः सः । पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृत * सा भूतहेतुसघाता भूतमाला च वै द्विजेति विष्णुपुराणे । अन्तःकरणलक्षणं वा मण्डयन् व्यचरत् । सर्वासु तदृष्टिषु स एवाऽस्फुरदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥
रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥

ततश्च नद्याः श्रीयमुनायाः पुलिनमाविश्योपविश्य तस्योपवेशनयोग्यतामाह ॥ हिमवालुकम् ॥ हिमवालुकं कर्पूरस्तद्वद्वालुका यत्र । शाकपार्थिवादित्वन्मयासः । तस्या नद्यास्तरलैस्तरङ्गैरानन्दयुक्तस्तत्कर । स चाऽसौ कुमुदामोदवॉश्च वायुस्तेनोपलक्षितम् ॥ आनन्दीति मान्द्यम् ।शैत्यसौरभ्ये स्पष्टे । यद्वा, यथोक्तवायुना हेतुना हिमवालुकम् । यद्वा, तत्तरलानन्दीति पृथक् पदं पुलिनविशेषणम् । तत्रोपविश्य गोपीभिः सह रेमे । जुहुपिति पाठे रमयाञ्चकारेति परेणान्वयः ॥

निवृत्तिपक्षे, नद्या बुद्धिलक्षणायाः, पुलिनं सात्त्विकं प्रत्ययमाविश्य प्रविश्य तत्तदारुह्येति यावत् । ना पुरुषः परमात्मा गोपीभिः श्रुतिभिः सह रेमे तदुक्तं भगवता । तेषामेवानुकम्पार्थमहमऽज्ञानजं तमः * नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । तत्त्वाद्विषयाभिकाङ्क्षालक्षणतापस्य निवृत्तत्वाद्धिमवालुकस्थानीयं शान्तम् । अत एव, तस्या नद्यास्तरलास्तृष्णादिलक्षणास्तरङ्गास्तत्तरलास्तैः शान्ततरलैरानन्दि आनन्दाविर्भावसाधनम् । यत कुमुदामोदवायुः, कुं पृथिवीं मारावतारणादिना मोदयतीति कुमुदः परमात्मा कुमुदपुष्पस्थानीयः ।तत्सम्बन्धिहर्षो गन्धस्थानीयः। तद्युक्तो वायुस्थानीयो निरूढः प्राणवायुर्यत्र तत् ॥ ४५ ॥

एवं सर्वप्रकारेण तासां जातस्मरकेलित्वं सम्पाद्य सोपकरणं रसविलासचरितमाह ॥

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु
नीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥ ४६ ॥

बाहुप्रसारेति ॥ तत्रादृष्टिविषयालिङ्गनमादौ दर्शयति । दूरे स्थितास्वयं विशेषं स्वयं बाहुप्रसारस्ततो बलादपि परिरम्भ आश्लेषस्ततः करादीनामालभना यालिङ्गनानि । तत्र करास्पर्शनं हस्तेन हस्तग्रहणम् । एवं कचोन्नयनार्थमलकाना स्पर्शः । बाहुरूर्ध्वमूरुस्पर्शः । रसोद्गमनार्थस्तत्तत्ताडनादयः कामयुद्धनिरूपका । नखक्षतादिभिस्तत्तत्स्थाने स्थितस्य कामस्योद्बोधायाभिधानात् । क्ष्वेल्या प्रमतोभनादि । तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि हसितानि च तैः रसस्थापकव्रजसुन्दरीणां रतिपतिं कामम् उद्दीपयन् रमयाञ्चकार । ता रमयामास । संयुक्त कामो रतिपतिर्वियुक्तस्वप्निरूपः ।तत्राऽपि तासां सुखमेव प्रकटितवान् । न तु कामा तेन विरतिमुत्पादितवानिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, अविवेकावस्थाया बाहुप्रसारादिभिर्जातो यो रतिपतिः कामस्तमुत्तम्भयन् नमयन् व्रजसुन्दरीणामुपनिषदः । कर्मणि षष्ठी । रमयाञ्चकार । अधिकारिचेतसि कामनिवृत्तिपूर्वकनिर्बोधितमखण्डेकरसानन्दस्वरूपमात्मानं प्रकटितवानिति भावः ॥ ४६ ॥

एवं सयोगशृङ्गारमुपपाद्य, न विना विप्रलम्भेन संयोगपुष्टिमश्नुते ॥ कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्द्धते इ

ति भरतेनोक्तत्वात् तत्पुष्ट्यर्थं विप्रयोगमुपपादयितु पीठिका रचयति ॥

एव भगवत कृष्णाल्लब्धमाना महात्मन ॥
आत्मानमेनिरे स्त्रीणा मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

एवमिति ॥ एव पूर्वोक्तप्रकारेण भगवत सर्वदानसमर्थात् स दान दत्तरूपात् कृष्णात् परिपूर्णत्वेन न्यूनतामात्ररहितत्वान्महात्मनो लब्धो मान आदरो याभिस्ता सत्य । सम्प्रति मानवत्यो बभूवु । भुवि स्त्रीणा समाजम ये प्रत्येक सर्वा एवात्मानमऽभि सर्वप्रकारेणाधिक च मेनिरे । स्त्रय प्रतिगर्वितमनसा बभूवु । दम्पत्योर्भाव एकत्र सतोरप्यनुरक्तयो * स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिविरोधी मान उच्यते । अहेरिव गतिः प्रेम्ण स्वभावकुटिला तत । सनिमित्तोऽथ ना यू तिर्मानोदय उदीरित । तथाचात्मसमाना सती अन्या नास्त्यतोऽस्म,न् यदि प्रार्थयिष्यति तदा रस दास्यामस्तथा सत्यस्मत्प्रार्थनया यथा भगवानस्मद्दर्शने जातस्तथा तत्प्रार्थनया वयमपि भविष्याम इति रसार्थमेव भानो,न तु दोषरूप । भगवज्ज्ञापनया कृतत्वादिति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, इत्य प्रत्यगभिन्नस्य परमात्मन औपनिषदत्व म तिपाद्य ताभिरपि दुर्ज्ञेयतैव प्रतिपादितमिति बोधयितु दुर्ज्ञेयताम नेपादयमु पक्रमत ॥ एवम् उक्तप्रकारेण प्रतिपादिताद्भगवतो निर कुशैश्वर्यात् कृष्णाच्छुद्धात् सच्चिदान दरूपा महात्मन प्रत्यगऽभिन्नात् परमात्मनो लब्ध मान प्रामाण्य याभि । ततश्च, अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितमेतद् यदृग्वेद इत्यादिश्रुत्या स्त्रीणा श्रुतीना भुवि ज पभूतो परमात्मनि प्रामाण्यवत्य सत्य , आत्मान मधिक मेनिर इत्यर्थ ॥ ४७ ॥

ततो भगवान् यत् कृतवांस्तदाह

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥

तासामिति ॥ स्वात्मानमभ्यविकम्प्य यमानानां सौभगात्मा नाज्ञातमसाधारणतापादक मानस्य गाढावस्थारूप, येनाद्रणी योऽपि तिरस्क्रियते तादृश मद तद्धेतुभूतमनुनयाद्यसा यच्चित्तसमु त्रतिरूप मान च वीक्ष्य विशेषतस्तदुपलभ्य, मदस्य निरस्त्यर्थ ता सां प्रशमाय चित्तोन्नतिवारणाय मानशान्तये, तासा प्रसादाय प्रस न्नतया स्ववश्यतापादनाय केशवस्तत्रैवान्तरधीयत, न त्वं यत्र गच्छ न् कयाचिद् दृष्ट । केशा अशवो यस्य सन्तीति भारतीयव्युत्प त्त्या या शोभा तासां सा तद् दर्शने निरस्तेति व्यज्यते । यद्वा क श्च ईशश्च वशयतीति केशव । तथाच ब्रह्मरुद्रयोरपि रजस्तमो प्रशमेन वशीकरणसमर्थस्य तासा मदमाननिरसनेन वशीकरणे कि चित्रमिति भाव. । ननु मदमाननिरासायोपाया तर कुतो न रचितवानिति चेदसंभवात् । न हि प्रत्येकमभदन सभवति । एकस्या प्रथम प्रसादे सैवाद्यै कामिति प्रसादितैत्यऽपरस्या मानाधिक्योद्भवात् । तस्मात् सर्वा प्रति रासरस हातु प्रेमवर्द्धना ऽर्थ विप्रलम्भ. । यद्वा, सर्वासा मदमानयोः प्रशमाय, मेयस्या श्रीराधाभिधाया सख्या. प्रसादाय वक्ष्यमाणगत्यानुरोधेन तया सह तरधीयत । कशान् वयते सस्करोतीति केशव । तथाच के शप्रसाधनादितत्प्रेमोपायविधाने परमचतुर इति भाव ॥

निरुक्तिपक्षे, तासा श्रुतीना य सौभगमदस्त वीक्ष्य, मान स्व स्मिन् प्रामाण्य च वीक्ष्य दुरगमत्त्वख्यापनमदस्य प्रशमायान्तावेदोऽपि म नुते न बुद्ध तमिति श्रुत्या श्रुतिरूपमानातिरिक्तमानागम्यत्व ख्याप्य

ते । तेन तासां प्रसादाय तत्रैव तत्तदन्तःकरणवृत्तिष्वेवान्तर्धीयत । सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनैवायं तु शक्यता प्राप्त इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । यदि मन्से सुवेदेति दहरमेव न तत्त्वं वेत्थात्मनो रूपं नो न वेदेति वेद च, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां, प्रतिबोधविदितं स तमित्यादा। अत्र ब्रह्मणो दुर्बोधत्वं, श्रुत्येकगम्यत्वं, सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेन वेद्यत्वं च दर्शितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालगोपालतीर्थ
श्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंस–रामकुमारसूनु-
धनपतिसूरिकृतायां श्रीभागवतगूढार्थ
दीपिकाख्यव्याख्यायां दशमस्कन्धे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः
॥ २९ ॥ १ ॥

अथ रासपञ्चाध्यायीव्याख्याया गूढार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ (३०) ॥

द्वितीये विरहसंतप्तचेतसां गोपयोषिताम् ॥
तन्मयत्वसुखभ्रंशमुखलीला निरूप्यते ॥ १ ॥

अथ भगवदन्तर्धानानन्तरं जातां दशां वर्णयिष्यन्नादौ रसाऽऽसक्तचित्तानां भगवत्सङ्गिनीनाम् अकस्मादिष्टादर्शनजं महान्तं तापमाह ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गना ॥
अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥

अन्तर्हित इति ॥ भगवति पूर्णाऽखिलैश्वर्यसम्पन्ने परमनिधिभूते सहसैवाकस्मादेवान्तर्हितेऽदर्शनं गते, सहसैव तं भगवन्तमचक्षाणा अपश्यन्त्यः सहसैवातप्यन्त निःसीमसन्तापवत्यो जाताः । रङ्कः सहसैव प्राप्तां सार्वभौमश्रियं सहसैवाचक्षाणो यथा सन्तप्यते तद्वत् । यतो व्रजाङ्गना बालभावमारभ्य तस्मिन्नेवासक्तास्ता इति भावः । यद्वा, अन्तर्हिते अन्तरन्तःकरण एव तासां प्रविश्य स्थिते सति, बहिस्तं भगवन्तमचक्षाणा बहिर्मुखत्वदन्तश्चाचक्षाणा अतप्यन् । यतो व्रजाङ्गना अन्तर्विचाराकुशला इत्यर्थः । न च तासां कामात्मत्वं स्थितम् । कामात्मना दर्शनादिना संतोषोपलम्भात् । अतस्तासां परमप्रेमवतीनां दर्शनस्पर्शनादिकमेव मुख्यमिति द्योतयितुं दृष्टान्तमाह ॥ करिण्यो हस्तिन्यो यूथपं महामत्तगजमचक्षाणा यथा तप्यन्ति तद्वत् । करिणीनां यथा गजदर्शनाद्यभावे क्लेशो भवति तथा नाऽऽसामित्यतस्ता एव दृष्टान्तीकृताः ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ विजानतामविज्ञातत्वात्तदपेक्षया अन्तर्हिते भगवति सहसैव त परमात्मानम् अचक्षाणा साक्षात्प्रतिपादयितुमशक्ताः स्वज यद्यत्प्रतिफलितचैत येन विषयीकर्तुमशक्ताश्च व्रजाङ्गना. श्रुतयोऽतप्यन् । तन्मा बभूवुः ॥ १ ॥

तापानन्तर जाता तासा दशामाह ।

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै-
र्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥
आक्षिप्तचित्ता प्रमदा रमापते-
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका ॥ २ ॥

गत्येति ॥ रमापतेः मेदुरस्य गत्या स्वाभाविकेन नूपुरस्वनयुक्तेन पाद यासेन, अनुराग. स्नेहस्तत्पूर्वक मन्दहसित तत्सहितैर्विलासस्तत्सहितानीक्षितानि कटाक्षास्तै । तथा मनो रमयति, मनसि रमते च य आलापो गुण भाषण वाचिक व्यापारः । विहारा. श्रृङ्गारचेष्टा. । चित्तस्यानवस्थान श्रृङ्गाराद्विभ्रमो मत ॥ इत्युक्तलक्षणो विभ्रमश्च । तैराक्षिप्ता याकृष्टानि चित्तानि यासा ता । अतस्तदात्मिकास्तन्मय्यो, यतश्च प्रमदाः मदृप्तमदयुक्ता, रमापतेर्विविधाश्चेष्टा अगृहुस्तदनुकरणैर्क्रीडनित्यर्थ । अत्रानुरागचित्तस्यानवस्थाने मानसे, आलापो वाचिको, गत्यादयः कायिका । अ यभावानामप्युपलक्षणमेतत् । अत्राभिज्ञापक्षे, रमापतेर्लक्ष्मीपते श्रीविष्णोरन्तरेवाविर्भूतस्वरूपस्य लक्ष्म्या सह विलासरूपा स्वात्मना च सह विलासरूपा याश्चेष्टास्ता जगृहु' । ननु दासीना तासां भगवल्लीलाऽनुकरणमनुचितमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्त– तदात्मिका'।।त भगवानात्मनि आविर्भूतो यासां ताः । अतस्तापनिवृत्त्यर्थं तल्लीलाग्रहण न विरुद्ध

न इति भावः । किञ्च, प्रमदाः । तथाच प्रमदहेतुकदासीभाव विहाय कान्ताभावस्तथा प्रभुचेष्टानुकरणमपीति भावः ॥ अन भिज्ञापक्षे रमापतेः सर्वैसौ दर्यसम्पत्तिस्वामिनः ॥ मानिनीपक्षे, गतश्चेद् गच्छतु नाम, वयमेव तदीयास्ताश्चेष्टाः कर्तुं शक्ता इति बहिः प्रकटीकर्तुं तास्ताश्चेष्टा जगृहुः । यतस्तदापि प्रकृष्टो मदो यासा ताः । यतश्च, तदात्मिकाः परस्परमतिगाढप्रेमवशादभेदाभिमानवत्यः । अ तस्तस्य गत्यादिभिराक्षिप्तचित्ताः ॥

निवृत्तिपक्षे, श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनः वाचो ह वाक् यद्वु प्राणस्य प्राण इत्यादिश्रुत्यचेतनाद्यधिष्ठितैर्गत्यादिभि, परमात्मान प्रत्याकृष्टचित्ता' । यतः प्रकर्षेण मदः परमात्मप्रतिपादने हर्षो यासा ता । रमापतेः सत्तास्फूर्तिलक्षणशोभास्वामिनश्चैतन्यस्यैव तास्ता गमनादिरूपाश्चेष्टा जगृहु । स्वय वाच्यवाचकयोरभेदात् । तदात्मिका' ॥ २ ॥

तदात्मिका इत्युक्त भगवत्स्वरूपपरिग्रहमाह ।

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रिया प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त्तय ॥
असावह त्वित्यबलास्तदात्मिका
न्यवेदिषु कृष्णविहारविभ्रमा ॥ ३ ॥

गतीति ॥ प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा मूर्तिर्यासाम् । भगवद्धर्मान्स्वात्मन्येवारोपितवत्यः । यतः प्रियाः । तथापि मनसा प्रतिरूढमूर्तयो, न तु नटवत् तत्तद्वेषादिक धृतवत्यो, यतोऽबलास्ताद्दक्षबलरहिता' । अतस्तदावेशवशात् तासां तथात्वमित्याह ॥ तदात्मिकास्तत, कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ कृष्णस्येव विभ्रमाः क्रीडा वि-

लापा यासा ताः । असौ योऽन्विष्यतेऽसावहमिति परस्पर निवे- दितवत्य । न तु वय व्रजस्त्रिय इति मनागपि काश्चिदपि जानन्ति स्मेत्यर्थ. । कृष्णविहारैः स्मर्यमाणैर्विभ्रम उ मादो यासामिति वा । लीलाख्यानुभावोऽयम् । समानमिद पद्यमितरपक्षयोरपि ॥

निवृत्तिपक्षे, गत्यादिषु देहेन्द्रियव्यापारेषु या. प्रियास्तत्त दाकारवृत्तयस्ता प्रियस्यात्मनः प्रतिरूढा आत्मन्यारूढा मूर्तयो यासा ताः । अत एवास्य वासुदेवस्य विभोश्चिदात्मन एव तत्त विषयप्रकाशनसामर्थ्य यासाम् । किञ्च, तस्मिन्नारोपितत्वात् तदा- त्मिकाः, तत्सत्तातिरिक्तसत्ताविधुरा इति । कृष्णस्य सदानन्द स्वरूपस्य परब्रह्मणः सत्तास्फूर्तिप्रदात्वादिलक्षणविहारे, तद्गुणने विभ्रमो यासा ताः श्रुतयो न्यवेदिषु' बोधयामासु । तथा अ- सौ परमात्माऽहमेवेति न्यवेदिषुरित्यर्थः । तथाच श्रुतयः । यद्वाचा- ऽनभ्युदित येन वागभ्युद्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत, यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुरपि पश्यति अह ब्रह्मास्मि, योऽसा- वादित्ये पुरुष. सोऽसावहमित्याद्याः ॥ ३ ॥

एव तन्मयता प्राप्ताना लीलामुपवर्ण्य पुनः प्राप्तस्वशरीरा- ऽनुसन्धानाना चेष्टामाह ॥

गायन्त्य उच्चैरमुमेव सहता
विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥
पप्रच्छुराकाशवदन्तर बहि-
र्भूतेषु सन्त पुरुष वनस्पतीन् ॥ ४ ॥

गायन्त्य इति ॥ अहो येन वय रमिताः स प्रेष्ठ इदानी क ग- त इति विचिन्त्य सहता मिलिताः प्रथम प्रेष्ठमेव गायन्त्य एव । य

था वय तदीयकलगीतमाकर्ण्य झटिति तत्समीपमागतास्तथास्मद्वी तमाकर्ण्य सोऽप्यास्माकसमीपमागतः स्यादिति आशयेन तथा जाताः । ततोऽनागते मेष्ठे उ मत्तकवत् वनाद्वन विचिक्युः । अस्मिन् वने मेष्ठ' स्यादित्याशयात् तत्र वने प्रतिवृक्षादिकम वेषण कृतवत्यः । अन्वेषणेनाप्यलब्ध प्रेष्ठ वनस्पतीन् उ मत्तकवत् पप्रच्छुः । सर्वत्र पूर्णत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यनिरूपणाच्च तदन्वेषणस्याभा यो, परमोन्मत्तचेष्टितत्वमित्यभिमायेणोन्मत्तकवदित्युक्तम् । भया तिशयस्रोतनाद् वा । आकाशवद् भूतेष्वन्तर्बहि' स'तम् । अत एव पुरुष पूर्ण सर्वात्मानम वेषणाद्ययोग्यमित्यर्थ ॥

निर्गुणपक्षे, आकाशवद सर्वगतश्च नित्य , स त्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्येवमुमेवाकाशवदन्तर्बहिश्च भूतेषु सन्त पुरुष गायन्त्य , सोऽन्वेष्टव्य इति त विचिक्युस्तस्या वेषण प्रतिपादयामासुः । त था, गुहाहित गह्वरेष्ठ पुराणम इत्यन्तःकरणलक्षण वा वन वनस्थितम् ॥ उ मत्तकवदिति ॥ सुखरूपात्माविशिष्टम त'करण वन त स्माद् वनाद्वन तद्वृत्तिविशिष्टादितरवृत्तिविशिष्ट, तथात्मा विजिज्ञा सितव्य इति प्रश्नपूर्वक विचार, वनस्पतीन् अ त'करणवनस्पतीन् सत्त्वगुणादीननुदिश्य बोधयामासुरित्यर्थ. ॥ ४ ॥

तत्कृतप्रश्नान् प्रपञ्चयति ॥

दृष्टो व कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मन ॥
नन्दसूनुर्गतोहृत्वा प्रेमहासावलोकनै ॥ ५ ॥

दृष्ट इति ॥ तत्रादौ विष्णुप्रजापतिरुद्रावतारभूता एते अश्वत्थादयोऽस्य पश्येयुरत एते मष्टव्या इत्याशयेनाश्वत्थादीन् पृच्छन्ति ॥ हे अश्वत्थ, हे प्लक्ष, हे न्यग्रोध, वो युष्माभि कच्चित् किं न दमूनुर्दृष्टः । नन्देन परमभक्तेन ज मान्तरे आराध्य पुत्रत्वेन

लब्ध' । अस्मदनुग्रहाय वा तत्पुत्रत्वेन प्रकटित. । अत एव नो-
ऽस्माक मन प्रेमहासावलोकनैर्हृत्वा गत.=अन्तर्हित. । यद्यपि स
सर्वत्र व्याप्तस्तथापि नन्दसूनुत्वेनास्माक प्रेष्ठोऽतस्तद्भूयोऽन्विष्य
त । युष्माभिर्दृष्टश्चेत् तर्हि करुणया वक्तव्य । त लब्ध्वा सुखिन्यः
स्याम इति भावः । यद्वा, ननु विष्णु. कथ चौर्य कृतवानित्या
शङ्कानिरासाय नन्दसूनुरित्युक्तम् । तथाच यथा दधिदुग्धादि
चोरितवाँस्तथा मनोऽपीति भाव । ततस्तेभ्य उत्तरमलब्ध्वा
अहो, अलक्ष्मीसस्थानभूत., पशुना दषा. स्वर्गलोकमायन्, तस्य
शिरश्छित्त्वा मेदः प्रक्षारयन् स प्लक्षोऽभवादिति श्रुतेरयमपि प्लक्षो,
लोकानामज्ञानहेतुरेव, नितरामग्राण्यधोभूतानि यस्येत्यधोदृष्टि-र्यग्रो
ध । अत एते न वदिष्य तीति विचार्यान्यत्र गता ॥ अनभिज्ञा
पक्षे, अत्युच्चतरत्वादेते दूरतरचरमप्यस्मत्प्रेष्ठमङ्गस्य पश्येयुरिति सम्भा
व्य पृच्छन्ति ॥ दृष्ट इति ॥ किमर्थ पृच्छ्यत इति चेत् तत्राहु' ॥
नन्दस्य साधोः सूनुर्नोऽस्माक स्त्रीजनाना प्रेम्णा सर्वलोकमोहनौ
षधिविशेषेण साहतैर्हासावलोकनैभृत्ये श्चौर्यकर्मकुशलैर्विहृतनेत्रा
दिद्वाराऽ ॥ करणलक्षणान्त. प्रविष्टु समर्थमनोरत्नमञ्जूषा चोर
यित्वा पलायितोऽतस्त पृच्छाम इत्यर्थ' । तत उत्तरमलब्ध्वा, मह-

रिति विचार्यान्यत्र गता ॥ मानिनीपक्षे, एत सर्वलोकपूज्याः
प्रष्टव्या इत्याशयेन पृच्छन्ति ॥ दृष्ट इति ॥ दृष्टश्चेद् वक्तव्य' । य
तो नो मनो हृत्वा, न त्वस्माभिस्तस्य मनो दत्तमिति भाव । ननु
भवदन्त स्थ मनो बलात् कथ हृतवानितिचेत् तत्राहु ॥ प्रेमेति ॥
स्वागतमित्यादिवचनैराविष्कृतेन प्रेम्णाऽ त प्रवेशो, हासेन ग्रहण
मवलोकनेन हरणम् । ननु तदुपरि भवतीभिर्विश्वास किमर्थ कृत
इतिचेत् तत्राहु ॥ न दस्य सर्वान दमदस्य परमविश्वसनीयस्य

सूनुरतोऽस्मभ्यं सुखमेव दास्यतीति मत्वा विश्वासः कृत इति भावः । ततोऽलब्धोत्तरा क्षणं स्थित्वा, अहो किमेताभिरित्यस्मानवजानन् तस्तब्धाः प्रत्युत्तरं न ददते तदलमेतैः क्षुद्राभक्ष्यफलैरप्रफुल्लैः । न यत्स्थिर तिष्ठति । न्यग्रोधो रुणद्धि । रुधिर् आवरणे । प्लक्षत्यधो गच्छतीत्यर्थः । तस्मात् प्रष्टुमयोग्यैश्च बहिरत्यन्तकठोरैः, परोपकारमाहात्म्यानभिज्ञैर्भूतावासयोग्यैरिति विचार्य्यान्यत्र गताः ॥

निवृत्तिपक्षे, गुणा न विदुरात्मानमित्युक्तत्वाद् गुणाद्यभास्यतामाविष्कुर्वन्ति ॥ दृष्ट इत्यादिना ॥ अश्वत्थादिपदैः सत्त्वरजस्तमोऽभिधा गुणा गृह्यन्ते । नोऽस्माकं प्रेम प्रसन्नतापूर्वकम्, अवलोकनैः श्रवणादिरूपैर्मनो हार्दं हृत्वा उद्धृत्य, नन्दः = आनन्दश्चासौ सूनुः=अर्कश्च । आनन्दस्वयम्प्रकाशरूपः परमात्मा गतोऽवगतः स युष्माभिर्दृष्टः कच्चित् । भवद्भिरप्रकाश्य इति भावः । सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के नेति मेदिनी ॥ ५ ॥

अथ कुरबकादीन् दृष्ट्वा एते महान्तः पुण्यवन्तः सगन्धा मधुपैरऽतिथिभिरनिशं सेव्यमानाः शुद्धान्तःकरणाः कथयिष्यन्तीति मत्वा पृच्छन्ति ।

कच्चित् कुरबकाऽशोकनागपुन्नागचम्पकाः ॥
रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥

कच्चिदिति ॥ कुरबकः शोणाऽम्लानः । नागो नागकेसरः । हे कुरबकादयः ! रामानुजः कच्चिदितो गतः । अनेन मार्गेण गच्छन् दूरतोऽपि दृष्टः स्यादिति भावः । रामावतारे कृतायाः सेवायाः फलप्रदानायास्मिन्नवतारे स्वीयं नाम, ज्येष्ठत्वं च लक्ष्मणाय दत्तवान् । स भक्ता अस्मांस्त्यक्तुमयोग्यास्त्यक्त्वा गतोऽतः पृच्छामः । तस्माद् दृष्टश्चेत् कृपया वदतेति रामानुजपदाशयः । करुणा

सागरोऽपि भगवान् कठोरचित्तक्षत्रियजात्युत्पन्नत्वात् स्वभाव मनुकुर्वन्नस्मत्प्राणहरचेष्टो जात इति वा तदाशय । यद्यपि तेन र मितानामस्माक मान उत्पन्नस्तथापि तन्निगपार्थम तर्जीन नोचि तम् । यतो दर्पहर स्मित यस्य स. । तथाच मिष्टौषधप्रदानेन रोगनिवृत्तिसम्भवे विषप्रदान नोचितम् । अक्ष च ग्धु रि देन कि मर्थ पर्येत नजेदिति यायात् । अतस्तद याय निचार्य वक्तव्य इति भावः । तेभ्योऽलब्धोत्तरास्तद्वैनाकस्मिकेन वायुना चालि तानप्राखाखास्तानालक्ष्य, अहो शिरोधूननेन, त्य न जानीम इति सु- चयन्त्यतोऽलमेभि सम्पद्गर्वितैरिति मनसि निधायाऽन्यत्र याता ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो किमर्थ गत इति चेद् त्वैव गत इत्याशयेना हु ॥ रामानुज. ॥ तथाच, बलभद्रानुजस्य तस्य नास्ति भय सभावना अतो भयनिमित्तक तद्गमन न सम्भवति । नाऽप्यस्म न्मानिरासार्थम । तस्य स्मितमात्रेणैव सुकरत्वादित्याहुः ॥ दर्प्पे ति ॥ तथाच स्मितादिस्मृतिमात्रेण हृतमानास्तद्वियोगे क्षणमपि जीवितुमशक्ता अन्वेषयाम पृच्छामश्च । अत कृपया वदतेति भाव. । तेभ्योऽप्यलब्धोत्तरा , अहो अय कुरवक । अतिमकर द त्वाद् अलीना कुत्सित ईषद्वा रवो यत्र स. । यद्वा कुत्सिताद्रोदन शब्दात् क सुख यस्य स रोदनप्रिय. । अशोक. शोकरहित. । पी डानभिज्ञत्वाद् दयावर्जितः । नागोऽय नाम्नैव भयानक । अय तु पुसामपि नाग. । चम्पकोऽपि परिणामविरसस्तस्मादेते न मेष्ट- कथनेनास्मान् सुखयिष्यन्तीति विचार्याऽन्यत्र गता ॥ मानिनीपक्षे, कुरवकाशोकौ कामोद्दीपकौ । नागादय कामबाणपुष्पा कामिन ध्यावर्तयन्त्यत कामिन त पश्चाऽप्येते ह्रास्यन्तीति मत्वा तान् पृच्छन्ति ॥ कच्चिद् गत , किं वा कचिदत्रैव निलीय वर्तते । ननु किमर्थमन्विष्यत इत्यतआह्वाऽस्मत्सर्वस्वमपहृत्य पलायित इत्याह ॥

मानिनीनां मानैकधनानामस्माकं स्मितादिना दर्पं हृतवान्, निधनाश्चास्मान् कृत्वा गताऽतो धूर्तशिरोमणिरस्माभिर्द्रष्टव्य इति भावः । ननु अबलाभिर्युष्माभिः कथं धर्तुं शक्य इतिचेत् तत्राह ॥ रामानुज ॥ तस्य ज्येष्ठो भ्राता बलरामोऽप्यस्मदपेक्षया न प्रगल्भस्तस्यायमनुजः कथं प्रबलः स्यात्। अतो यथा पलायनं न कुर्यादिति भावः। ततोऽलब्धप्रतिवचना अहो एते पुरुषजातित्वेन कठोरचित्ताः कृष्णपक्षपातिनो न कथयिष्यन्तीति मत्वाऽन्यत्र गता ॥

निवृत्तिपक्षे, कुरवकादिशब्दैः कुरवकादिस्थानीयानामाकाशादीनां स्थूलसूक्ष्मभूतानां ग्रहणम् । रामा महामाया अनुजा भगिनी यस्य स सर्वकार्योपादानमायाधिष्ठानभूतः कश्चिद् युष्माभिर्दृष्टोऽभगवान् । स त्वऽस्माकं मानिनीनां तत्र प्रामाण्यवतीनामपि दर्पहरः स्मितं तत्स्थानीयं चराचरात्मकं जगद् यस्य सः । अस्माकमपि सत्त्वासत्त्वाभ्यां वक्तुमशक्यत्वात् । तथाच महाभूतेभ्योऽपि पर इति भावः ॥ ६ ॥

अथा यत्र गत्वा तुलसीं ददृशुस्तत्, इयं भगवतोऽतिप्रिया सदैव तन्निकटवर्तिनी स्यात् तज्ज्ञानवती, भगवदीयतया दयावती वक्ष्यति चेति मत्वा तुलसीसन्निधौ गत्वा तां पृच्छति ।

कच्चित् तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ॥
सह त्वाऽऽलिकुलैर्बिभ्रद् दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः॥७॥

हे तुलसि त्वया अच्युतो भगवान् कच्चिद् दृष्टः । यतस्त्वं कल्याणी भगवत्प्राप्तिसाधनपुण्यपुञ्जानुष्ठानवती । अत एव गोविन्दचरणौ प्रियौ यस्याः सा, तच्चरणयोः प्रियेति वा । अत एव तवाऽतिप्रियः । अत एवाऽच्युतः । त्वया कदाऽपि न वियुक्तः । अत एव त्वामलिकुलैर्भ्रमरसमूहैः सह विक्षेपमप्यगणय्य बिभ्रद्

धारयन् वर्त्तते । यत्रप्यऽस्माकमस्यतिप्रियस्तथापि नास्माकं ता-दृश कल्याण येन कामोपाधि विना तच्चरणविवातिप्रियौ भवेताम्। अतो नास्माकमच्युत, किं तु पलाग्यास्मत्तकाशाद् मत । सर्वस्यापि कल्याणकरी त्वमिति वा। अतो दृष्टश्चेत्तर्हि कथयेति भाव । तस्या अप्रात्युत्तरा, अहो भगवदीयेयं भगवदाज्ञा विना न कथयिष्यतीति मत्वाऽन्यत्र गता. ॥ अनभिज्ञापक्षे, हे तुलसि हे कल्याणि दर्शनभगवच्चरणार्पणादिना सर्वलोककल्याणवदे यतो गोविन्दस्य महाविष्णोश्चरणयोः प्रिये । अत एव नारायणसदृशादस्मत्कमतिप्रियोऽप्यच्युत , अलिकुलैः सह त्वा बिभ्रद् त्वया दृष्ट कच्चिद । त्वत्तुल्य धर्मीसा मधुव्रता अपि तेन न निवार्यन्ते, वय तु तादृशसुगन्धराहत्येन त्यक्ता. किं कुर्मः । तस्मादस्मज्जीवनाय त कथयेति भाव. । अहो विष्णुपूजागर्विता आरासक्तमानसा अकलत्वपीरस्मान् न भूत इति मत्वाऽन्यत्र याता. ॥ मानिनीपक्षे हे तुलसि, हेकल्याणि, परमकल्याणवति, यतो, गोविन्दचरणप्रिये चरणेत्यादरव्यञ्जकम् । गुरुचरणेत्युक्तमितिवत । हे गोविन्दस्य प्रियेइत्यर्थ । यतोऽलिकुले सह त्वा त्वात विभ्रत् । अहो त्वदीय भाग्यम् । यतोऽतिका ता प्रिया अस्मादृश्यो येन स त्वा सर्वदा बिभ्रदास्ते । अत एव त्वत्तोऽप्यच्युतस्तस्माद् दृष्टश्चेद्वश्य कथयेति भाव । अहो, इय ततो लब्धादरा जाताऽत्यर्गवा न कथयेदिति मत्वाऽन्यत्र गतवता ॥

निद्दर्शपक्षे, अथ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमध्ये मुख्यत्वाच्चक्षुरिन्द्रिय पृच्छन्ति । हे तुलसि, तत्स्थानाये चक्षुरिन्द्रिय, कल्याणि कल्याणस्य साधनभूते, गोविन्दस्यैन्द्रियकनुखमोक्षणश्रवण तत्तद्रूपस्य प्रति, त्रिचरण यैरिन्द्रियैस्तेषु मध्य प्रिये अलिकुलस्तद्दृष्टचिह्नपत्नर-खीमधुरात्रै सह त्वा बिभ्रद् प्रियो, यतो वरतु । स्वरूपत्र, क

दाचिदपि न प्रच्युतः स ते त्वया दृष्टः कच्चित् ॥ ७ ॥

अहो एताः साधारण्यः स्त्रिय एवास्माकमुपकारं करिष्यन्तीति मत्वा मालत्यादिकाः पृच्छन्ति ॥

मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके ॥
प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

मालतीति ॥ हे मालति, हे मल्लिके, हे जाति, हे यूथिके । मा लक्ष्मीं लतति वेष्टयतीति मालती । मलते सुगन्धादिकं धारयतीति मल्लिका । जायते इति जाती, सुखजनकत्वात् सफलजन्मवती । यूथमस्त्यस्या असौ यूथिका । एवम्भूता अवर्षसञ्ज्ञाः । यूयं चतस्रो लता अतिशुभ्रपुष्पा भगवत्प्रिया, अतो भवतीर्वयं पृच्छामः । वो युष्माभिः कच्चिद् दृष्टः । न दृष्ट इति न वक्तव्यम् । यतो वो युष्माकं हस्तकमलस्पर्शेन प्रीतिमुत्पादयन् यातः । करस्पर्शजं यस्यात्यन्तविकासस्य दर्शनात् । ननु तस्यास्मत्स्पर्शने किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह ॥ माधव ॥ लक्ष्मीपतेः सर्वदा तत्साहित्यस्य तदलङ्काराय पुष्पावचय आवश्यक इति भावः । अहो एताः अस्मा' फलरहिता लक्ष्मीश्यामानि यो न कथयिष्यन्तीति मत्वाऽन्यत्र गताः । मालतीजात्योरवान्तरभेदा यूथिका, जुहीति ख्याता ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो सौभाग्यातिरेकवत्यो नम्रस्वभावाः सर्वसुखकरा विकसितवदना परोपकारिण्यो भविष्यन्तीति मत्वा मालत्यादिकाः पृच्छन्ति ॥ मालतीति ॥ हे मालत्यादयः, कच्चिद् वोऽदर्शि, भवतीनां न केवलं दर्शनमात्रमपि तु स्पर्शोऽपि जात इत्यनुमीयत इत्याहु ॥प्रीतिमिति॥ यतो माधवः परमशोभापीशत्वात् स्पर्शेनापि शोभाजनकः। स्पर्शश्च पुष्पप्रियत्वात्तस्यावश्यमेव जातः स्यात् । माधवो वसन्त इवेति श्लेषेण तद्विगमो भवतीनामप्यस

ह्वोऽतस्तुल्यदुःखत्वादवश्य वदतेति भाव । अहो एता कर स्पर्शेन निवारण कृत्वा गत स्यादतस्तद्वयाच्च कथय तीति म त्वाऽत्र याता ॥ मानिनीपक्षे, अहो इमा मालत्यादय सौभा ग्यादिगुणैरस्मृतमाना अत एता मद्वृथ्या इत्याशयेन पृच्छन्ति ॥ मालतीति ॥ यतो भवत्यः पुष्पिण्योऽत करस्पर्शन म. प्रीति जन यन् यात इति सनर्मेर्ष्या व्यञ्जयन्ति । पर त्वेतावता भवती स्त्रियों न विषयो, यत स न कस्या अपि पति , कि तु माया शोभामात्रस्य धव. स्वामी । तस्मादस्मत्पक्षपाति यो यूयमवश्य क- थयतेति भाव. । अहो सद्य स्पर्शोत्थाऽखर्वगर्वत्य एता न ब्रुव त इति मत्वाऽ यत्र प्रस्थिता. ॥

निवृत्तिपक्षे, मालत्यादिस्थानीयानि यानि श्रोत्रत्वग्रसन घ्राणाख्यानीन्द्रियाणि पृच्छन्ति ॥ मालतीति ॥ व प्रीति विषयो पलब्धिसुख तत्प्रकाशेन जनयन् यात । प्रतीत्या विषय व्याप्य स्थित. । ननु व्यापकस्य तस्य कथ गमनमितिचेद् तत्राहु ॥ माधव ॥ माया प्रमादेत्येर्थः स्वामी । तथाच प्रमाणचैतन्यस्य गमनादिकमिति भाव ॥ ८ ॥

अहो एते आम्रादय परोपकारशीलास्तपस्विनस्तीर्थसेवा पराश्चेति मत्वा तान् पृच्छन्ति ॥

चूतप्रियालपनसासनकोविदार-
जम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपा ॥
येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूला
शसन्तु कृष्णपदवी रहितात्मना न ॥ ९ ॥

चूतेति ॥ चूताम्रयोर्मधुराऽम्लफलत्वेन भेद. । नीपो धूलि

कदम्बो बृहत्पुष्पः। कदम्ब क्षुद्रपुष्पो तिमुग धः। पियालः शालभेद। पनस. कठहर इति ख्यातो बृहत्फल.। असन पीतशा लः। कोविदार. काचनारभेद। अर्क क्षुद्रवृक्षोऽपि गोपेश्वर प्रियत्वात् प्रश्नार्हे। च्योतति रसमिति चूत। च्युतिर् क्षरणे। प्रीणातीति पियाल। प्रीञ् तर्पणे। पनाय्यते स्तूयत इति पनस। अस्यति परदुःखमिति असन। असु क्षेपणे। कु भूमिं विदारयतीति कोविदार। दृ विदारणे। परोपकारार्थं झटिति भूमिं भित्त्वा निःसृत। जमति परदुःखमिति जम्बूः। जमु अदने। अर्कः भानुवज्जाड्यहर.। बिलति परदुःखमिति बिल्व। बिल भेदने। वङ्कते अवगच्छति परदुःखमिति वकुलः। वकि गत्यर्थे। अम्यते खलु खनिरासार्थं जनैरित्याम्र। अम गत्यादौ। कपति हिनस्ति परदुःखमिति कदम्ब। नयति सुख प्रापयतीति नीपः। णीञ् प्रापणे। एवम्भूता हे चूतादय। अ ये च ये मधूकादय. परार्थभवकाः परार्थमेव भवो जन्म येषा ते। भविका इति पाठे भविक मङ्गलम्। फलाद्युत्कर्षेऽपीत्यर्थः। तत्रापि, यमुनोपकूला.॥ यमुनायाः कूलसमीपे वर्तमानाः। तीर्थनिकटवर्तित्वात् सत्यवादिन। नोऽस्मभ्य कृष्णस्य सदान दरूपस्य भगवत प दवी मार्ग शसन्तु कथय तु स्वस्य करुणापात्रतामाविष्कुर्वन्तु इ ति॥ रहितात्मनाम्॥ काश्चिन्मूहादिरहिता। अनवच्छसन्त। तत्रापि मृषा भाषण न विधेयम्। यतो, यमुनोपकूलाः। यमुनासन्नि धौ वर्तमाना इति शपथो व्यज्यते। शमनेनात्मप्रदान कुरुतेति भा- वः। अत्र दशन सिद्धान्तकृत्य मार्ग पृच्छन्ति। अहो एते समाधि निष्ठा न शृण्वन्त्यतो न किञ्चिदपि वदन्तीति निवृत्ताः॥ अन भिज्ञापक्षे, कृष्णस्यास्माच्चत्वरमञ्जुमामाकृष्य गतस्य चोरचक्र वर्तिनः पदवी शसन्तु। व्यञ्जयन्त। नन्व स्वयमेवान्विष्य तस्य

मार्गो निश्चेतव्य इत्याशङ्क्याहु ॥ रहितात्मनाम् ॥ विरहव्याकुल तयाऽवेषणसमर्थसमाहितमनोरहितानाम् । कृपया भवन्त एव व दन्तु ॥ अहो एत तीर्थवासिनोऽतोऽस्य वक्तोरहृदयाः, अतो न कथयिष्य तीति तनो निरस्ता ॥ मानिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

निवृत्तिपक्षे चूतादिस्थानीयानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, जम्ब्वादि स्थानीयान् पञ्चप्राणान्, कदम्बनीपौ चित्ताऽहङ्कारौ पृच्छति ॥ चूतेति ॥ ये चाऽये विषया परार्थैकका आत्मशेषभूता यमुनास्था नीयमायाप्रदशस्थिता । नोऽस्मासि श्रुतिभी रहितात्मनामस्मद् विचारविधुरचित्तानाम् । कृष्णस्य परमात्मन पदवीं मार्गं वास तु स्वप्रकाशकस्य प्राप्त्युपाय सूचय तु । तथाच तदनुमापका भ व तो, न तु तदवभासका इति भावः ॥ ९ ॥

परमतिवहलमानसा' प्राप्तास्य तदे'या मार्गकथनप्रार्थनयोग्य मार्गस्मरणाद् भूमीनिहितदृष्टयस्तस्याः सर्वत्र सत्त्वनावश्य तद्दर्शन सम्भाव्याहु ।

> किं ते कृत क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रि-
> स्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ॥
> अप्यङ्घ्रिसम्भव उरुक्रमविक्रमाद्वा
> आहो वराहवपुष परिरम्भणेन ॥ १० ॥

किमिति ॥ हे क्षिति, ते त्वया किं कीदृशनामधेयं तपः कृ तम् । यत्प्यस्माभिरपि तप कृतमेव, तथापि तादृशफलानुकूल न कृतमतो महान् खेद इत्याशयेनाहु' ॥ बतेति ॥ यतो या त्व केशवस्याङ्घ्रिस्पर्शोत्सवो यस्या सा । कश्च अश्च ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुशिवास्तेऽस्य वशयतया स तीति केशव । केशाश्चिया

मकृतया याति गच्छतीति वा । तथाच तादृशस्य परमात्मनोऽङ्घ्रिस्पर्शोत्सवो, नाल्पस्य तपसः फलमिति भावः । एतज्ज्ञापकं चिह्नमाहुः ॥ अङ्गरुहैरुत्पुलकिता विभासि विशेषेण शोभसे । तत्र विशेषं पृच्छन्ति ॥ अपि सम्भावनायाम् । किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिसम्भवः । सम्प्रति तवैकदेशे चरणस्पर्शसम्भूतः । यद्वा नैतावद्, किं तु पूर्वमेवोरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य वामनस्य पदा सर्वाक्रमणादधुना भगवच्चरणस्पर्शेनासम तात् । अथवा, नैतावदेवाऽपि तु ततोऽपि पूर्वं वराहस्य वपुषा परिरम्भणेनालिङ्गनेनेदानीमङ्घ्रिस्पर्शोत्सवः । तथाचास्मत्साजात्यं भवत्या अप्यलस्त पश्यन्ती त्वं दर्शयेति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो किमथ तीर्थवासिनोऽपी निन्यते, यस्तमवश्यं जानाति स प्रष्टव्य इत्युक्तवतीनां मध्ये काचित् क्षितिं सूचयामास, ततः सर्वास्तामाहुः ॥ किमिति ॥ हे क्षिति, त्वया किं तपः कृतम् । पुलकितैरङ्गरुहैरङ्कुरैः केशवस्याभिरूपाः केशा यस्य तस्य परमसुन्दरस्य कृष्णस्यास्याङ्घ्रिस्पर्शोत्सवा विभासि । तात्पर्योत्सवजनके तपसि पृष्टे, अदत्तोत्तरां तामुपलक्ष्य स्वयमेवोत्प्रेक्षन्त्योऽपि अयमङ्घ्रिसम्भव उत्सवः उरुक्रमविक्रमजनितपीडारूपतपसो वा, आहोस्वि महावराहवपुषः परिरम्भणजनितव्यथारूपेण तपसा । यद्वा, तच्चरणस्पर्शजनितपुण्याद्वा । किं वा तत्परिरम्भणजनितपुण्येन । तथाच तत्पादस्पर्शादिरहितत्वाद् दुर्भगानामस्माकं, तत्पादस्पर्शमनुभवन्ती सुभगा त्वं करुणया तं सन्दर्शयेति भावः ॥ मानिनीपक्षेऽप्येवम् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ क्षितिस्थानीयं मनः पृच्छन्ति ॥ किमिति ॥ हे क्षिते, त्वया किं तपः=आलोचनं कृतम् । विचारस्वरूपमाविष्कुर्विति । केशान् ब्रह्मविष्णुरुद्रान् वष्टि इच्छति स्रष्टृत्वाद्यऽयमिति केशवः परमात्मा । तस्याङ्घ्रिरंश इवांशो जीवात्मा । सर्वे

वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्युक्तत्वात् । तस्य स्प र्शनोत्सवो यस्याः सा पुलकितर्हीपतैरङ्गरुहै सङ्कल्पविकल्पात्म वृत्तिभिर्विभासि । स उत्सव किं यथोक्ताद्दिव्यस्पर्शसम्भवः । यद्वा उरुक्रमस्यान्तर्यामिणो विक्रमात् मेरणारूपपराक्रमात् । आहोस्विद् वराहस्य वपुषश्वेतनस्वरूपस्य परिरम्भणेनेति ॥ १० ॥

एवं व्याकुलमानसा अकस्मादु हरिणी दृष्ट्वा तामेव पृच्छन्ति ॥

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-
स्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः॥
कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः
कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

अपीति ॥ हे कृष्णसारपत्नि, अत एव, हे सखि, तत्पतित्वेन समनेत्रत्वेन भीरुत्वादिधर्मसाधर्म्येण भवत्या अस्मत्सखित्वम् । अतो नो युष्माकम् अपि किम् उपगतो मिलितः । इहास्मिन् वने मियया सह गच्छन् सु दर्शनीयगात्रहादिभिः स्वगात्रैर्भवतीनां दृशां सुन सुनिर्वृतिपरमसुखं तन्वन् विस्तारयन् । यतोऽच्युतः परमात्मा सर्वप्राणिनो नेत्रादेः परमानन्दजनक एवेति भावः । ननु प्रियासाहित्य क थमवगतमित्याशङ्क्याहुः ॥ कान्तेति ॥ कान्ताया अङ्गेन कुङ्कुम रञ्जितायाः कुलपतेर्गोपीसमुदायस्वामिन स्रजो मालाया गन्ध इह वाति आगच्छति । तथाऽनुभूयत इत्यभिप्रायमिति प्रियासाहित्य निश्ची यत इति भावः । अत्रैणपत्नीत्यनेन, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मर णादेणानां ज प्रा नरे याज्ञिकत्वसूचनेन तत्पत्नीनां यज्ञपत्नीत्व सूचितमिति ह्य तामा । उपगत इति तज्ञाग्यमशासा । दृशामि त्यादिना वनेत्रणमामा । अच्युत इति परमानन्दप्राप्तियोग्यता । कान्तेत्यादिना श्यमतमा । कुन्दस्य शुभ्रतया कुङ्कुमशोभायोग्यता ।

इति स्वानस्य गर्मनै॰ा॰ उम। मानीति तत।नर्गतत्प्रशोति व्यञ्जमाता ॥ अनभिप्रायपक्षे अहो पुरःकृतायभावात् मिय चरणसरोजैगनसमाप्तमन्तर्गतं ग्रती क्षितिरिय न दधात, यद्वा म स्युत्तर दातुमप्यर्थो जडा न प्रष्टव्यो, किन्तु चेतन काश्चित् प्र ष्टव्य इति चिन्तय न्त्योऽकस्मात् काश्चिद्धरिणी दृष्ट्वाहु ॥ हे सखि एणपत्नि, अच्युत कि त्वयापगत समाप्त । तत दृष्टिगोचर ए व सम्प्रति कचिद्गतो, न तु त्वत्ता वियुक्त इति सूचयितुम् अच्युत इत्युक्तम् । तत्र हेतुम् ॥ नियपेति ॥ तत्र स्वभावादग्रे प्र चलिता तामवलोक्याहा इय– दृष्ट इति कि ब्रवीमि, न वदाया न्यत्, मत्पृष्ठत आगम्यतामिति सूचय त्यग्रतो गच्छ नी ग्रीवा प रावर्त्य मुहुरस्मान् पश्यति । तत एषैवात्र निर्देष्टं न दातुं दया वतीति तामनुगच्छ त्यो दूरात् कापि गता तामदृष्ट्वा परस्पर पृच्छ न्त्य स्माऽस्मो सम्प्रति हरिणी न दृश्यते क गतेति । तत काचि दह्यदिन्दैव कृष्णो गतो । सा त नद्यात् दूषकरत्वोपपलापा र्थं कचित् तिरोहितेति श्रुत्वा तत्र स्थिता, देवाङ्गनामोरभ्यमा द्गत्वागेऽनन्य मन्यवदूक्तमव तदत्रामति महर्थ पुरताद्धु ॥ कान्ते ति ॥ गोपीकुलरमणस्य तस्य गोपीतनुद्रव विहायैकस्य कयाचि त् का तया रममाणस्यास्याय पश्यतेति कुलपतिपदाशय, ॥ मानतीपक्ष, भगवान् राधया सह तोहत इति पूर्वं स्वप्नमनुक्तमर्थ मपश्रीनायुक्तम मे व्यञ्जयति तस्या सौभाग्यातरक प्रीतमितु म् । तत्र क्षितेरस्य ऽक्षासग अहो सर्वदास्यभावार्थोपपरायणस्या ऽस्मान् विहायैकाकिनो गमन कथ जानामीति विचारपराणा म ये काचित् रोचन । मत्प्रेमन कगाताद् तुलया नीत स्यान्विति । त- तश्च एदिदाना एर पयद त्वन्नाम्न गन्धमाघ्राय कयाचन्नीत इ अनुमाय देवदागना ङ्गामैनामलोक्याऽहो इय ओममेनादिमती

ज्ञास्यतीति मत्वा ता पृच्छन्ति ॥ हे सखि, एणपत्नि, अच्युतो वो युष्माकं समीप गत किम् । ननु मत्यहं गच्छति किमाश्चर्यमिस्याशङ्क्याहु ॥ प्रियया ॥ यतो मत्कृदृशाम्नं लौकिकान दुतन्मी तिर्दर्शयते इत्याहु ॥ गात्रैरिति ॥ ननु प्रियया सहव गत इति कथ ज्ञात इतिचेत् तत्राहु ॥ कान्तेति ॥ सैव प्रिया, न वयम् । तयैवाऽप्रच्युतोऽस्माकं तु विहाय गत ॥ कुलपनेस्तस्य गैयम्य नो चित्तमिनीष्या व्यज्यते । यद्वा, इहास्मिन् वने वा इशा गात्रे सुनिर्दर्शते तत्वन् प्रियया सह सङ्गत. किं वर्तते । नेति न स्तव्यमित्याशयेनाहु ॥ का तति ॥

निद्धान्तिपक्षे, अथ मुनीस्थानीयां बुद्धिं पृच्छन्ति ॥ अपीति ॥ हे सखि बुद्धे वो इशा वृत्तीना गात्रस्तव तत्त्वरञ्जि अचेतनरूपैर्गीतै मुनिर्दर्शते तत्वन् प्रियया ब्रह्मप्रतिपादिकया तत्त्वमस्यादिरूपया मुखयया श्रुत्या स उपगत. सङ्गत, इशा त करण वर्तते किम् । यत. कान्तस्य परमात्मनोऽङ्गसङ्गाय प्रतिपाद्यप्रतिपादकसवन्धाय कुचयोस्तत्स्थानीयोपासनानिष्कामकर्मणा कुङ्कुमेन तज्ज्ञानतानिवेदिषया रञ्जितायाः कुलपते क्षेत्रस्वामिनः चदात्मनस्तत्सम्बन्धिन्या कुन्दस्रजस्तत्स्थानीयगुद्धसत्वमयमालायाः ग ध इह भाति सान्त्यादिरूपगुण प्रयुक्ता प्राणवेदाऽत्र दृश्यते इत्यर्थ ॥ ११ ॥

ततो वैगत्य काप्य गताया हारण्या फलभारेण नम्रोंस्तरुंस्त्वेलक्ष्य, भगवन्त दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा, प्रियासहितस्य गतिविलासात् सम्भाव्य स्नेहा पृच्छन्ति ।

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धै ।
अन्वीयमान इह वस्तरव प्रणाम

किं वाऽभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

बाहुमिति ॥ प्रियायाः स्कन्धे उपधाय द्वितीयहस्तेन गृहीत पद्म येन स रामानुज'–अग्रजानामाऽस्मत्पति', मदा घैस्तुलसिकास्वलिभिरसमुदायैरन्धीयमानोऽनुगम्यमानः । अनन प्रियासाहित्यमनुमीयते । तुलसिका विहाय तदङ्गलिप्तोरुकुङ्कुमौरभद्रव्यसुगन्धलोभादनुगच्छतीति । तथेह वने चरन् हे तरवः प्रणाम च प्रणयावलोकैः प्रेमपूर्वकैरवलोकनैरभिन दति कि, न वाभिन दतीति प्रश्न' । यद्वा तथा चरन् अभिन दति आन द प्राप्नोति, व प्रणाम चाभिन दत्यऽनुमोदति किम् ॥ अनभिज्ञापक्षे तादृश ग धमाघ्राय तत्रैव स्थितास्तत्रत्यान् वृक्षान् पृच्छ त ॥ हे तरव किमर्थ प्रणाम कुरुत कृष्णप्रसादार्थमितिचेत्, स किमिह चरन् व प्रणाममभिनन्दति । यद्यपि भवन्तः साधव परोपकारशीला अनुकम्प्यास्तथापि भवदीयप्रणाम नाभिन दतीति वय जानीमः । कुत इत्याकाङ्क्षा तस्या यत्रासक्तचित्तत्व कार्यान्तरव्यग्रत्वाचास्त्यवलोकनाऽवकाश इति सासूयमाहुः ॥ बाहु वामभुज प्रियास्कन्धे उपधाय तत्कोमलत्वमालोच्य । किञ्च राधायास्त सुखगन्धनोत्पतिष्णूनां भ्रमराणा निवारणार्थमेव दक्षिणकरगृहीतपद्म ।
तथाचादौ चरन्– तद्गतिविलासव्यग्र ,पुनश्च तत्सवैकतानमानसश्चाऽतो न तस्यान्यन दृष्टिप्रसारणावकाश इति भाव । एतेन, ननु तामेवास्मान् दर्शयितुमागत कथमस्मत्प्रणाम नाभिन देदित्याशङ्कापि निरस्ता । तेन निवारिता एवएते भ्रमरा अनुगच्छन्तीत्याहु ॥ तुलसिकेति ॥ ननु भ्रमरकुलानामत्रानुपद गच्छतत्याशङ्क्याहुः ॥ मदा धैरिति ॥ मदो मत्ता मदान्धैरनुगम्यन्ते, भव्यजनैस्तु मदा धा नानुगन्तुमुचिता इति भाव ॥ रामानुज इति कठोरतामभिव्यञ्जयन्ति॥अभिन दतीति वर्तमानापदेशाच्छाखाना-

मनुत्थानाच्च कश्चिद्दर्शनयोग्यस्थाने स्थित इति सूचयन्ति । अभिनन्द नाक्षेपाच्च किमर्थं नम्रीभूता., शाखा उत्थाय समाहिता सन्तो-ऽस्मत्प्रियतचोरं स्वाङ्गाकरं निःशङ्कं सूचयतेति व्यञ्जयन्ति ॥

निवृत्तिपक्षे, वृक्षस्थानीयान् सधाताऩ् पृच्छन्ति ॥ बाहुमिति ॥ मिथाया मायाया अंसे बाहुं निधाय तामधिष्ठाय गृहीत पद्म जगदुपादानभूत पुष्करकूप येनस ।यतो रामा माया अनुजा अधीना यस्य स. । लसि=प्रकाशशील कःसुख तदीयमकरं दास्वादनपरं परमहसलक्षणाऽलिकुलैर्ध्यान दलक्षणमेदेन =भैविषयदर्शनारहैतैरनुगम्य मान इह सघातेषु चरन्, हे तरव प्रणामनमस्कारादिलक्षणकर्म किमभिन्दति । तथाचाभिनन्दनकर्तारमात्मान भवन्तः किं जानन्तीत्यर्थ ॥ १२ ॥

अहो किमर्थं तरवः पृच्छ्य ते । स्वस्त्रीसंनिधौ परस्त्रीभिः सह भाषण न करिष्यन्तीत्यत एताः स्वल्पाः प्रष्टव्या इति काश्चिदाहुः

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पते ॥
नून तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥

पृच्छतेति ॥ हे सख्य इमा दृश्यमाना, लता पृच्छत । ननु यथा स्वसंनिधौ स्वपतीनामस्माभि सह भाषण दुर्घट तथा स्वपतिसंगतानामासां हृदे मनसा गतिर्दुर्घटेत्याशङ्क्याहु ॥ बाहूनिति ॥ यद्यपि वनस्पते शाखालक्षणान् भुजानाश्लिष्टास्तथापि नून निश्चयेन तस्य श्रीकृष्णस्य करजैर्नखै स्पृष्टा यत. पुलकानि बिभ्रति । अहो सर्वरसोपमर्दी अस्मत्प्रेष्ठरस । स्वपतिरसाविष्टानामपि तत्स्पृहादर्शनात् । न हि स्वपतिसंगतावीदृकपुलकोद्गमः संभवतीति भावः ॥ सममेतादितरपक्षयोरपि ॥

निवृत्तिपक्षे, हे सख्यो वनस्पतेः सघातलक्षणस्य वृक्षस्य वि-

षयलक्षणान् बाहूनप्याश्लिष्टा इमा लतास्तत्स्थानीयरागद्वेषादय इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तत्वात् । नून तस्य चिदात्मन करा॰ मत्पयास्तत्र जातेन प्रादुर्भूतेन चेतनेन स्पृष्टा अहो उत्पुलकानि बिभ्रति सचेतनतयाऽवभाम त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

उ मत्तकवत् पमच्छुरित्यतत प्रपञ्चित, तदुपसंहरन्, रमापते स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिका इति यदुक्त तत्प्रपञ्चयितुमुपक्रमते

इत्यन्मत्तवचो गोप्य कृष्णान्वेषणकातरा ॥
लीलाभगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिक ॥ १४ ॥

इतीति ॥ इत्येवमकारेणोन्मत्तवचो गोप्य' । ह्रस्वश्छान्दसः। यद्वा उ मत्तस्य वच इव वचो यासा ताश्च ता गोप्यश्च । यद्वा, उन्मत्त वदु एतावत्, ततो गाप्य॰ कृष्णा वेषणार्थकातरा अतिविह्वला भगवत स्तास्ता लीला अनुचक्रु – अनुकृतवत्य । यतस्तदात्मिकाः । तस्मिन् गाढासक्त्या तदभेदमापन्ना इत्यर्थ । यद्वा तस्मिन् श्रीकृष्णे आ त्मा चित्त यासा ता । तथाच तीव्र गाने तदात्मकत्वस्फूर्त्या कृष्णानुकरणम् । तदासक्तिप्राबल्याद्वा । पूतनाद्यनुकरण तु कृष्ण विषयकतद्धेतुकभयादिजनितपूतनाद्यात्मकत्वस्फूर्त्या व्याघ्राद्भिम- दो मत्तस्य व्याघ्राद्यनुकरणवत् । अतो न प्रेमविरुद्धभावसकरः । यद्वा प्रतिकूलानामनुकरण, योगमायैव तन्मध्ये गोपीस्वरूपा भूत्वा तत्तल्लीलासिद्ध्यर्थं चकार । यद्वा तत्तल्लीलाविशिष्टे भगवति अ न्तराविर्भूते बहिस्तल्लीलादर्शनस्य साक्षादसम्भवात् तथानुकरण कृ तवत्यः । तत्रोत्कृष्टाः कृष्णरूप, म यमा बलरामादिरूप, निकृष्टाः पूतनादिरूपम् । कृष्णस्य सदान दरूपस्य परमात्मनोऽन्वेषणे का तरा व्यग्राः । कातर्य प्राप्ता इति वा । तत षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न- स्य परमात्मनः सम्बन्धि यस्तास्ता लीला हि प्रसिद्धा अनुचक्रु॰ ।

भगवत्कृत तत्तल्लीलानुकरण वर्णयामासु । वाच्यवाचकयोरभेदाद नुचक्रुरित्युक्तमिति सूचयितुमाह ॥ तदात्मका ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे पर चापर चेत्यादिश्रुत ॥ १४ ॥

अथैतद्विवृणोति ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत् स्तनम् ॥
तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥

कस्याश्चिद् गोप्याः पूतनावदाचर न्त्या काचित् कृष्णवदाच रन्ती अहं कृष्ण इत्युक्तवती, ता कृष्णबुद्ध्याङ्के कृतवत्यास्तस्याः स्तनमपिबत् । यावच्छक्यते तावदनुक्रियते । अतोऽसुपानसामर्थ्या-भावात् स्तनपानमात्रमुक्तम् । तस्यापि द्वेषभावनाभावा मरणाभा-वः । अनुकरणात् तोकायित्वा तोकवदाचरित्वा तोकमात्मान मत्वेति वा । तोकात्मान कृत्वेति वा । शकटायती शकटवत् स्थि-ता प- चरणनाऽहन् ॥

निरुक्ति ।त्रे काचित् पूतनावदाचरण न परमात्मान वर्णयामास । काचि क्रष्णरूपण स्तनपानमनुकुर्वती काचित् तोकरूपमनु-कृत्य रोदनमनुकुर्वी शकटरूप परमात्मान चरणेन हननमनुकुर्वत निरूपयामासेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ १५ ॥

दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावना ॥
रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः ॥ १६ ॥

अन्या तृणावर्तदैत्यवदात्मान कृत्वा कृष्णार्भ तस्य बाल्य भावप्रतीमपर जहार । कापि अङ्घ्री कर्षन्ती घोषनि स्वनैरिङ्गया-मास जानुतवनी ॥ १६ ॥

तत्कृत दृ दावनविहारलीलानुकरणमाह ॥

कृष्णरामायित द्व तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ॥
वत्सायती हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥ १७ ॥

द्वे गोप्यौ कृष्णरामायिते कृष्णरामवज्जाते । काश्चन गोपायन्त्यो गापबालानुकरण कृतवत्य । काश्चन वत्सरूपाश्च जाता इत्यादिद्रष्टव्यम् । तत्र वत्सासुरवदाचर ती काचिदन्या बलरामरूपा, मत्कृष्णो निहतोऽनेन वत्सको धेनुकादय. # इत्यनुसारेण हन्ति हननमनुकरोति स्म । काश्चिद्बकवदाचर तीमन्या कृष्णरूपा हन्ति स्म ॥ १७ ॥

अथ तत्कृत गवाह्वानादिलीलानुकरणमाह ।

आहूय दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुर्वतीम् ॥
वेणु क्वणन्ती क्रीडन्तीमन्या शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥

आहूयेति ॥ तत्र काश्चन गोरूपा जाता' काश्चन गोपालरूपा.स्तत्र यद्वत् कृष्णो दूरगा आह्वयन् वेणुक्वणन करोति तद्वत् तत् कृष्णमनुकुर्वतीं दूरगा गोरूपा गोपीराहूय वेणु क्वण ती क्रीड ती कान्तादन्या गोपरूपाः सा धि इति शंसं ति स्म ॥ १८ ॥

कस्याञ्चित् स्वभुज न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ॥
कृष्णोऽहं पश्यत गति ललितामिति तन्मना ॥ १९ ॥

गोपरूपायां कस्याञ्चिदपरा कृष्णरूपा भुज निधाय चलन्ती आह, ननु कृष्णोऽहं, ललिता मदीयां गतिं, हे गोप्य पश्यतेति । यन्मनस्तस्मिन्मनो यस्या' सा अतस्तदावेशात् तद्रूपा जानेत भाव । यद्यपीयं लीला पूर्वमनुक्ता तथाप्यत्र तदनुकरणस्यो

क्त्वाज्जातेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राण विहित हि व ॥
इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युज्जिदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥

अपरा कृष्णरूपा, भीता इवावस्थिता गोपादिरूपा, हे गोपाद्यो वातवर्षाभ्यां भयहेतुभूताभ्यां मा भैष्ट । ताभ्यां वातवर्षाभ्यां मया त्राण विहितमित्युक्त्वा यतवती एकेन हस्तेनाऽम्बरमुत्तरीय व स्त्रमुज्जिदधे ऊर्ध्व धृतवती ॥ २० ॥

आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरा नृप ॥
दुष्टाऽहे गच्छ जातोऽह खलाना ननु दण्डधृक् ॥ २१ ॥

एका कृष्णरूपा कालियरूपा काञ्चिच्चरणेनाक्रम्य तस्या. शिरसि आरुह्याह—हे दुष्टाहे, इतो गच्छ । ननु निश्चयेन खलानामह दण्डधृग् जातः । शिर स्थितिर्वृक्षशाखामालम्ब्य, अन्त करणे भगवत आवेशान्निरालम्बतयैव वा । यथा तदीययात्मन. शक्त्या वेशा तस्य नृपस्येति सबोधनाशय. ॥ २१ ॥

तत्रैकोवाच गोपाला दावाग्नि पश्यतोल्वणम् ॥
चक्षूंष्याश्वपिधध्व वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥

तत्र तासु मध्ये एका कृष्णरूपा गोपरूपा उवाच । हे गोपाः उल्वण दावाग्निं, पश्यत शीघ्र चक्षूंषि पिधध्वम् । निश्चयेनाऽञ्जसा क्षेम विधास्ये । अत्र विरहेण दावाग्निदर्शन, भावनया वा । अन्यासा तु तस्या वस्तुतो भगवद्भावभानात् तत्त्राणप्रार्थना । एवमेव वातवर्षस्थलेऽपि अत्यन्तमत्तानामेव भगवद्भावोदयात् ॥ २२ ॥

बद्धाऽन्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ॥

भीता सुदृक् पिधायास्य भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥

तत्र तासु मध्ये अन्यया यशोदारूपया कावित् कृष्णरूपा तन्वी अत्यन्तसुकुमारविग्रहा मालया उलूखलरूपाया कस्याचिद्बद्धा भीता सुष्ठुदृष्टियुक्ता, सुनयनमास्य वा हस्तेनाच्छाद्य भीत्यनुकरण कृतवती ॥ २३ ॥

एवमनुकरण कृत्वा पुनरपि तथैव पृच्छमाना भगवतः पदानि ददृशुरित्याह ।

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतातरून् ॥
व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥

एवमिति ॥ तथाच मात्तोन्मादे भगवल्लीलानुकरणोत्साहे प्रश्न इत्येव भ्रममाणानां तासा भगवत्प्रसादेन समाहिततायां प्राप्तौ तच्चरण दर्शन जातमित्याशयेनाह ॥ व्यचक्षतेति ॥ परमात्मन' परमेश्वरस्य श्रीकृष्णात्मनावतीर्णस्य परमेष्ठस्येति वा । कस्मिंश्चिद् वनमदेशे भूमौ सम्भ्रान्ति पदानि दृष्टवत्य. ॥

निदृस्तिपक्ष, चित्तैकाग्रतासिद्धयर्थ भगवत्कृतलीलानुकरण वर्णयन्त्यः पुनस्तद वेपणप्रकार बोधयन्त्यो, वनोद्देशे अन्त करण क्षणस्य साक्त्विकभदेशे पदानि चिदाभासलक्षणानि चिल्लक्ष्यपदज्ञापकानि तत्प्रतिकृतिभूतानि व्यचक्षत तदवलोकन निरूपयामासुरित्यर्थ' ॥ २४ ॥

तानि दृष्ट्वा परस्परमाहु ॥

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मन ॥
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाऽम्भोजवज्राऽङ्कुशयवादिभि ॥ २५॥

एतानि पदानि स्पष्ट नन्दसूनोर्महात्मनः सन्ति । परमात्मनो

नन्दसूनुत्वेनाऽवतीर्णत्वात् तत्पदाना सर्वविलक्षणत्वादिति भा व. । यद्वा, नारायणसमो गुणैरित्युक्तत्वा महात्मन सर्वोत्कृष्ट स्य । हि यतो ध्वजादिभिर्लक्ष्यन्ते ध्वजादीना धारणास्थानायुक्त स्कान्दे । दक्षिणस्य पदाऽङ्गुष्ठमूले चक्र बिभर्त्यज * तत्र भक्तजन स्य रिपुवर्गच्छेदनाय स । मध्यमाऽङ्गुलिमूले च धत्त कमल मच्युत' । ध्यातृचित्तद्विरेफाणा लोभनायातिशोभनम् । पद्मस्याधो ध्वज धत्ते सर्वानर्थजय ध्वजम् । कनिष्ठामूलतो वज्र भक्तपापाद्रिभेद नम् । पार्ष्णिमध्येऽङ्कुश भक्तचित्तेभ-वशकारिणम् । भोगसम्प न्मय धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्वणि । आदिपदात् स्वस्तिकादिसग्रहः । त थाच श्रीकृष्णमेव प्रकृत्य पाद्मे । षोडशैव तु चिह्नानि मया दृष्टा नि तत्पदे * दक्षिणे चाष्ट चिह्नानि इतरे सप्त एव च । ध्वजः पद्म तथा वज्रमङ्कुशो यव एव च । स्वस्तिक चोर्ध्वरेखा च अष्टको ण तथाऽष्टमम् । इन्द्रचाप त्रिकोण च कलशश्चाऽर्द्धचन्द्रकम् । अम्बर मत्स्यचिह्न च गोष्पद सप्तम स्मृतम् । षोडश च तथा चि ह्न शृणु देवर्षिसत्तम । जम्बूफलसमाकार दृश्यते यत्कुत्रचि दिति । यद्धा वजातपत्रैश्च चिह्नित चरणद्वयमिति तापिन्युक्तेः । ध्वजाङ्कितपदान्तेति वाराहाच । चक्राद्यङ्काऽऽत्तयत्ते सहैकोनविंशा- ति. । तत्र सर्वचिह्नानि श्रीकृष्णपादयोरेव । तदुक्त पाद्मे । अ ङ्काऽन्येनानि भो विद्वन् दृश्यते तु यदा तदा * कृष्णाख्य तु पर ब्रह्म सुविज्ञात न सशय. । द्वय वाथ त्रय चाथ चत्वार, पञ्च चैव च । दृश्यन्ते वैष्णवश्रेष्ठ अवतारे कथञ्चनेति ॥

निवृत्तिपक्षे नन्दसूनो आन न्दरूपमूर्त्यस्य परमात्मन एता नि चिदाभासलक्षणानि पदानि व्यक्तम् । किञ्च भगवच्चरणारविन्द स्थध्वजादिभिर्यतैः स्वचरणसक्ति-सर्वानर्थविजय-पापबन्धना ध्वस-मदनिवृत्ति-वैराग्यादिजनकैयुक्तानि लक्ष्यन्ते । तथाच स्मन्द

गुणे उद्रिक्ते भगवच्चरणारविन्दध्यानायासक्तेऽन्तःकरणे कामक्रोधादिनिवृत्त्या पुनः पुनर्भगवद्ध्यानात्तत्प्रत्ययनिवृत्तिद्वारा आसैर्भगवत्स्वरूपपर्य्यन्तं सगच्छमानैस्तत्स्वरूपप्राप्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ॥
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्त्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥

भगवतः पदानीति निश्चित्य तैस्तैस्तथाभूतैरेव भुवि लग्नैः पदैः पदवीं मार्गमन्वेषणं कुर्वत्यः स्वभावत एवाऽबलाः, विहारान्वेषणाभ्यां विशेषतो बलहीनाः कृताः, वध्वा श्रीमत्या राधाया पदैर्भुवि लग्नैः सुपृक्तानि मिलितानि विलोक्य तन्मध्ये तयेर्ष्यावत्यो मानिन्य काश्चिदार्त्ता मोहिताः सत्यः समब्रुवन् प्रथममार्त्तिविह्वलत्वात्तत्पदोपरि तासां दृष्टिर्न पतिता । भगवत्पददर्शनेनैवत्सम्मोहितानां किञ्चिद् दूरे गतानां तदुपरि दृष्टिः पतितेति ज्ञेयम् ॥

निवृत्तिपक्षे तैस्तैर्यथोक्तैरेकाग्रता प्राप्तैः साधनसमत्यैरग्रे भगवत्स्वरूपान्वेषणं प्रतिपाद्य त्योऽबलाः मत्यक्षादिभिर्वादानुवादपरत्वाभिर्मला, द्वा सुपर्णेत्याद्या भेदानुवादिन्यः श्रुतयो मुख्यवधूस्थानीयायाःतत्त्वमसिश्रुतेस्त्रिभिः पदैः सुपृक्तानि तदर्थविचारपरत्वेन तत्संमिश्राणि विलोक्यार्त्ताः सत्य समब्रुवन् ॥ २६ ॥

यदब्रुवँस्तदाह ।

कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ॥
अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥ २७ ॥

कस्या इति ॥ अहो लघुत्वनिम्नत्वादिचिह्नैश्चिह्नितत्वात् स्त्रिया एतानि पदानि वर्त्तन्ते । तथापि कस्या अस्माकं मध्ये कस्याः । नवग्रामान्तरस्त्रियाः । यतो न दस्नुना सह यातायाः ।

अ यस्याः मेढ्रमाहिस न सम्भवति । तथाच का वा निष्ठुरा मेढ्र मेकान्ते नीतवती सा निश्चेतव्येति भाव । तत्रापि तेन स्कन्धे न्यस्त प्रकोष्ठभागो यस्या सा । पदानामनुपूर्व्वत्वादिद ज्ञातव्य । तच्च तस्या रात्रौ सुखेन नयनार्थं दूरेऽवला बलाश्रयनार्थं वा, रसाभिव्यक्त्यर्थं वा तदनुरूप दृष्टान्तमाह ॥ करिणा हस्तिना करेणोर्हस्ति या यथा । एतेन तस्या तस्य प्रीत्यतिशय , काममदाक्रान्तता तदधीनता चेति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे, एतानि पक्षोक्तमत्यर्थेषु प्रविष्टानि पदानि क स्याः । नन्दसूनुना परमात्मना सह यातया प्रतिपादकभावेन सहप्रविष्टायाः । तत्राप्यनेन परमात्मना असे शुद्धचतनलक्षणे भागे न्यस्त प्रकोष्ठस्थानीयस्तत्पादभागो यस्याः । साहित्ये दृष्टान्त । तथाच का वा अहेतुप्रतिपादने समर्थैत्यापातततस्ता श्रुत्य उक्तवत्य इति भावः ॥ २७ ॥

तत्सुहृद्भाषा आहु ।

अनयाऽऽराधितो नून भगवान् हरिरीश्वर ॥
यन्नो विहाय गाविन्द प्रीता यामानयद्रह ॥ २८ ॥

अनयेति ॥ तत्राभिज्ञापक्षे, अनया तेन सार्द्ध यातया सख्या नूनभगवान् आराधित । यद्यप्यस्माभिरप्याराधितस्तथाप्यनया य थाराधितस्तथा नाराधित । फलैलक्षण्यदर्शनात् । नचास्माभिरपि तथैवाराधित इति भ्रमितव्यम् । आराधनतारतम्यस्य तेन सम्यग् ज्ञात्वैव फलप्रदानप्रवृत्तत्वात् । यतो भगवान् अत व , हरि , विलक्षणैमेवत्या मम समान सुख दत्तवानिति तदीयदु खस्य ह र्ता । ननु तदाराधनपराणामस्माकम तर्हानेन किमिति दु ख दत्तवानितिचेत तत्राहु ॥ ईश्वर =कर्तुमकर्तुम यथा च कतु सम

र्थ.। तत्कल्पक विलक्षण फलमावेदयन्ति॥ यद्यस्मान्नोऽस्मान् स र्वा विहाय प्रीत. सन् या रह एकान्तमनयत्। गोविन्द' साधार णोऽपि सर्वेन्द्रियग्राहकस्तस्या असाधारणो जात इत्यहो तस्या उत्कर्षातिशय इति भाव ॥ अनभिज्ञपक्षे, अनया जन्मान्तरे नून निश्चयेन हरिर्दुःखहर्ता महाविष्णुराराधितो, न त्वस्माभिः। त त्रापि भगवत्त्वेनेश्वरत्वेन च। यतोऽत्र भाग्यातिशय' परमस्वात ल्लभ्य च तथा लब्धमित्याशयेनाहु ॥ भगवानीश्वर इति ॥ यतः सर्वासा रक्षणेन लब्धगोत्रि दनामाऽपि नो विहाय प्रीतो या रहो ऽनयत्। अनेन, राधयत्याराधयत्याराध्यते वा राधेत्यर्थात् तन्नाम सूचितम्। तथाच तादृशी राधैवाऽतस्तस्या एव पदानीति किम र्थमनुयया, कस्या इत्युक्तवतीमिरिति भावः। स्पष्ट नामाग्रहण प्रतिपक्षाणा गोपीना राधाया वा सकोचात्। मुनिना तु प्रबन्धे वर्यादौ तन्नाम्न स्पष्टमुक्तत्वात् तत एव गोपीना मानिनीना ज्ञात व्यानीति कस्या अपि नामानुक्त्या सूचितम्। परोक्षप्रिया हि देवा इति न्यायश्चानुसृतः। एतदुग्र धस्य गम्भीरार्थकत्व च ध्व नितम्॥ मानिनीपक्ष, हे अनया परमोत्कर्षवत्या राधायाः स्पर्द्धा प्याचरणरूपान्यायवत्य, हरि सर्वासा सामा यतो मनोहर्ता श्री कृष्णो राधित पृथस्तया राधामेन' माप्त। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। यद्वा, राधा सर्वापेक्षयाधिक्येन प्रिया सजाता अस्ये ति तारकादित्वादितच्। यतो भगवान् कामातुर, श्रीमानिति वा, कीर्तिमानिति वा। भग श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्विं त्यमर। तत्रापीश्वर'। ग्रहणपलायनवञ्चनादौ समर्थ'। यद् य स्माद् गा इन्द्रियाणि वि दति वि दयति वा गोवि दस्तया परस्पर रमणाभिलाषु। श्रीराधाया पदचिह्नान्येकोनविंशतिसख्याका न्युक्तानि। तत्र वामचरणे यवचक्रच्छत्रवलयोर्ध्वरेखाकमलध्वज

यष्टीपुष्पाङ्कुशार्द्धचन्द्रा इत्येकादश । दक्षिणचरणे शङ्खगदात्रेदी कुण्डलशक्तिपर्वतरथचामराणीत्यष्टौ ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्पक्षपातिन्य , ऐदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा, नेह नानास्ति किञ्चनेत्याद्या आहु' ॥अनया नूनं भगवान् जगत्पालको, हरिः संहर्ता, ईश्वर उत्पादक आराधितः प्रतिपादित ।अखण्डैकरसस्य प्रतिपादनेन तत्स्वरूपस्य भगवत्त्वादेः प्रतिपादितत्वात् । यद् यस्मात् सकलश्रुतिगम्यत्वाद् गोविन्दोऽपि प्रीतः सन् नो विहाय या रह' अनयत् । तज्जन्यचरमवृत्तिविषयत्वमगच्छदिति भाव' ॥ २८ ॥

तटस्थास्तु–अहो किमथ विवादो भवतीभिरारब्ध', सखी चरणोपरि दृष्टिं दत्त्वा भगवच्चरणाब्जरेणून् पश्यतेत्याहु' ।

धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ॥
यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥ २९ ॥

धन्या इति ॥ आल्य सख्यो गोविन्दस्य परमात्मनश्चरणकमलरेणवोऽमी उपलभ्यमाना अहो आश्चर्यं धन्या अतिपुण्या । यान् रेणून् ब्रह्मा ईशो महादेवो रमादेवी उपादानशक्तिः, अघस्य स्वस्वाधिकारे सम्भावितस्य दोषस्य विरहदुःखस्य वा निवृत्तये मूर्ध्नि दधु । तथाच तद्वियोगजनकदोषनिवृत्तये तद्धारणं कर्तव्यमिति भावः । स्ववचसि विश्वासार्थं सम्बोधयति ॥ हे आल्य इति ॥ अनभिज्ञापक्षे, अहो तत्स्पर्शाऽभावे रेणुतोऽपि वयं तुच्छा इति भाव. । प्रेम्णोऽसतोऽपि माहात्म्यस्य स्फारकत्वस्वाभाव्यात् प्रेमकृतैवेयं रेणुमाहात्म्यभावना । यथा भरतेन, किं वा अरे आचरितम् इत्यादिना मृगपदस्पर्शेन भुवो भाग्यं वर्णितम् ॥ मानिनीपक्षे, यथा रेणवस्तथाऽस्माऽप्यतो नास्ति मात्सर्यकृत्यमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याद्यास्तटस्था आहुः ॥ हे सख्यः, अहो अमी गोविन्दस्यौपनिषदस्य परमात्मनः सम्बन्धिनस्तद्ध्यानास्पदस्य हृदयकमलस्य रेणवस्तनस्था शुभ्राश्चित्प्रत्यया धन्या यां स्तथाभूतान् प्रत्ययान् ब्रह्मादयो देव्या वेदशरीरायाः सरस्वत्या मूर्ध्नि मस्तके दधुः, वेदान्तार्थाखण्डाचिदेकरसपरमात्मस्वरूपानुसन्धानपराः समाधिस्था बभूवुः । अघस्य विक्षेपस्य निवृत्तये ॥ २९ ॥

पुनस्तत्प्रतिपक्षा अहो किमुच्यते भवतीभिः, समाहितमनसामिय कथा, न तु क्षुब्धचित्तानामित्याशयेनाहुः ।

तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ॥
यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताऽधरम् ॥ ३० ॥

तस्या अमूनि अशक्यादर्शनानि पदानि नोऽस्माकं वियुक्तानामुच्चैः क्षोभं व्याकुलतां जनयन्ति । यतो या सर्वासां गोपीनां समानमच्युताऽधरमेकाऽपहृत्य तत्रापि रहसि स्थित्वा भुङ्क्ते । ननु बहुस्त्रीसम्बन्धवशादुपरतिं प्राप्तस्य भगवतः कुतोऽधराऽमृतदानाय प्रवृत्तिः सम्भाव्यते इत्याशङ्कानिरासायाऽच्युत इत्युक्तम् । तथा चाऽच्युतस्य नास्ति विरततासम्भावनेति भावः । यद्वा तद्विरहदुःखादप्यस्माकं तस्यास्तत्संयोगजं यं दुःखं महदुत्पन्नमित्यच्युतपदेन ध्वनितम् । तथा न प्रच्युत इत्यर्थावगमात् ॥

निवृत्तिपक्षे, पुनस्तद्विरुद्धार्थिका आहुः ॥ यस्या उक्तश्रुतेरुच्चैः सर्वोत्कृष्टत्वेनानुसन्धीयमानानि पदानि नः क्षोभं स्वार्थप्रच्युतिलक्षणं जनयन्ति यतो यैका सर्वासां श्रुतीनां प्रतिपाद्यमर्थमच्युताधरमेकरसानन्दस्वरूपं रहो भुङ्क्ते । तत्तत्प्रतिपाद्याद्वैशिष्ट्याद्दर्थाद्वैशिष्ट्यमात्रमपहृत्य सर्वविशेषविनिर्मुक्तं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अहो मास्तु कलहस्तत्पदानि सम्प्रति न दृश्यन्ते इति तट-स्थाभिरुक्ते सति, अहो सत्य तत्पदान्यत्रास्मिन् प्रदेशे न लक्ष्यन्ते इति तद्वाक्ये सर्वाभिरङ्गीकृते तदन्तरङ्गा. काश्चित् सुहृद आहु ॥

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरै ॥
खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसी प्रिय ॥ ३१ ॥

नेति ॥ अहो सा प्रेयसा विश्लिष्टेति न भ्रमितव्य, किं तु तामुन्निन्ये बाहुभ्यामुत्थाप्य स कटिभागे गृहीतवानतस्तस्या. प दान्यत्र न लक्ष्यन्ते इत्येव निश्चयेन ज्ञातव्यम् । उन्नयनाभिमत माहु ॥ तृणाङ्कुरै खिद्यती सुजाते अङ्घ्रितले यस्यास्ताम् । नन्वेव तर्हि स्कन्धमारोपितवानिति कुतो न कल्प्यत इतिचेत् त-त्राहु ॥ प्रेयसीम् ॥ रसाविर्भावकर खेदजनक कटिभागारोप णमेव तादृश्या समुचितमिति भाव । ननु लिङ्गपादा तत्रैव कुतो न स्थितेत्याशङ्क्याहुः ॥ प्रिय ॥ यतस्तस्या अपि अविश्लेषो यथा तथा परिरम्भणीयाऽभीष्ट इति भाव. ॥

निवृत्तिपक्षे, अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यास्तदेकार्थप्रतिपादिका आहु ॥ तस्याः पदानि अखण्डैकरसे परमात्मनि न लक्ष्यन्ते मा क्तिद्दृत्त्या प्रवृत्तानि नोपलभ्यन्तेऽतो नूनं तृणाऽङ्कुरस्थानीयै र्वाच्याऽर्थै. खिद्यती सुजाते एकाऽर्थनिष्ठत्वात् समानाधिकरण भूते अङ्घ्रितले कोमलपदं यस्यास्तामुन्नि ये । उद् ऊर्ध्व शक्ति दृत्ते प्रस्थाप्य भागत्यागलक्षणया सर्वोत्तम स्वरूपमानन्देकरसमा श्रोधितवान् । यत. प्रेयसीं प्रिय., समर्गाभङ्गिसम्पत्ज्ञानहतु त्वात् प्रेयसीं, स्वयं च तदेकपरायास्तस्या प्रिय इति भाव ॥ ३१ ॥

पुनश्चुला अधिकमग्नानि श्रेष्ठपदानि च दृष्ट्वाऽतिक्षुब्धस्वा न्तास्तटस्थाःभमुख्य प्रतिपक्षा आहुः ।

इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् ॥
गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥ ३२ ॥

इमानीति ॥ अहो सत्यमुक्तमेताभिर्यतो वधू कामिनो न तु प्रेमिण, प्रेमवतीनामस्माक त्यागात्, कृष्णस्येमानि उपलभ्यमानानि पदानि भाराक्रान्तानि यतोऽधिकमग्नानि पश्यत स्थित्वा विचारयत यतो भवत्यो विचारचतुरा इति गोप्य इति सम्बोधना ऽऽशयः । कामिन इत्यादिपदैरसूया व्यज्यते । तथाच स्थूलदृष्ट्या बध्वा सुकुमारशरीरेणाद्वहन भारेण पीडाकरमसन्तकामिचेष्टितम । पदर्शनादप्यधिकखेदकमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, सर्वकाम इत्याद्यश्रुतय आहु. ॥ हे गोप्य, परलब्रशक्तिमत्परमात्मस्वरूपमतिपादनपरा यथोक्तश्रुतिलक्षणां वधू वहतो यथोक्तरीत्या प्रतिपादकत्वेन धारयत इमानि कृष्णस्य सदानन्दविग्रहस्य सिद्धक्षादिकामनाविशिष्टस्य पदानि ध्यानयोग्याऽधिकार्थे नःकरणमत्ययलक्षणानि । अव्यक्ता हि गतिर्दुःख देहवद्भिरवाप्यत * इत्युक्तत्वाद् भाराक्रान्तानि यथोक्तश्रुत्यर्थवदनाऽसमर्थानि पश्यत ॥ ३२ ॥

अहो एतावतैव क्षुब्धस्वान्ताः सम्पन्नाः ? प्रेयसा तु प्रेयस्यर्थेऽपदपि यत् कृत तत् पश्यतेति तत्सुहृद आहुः ।

अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥
अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृत ॥
प्रपदाक्रमणे एते पश्यताऽसकले पदे ॥ ३३ ॥

अत्रेति ॥ सार्द्धेन । अत्र पुष्पहेतोर्महात्मना चतुरशिरोमणिना

कान्ता अवरोपिता । महे केशप्रसाधनोत्सवे आत्मा मनो यस्य इति वा ॥ अत्र तु प्रसूनानां पुष्पाणामवचयः प्रियाया अर्थे प्रेयसा कृत. । पुष्पहेतो. प्रियार्थे इत्यनन तत्प्रियार्थमेवावरोपण, न तु भारजनितश्रमनिवृत्त्यर्थमिति सूचितम् । तन्निह कुतो ज्ञात मित्याशङ्क्याहुः ॥ प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्याम् आक्रमण भुवो यत्र ते अतकले पदे पश्यत सम्पूर्णयोस्तयोर्भुवि चिह्नानवलाकनात् प्र तिपक्षाभिप्राय पदे इति द्वित्वम् । तेन, पदा यत्र महात्मन इति विष्णुपुराणोक्तबहुत्वेन पूर्वोक्तबहुत्वेन च न विरोध. ॥

निष्टत्तिपक्ष, नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽस्ति श्रोतेत्याद्या स्तत्पक्षपाति य आहु' सार्द्धेन । अत्रैषु ध्येयाकारतायोग्यप्रत्ययेषु महात्मना यथोक्तकान्ता, अवरोपिता स्वार्थबोधकत्वाद्रहिता । कुत इत्यत आहु. । पुष्पस्य तदर्थाकारदृत्तिलक्षणफलहेतुभूतविषैका न्यलक्षणस्य हेतो ,एषु प्रत्ययेषु प्रियाया अर्थस्याविभावार्थमेका न्यलक्षणपुष्पतश्चयः प्रेयसा सम्पादित. । यत. पदाभ्यां पदयो र्वा वाच्यार्थाभ्यामाक्रमण ययोस्ते, अमकले जीवत्वोपासकत्वेश्वर त्वोपास्यत्वाक्रान्ते पदे चैतन्य पश्यत ॥ ३३ ॥

केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ॥
तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

इद श्रुत्वा सम्यक् तद्भूभिभागमवलोक्य कृष्णजान्वन्तरुपवि ष्टायास्तस्याश्चिह्नमालक्ष्य विपक्षा आहुः ॥ केशेत्यर्द्धेन ॥ अहो ऽत्ययुक्तम् । यतोऽत्र कामि या, न तु प्रमत्त्याः । स्वस्वकीर्त्रेश्वयि त्वा एका गृहीत्वा गतत्वात् कामिना, न तु प्रेमिणा प्रेमवतीनां नामस्माक विरहपीडाननुसंधानात् । केशानां प्रसाधन वेण्याका रेणाऽऽपीडाकारेण वा देवदत्तकङ्कतिकया नखैर्वा कृतम् । तुशब्दो

विपक्षनिरासार्थः । न त्वत्र ज्ञानार्थमुपवेशनं सम्भवति । द्वयोरपि कामाक्रान्तत्वादिति सूचयितुं, कामिन्या इत्यादि ॥ अहो सत्य मिति तत्सुहृद आहुः ॥ तानीत्यर्द्धेन ॥ कान्तामधिकृत्य तानि पुष्पाणि चूडाकारेण बध्नता भुवमुपविष्टम् । यद्वा चूडायां पुष्प मवेशनमुत्थितेनाऽपि भवति, अतस्तानि क्रमेण चूडाया निवेशयता कान्तासमीपे विष्टमुत्थितमपि ध्रुवम् । अतस्तत्साहाय्य दुर्लभमनः किमर्थं स्पर्द्धया खिन्ना भवतेति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, अत' पर पराजितास्तत्पक्षमनुमोदयन्ति ॥ केशप्रसाधनमिति॥कामिन्यास्तत्त्वविपादनकामनावत्यास्तत्पदप्रतिपाद्यस्य केशस्य ब्रह्मायधीशस्य प्रसाधनमत्र ध्येयाकारमत्ययेषु कामिना स्वाऽनुगृहीतमोक्षाऽभिलाषुमुणा कृतम् । तत्त्वमसिश्रुतिलक्षणां का तामधिकृत्य तानि तत्त्वमसीति पदानि चूडयता चूडास्थानीयैं कव्यक्तिपरत्वं नयताऽधिकारिणा सहोपविष्टमविभक्ततया स्थितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं गोपीमुखैनैव राधया सह भगवल्लीलामुपवर्ण्य स्वयमाह शुक-

रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥
कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३५ ॥

रेम इति ॥ आत्मनि स्वरूप एव रतो, न तु स्व्यादौ । अत एवाऽखण्डितः स्वस्वरूपादप्रच्युतस्तथाभूतोऽपि भगवॉस्तत्प्रेमवशीकृततया राधया यथा ताभिस्तर्कित तथा रेमे चेत्यर्थः । यद्वा अखण्डित । अस्याः सकाशादविच्युतः सन् । यद्वा अप्यर्थे च । आत्मरतोऽपि आत्मारामोऽपि अखण्डितोऽपि स्त्रीविभ्रमैर नाक्रष्टोऽपि तया रेमे । ननु तथाभूतः किमर्थं रेम इत्याशङ्क्य लोकोपदेशार्थमेव विडम्बनं चकारेत्याह ॥ कामिनामिति ॥ का

भिनस्त्वेवमत्रातिदीना भवन्ति दैन्येन चैवमेव निरोधमाप्नुवन्तीत्युपदिशंस्तेषामनुकरणं कृतवानिति । तथा स्त्रीणां दुरात्मतां दौष्ठ्यं दर्शयन् । वशीकृतपुरुषे दौष्ट्यमेव कुर्वतीत्युपदिशन्नेव कृतवानित्यर्थः । तथाच कामवशेः स्त्रीवशैश्च न भाव्यमिति लोकान् शिक्षयामासेति भावः । यद्वा ईदृशप्रेमाविहीना कामिनः कामिन्यश्च स्वक्रीडयापरास्ताश्रिता इत्याह ॥ कामिनां देहेन्द्रियतर्पणेच्छारूपकामस्वभावानां दैन्यं दुर्गतत्वं स्त्रीणामपि ताद्दशीनां तदन्यासां दुरात्मनां दुर्गतनायकवशीकारेण गर्वादिदुष्टस्वभावतां दर्शयन्नित्यर्थः । यद्वा, कामिभिः सुरतप्रार्थनादिपरैर्दीनैर्भवितव्यं, स्त्रीभिस्तत्राऽसमतिपराभिर्दुरात्मभिर्भवितव्यामिति रसिकान् बोधयन्नित्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे, सर्वश्रुतिविरोधनिवृत्त्या तथा रेमे तत्प्रतिपाद्योऽस्य ईहत, अखण्डैकरसः सर्वकामविनिर्मुक्तः, अत एवात्मारामश्च । चकाराभ्यां, सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपः । अधिकार्यन्तःकरणदृश्यारूढो जात इत्यर्थः । न चाऽस्ति, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीतीतिश्रुतिविरोधः । तत्प्रकरणपर्यालोचनयाऽस्य मन्त्रस्याभेदपरत्वावगमात् । तथाहि । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादिति वाक्ये ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे निर्दिष्टे, ननु ब्रह्मणो भोक्तृभेदाद् भोक्तृत्वमपि स्यादतो न युक्तं सर्वात्मत्वमित्याशङ्कानिरासायाऽयं मन्त्रः पठ्यते । यौ द्वौ बिम्बप्रतिबिम्बभूतौ जीवेश्वरावस्मिञ्छरीरे वर्तेते तयोर्मध्ये यो बुद्धिप्रतिबिम्बभूतस्तदभेदाध्यासात् तद्धर्माभिमानी कर्मफलं भुङ्क्ते स एवान्यः बुद्धितादात्म्यरहितः सन् स्वरूपभूतचैतन्यात्मना भोगरहितः प्रकाशते । औदासीन्यबोधाभ्यां चैतन्यमात्रमुच्यते । तथाच भोगानुवादो भोगनिषेधशेष इति । न च समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः अनीशया शोचति मुह्यमानः, जुष्टं यदा

पश्यत्य यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्युत्तरश्रुतिविरोधः । अस्याः पूर्वोक्तानन्दस्य स्वाभाविकत्वबोधनपरकत्वात् । तथाहि । जीवेश्वरपुरुषाश्रये शरीरे पुरुषो बुद्ध्युपहितो निमग्नः कर्तृत्वाभिमानी, अत एव, मुह्यमानः तत्कारणमोहावृतोऽनीशया स्वस्यानन्दरूपेश्वरभावामतीत्या शोचति विषयागमापायनिमित्तं दुःखमनुभवति । जुष्टं कार्यकारणसंघातैः सेवितम् अविवेकिभिस्तदात्मतया गृहीत यदाऽधिकारी, अन्यं विवेकात् शरीरत्रयात् पृथग् भूतं तत्साक्षितयावगतशोधितत्वम्पदार्थमीशं सन्तं पश्यति तदास्यात्मत्वेन अवगतस्य महिमानमपरिच्छिन्नं दासताम् इति एति ना तरीयकतया वीतशोकः सर्वानर्थविनिर्मुक्तः । यद्वा, जुष्टं विवेकवैराग्यादिभिः प्रक्षालिताशयमलैः सनकादिभिर्निरन्तर्येणात्मत्वेन सेव्यमानम्, अ य कार्यकरणसंघातादिलक्षणमीशं यदा पश्यतीति । नाऽपि, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टः ततस्तेनामृतत्वमेतीति विरोधः । न ह्यात्मानं प्रेरितारं च पृथङ्मत्वाऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यर्थः । पामराणामपि तादृशमननसत्त्वेनाऽमृतत्वमाप्तिप्रसङ्गात् । किन्तु शरीरात्रयभेदेन गृहीतमात्मानं पृथङ्मत्वा पृथक्कृतमात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ईश्वरत्वेन च निश्चित्य अमृतत्वमेतीति । तस्मान्नास्ति कयाचिदपि श्रुत्या तस्याः श्रुतेर्विरोधः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः, यन्मद्न्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि तदिदमप्येतर्हि य एव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति, उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, नात्र काचन भिदास्त्यत्र भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यान्याः श्रुतयो भेदमपाकुर्वन्त्यस्तस्याभेदश्रुत्यैव मुख्य रमणमावेदयन्तीति सङ्क्षेपः । विपक्षे दोषं दर्शयन् रेमे इत्याह ॥ कामिना पुरुषाणां श्रुत्यर्थविचारा

ऽधिकृताना वै यमनीशत्वाभिमानेनानर्थजालप्राप्तिं दर्शयेस्तथावे धाना स्त्रीणा चैव दुरात्मनां दुष्टात्मरूपता ससारानर्थास्पदजीवात्मतां दर्शयन । यथोक्तश्रुत्यर्थविचारविधुरस्य पुरुषादेरनर्थनिष्टत्त्यभाव बोधयन्तीत्यर्थ । तथाच श्रुति —

यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा. ।
तदा देवमविज्ञाय दु खस्या तो भविष्यतीति ॥ ॥ ३५ ॥

इत्येव दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥
या गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्या स्त्रिया वने ॥ ३६ ॥
सा च मेने तदात्मान वरिष्ठ सर्वयोषिताम् ॥
हित्वा गोपी. कामयाना मामसौ भजते प्रिय ॥ ३७ ॥

अथेतरगोपीकृत तल्लीलावर्णनमुपसहरति इत्येव भगवल्लीला' परस्पर मदर्शय त्यश्चेरु' । यतो, गोप्यः ॥ गोपरूपेणावतीर्णस्य भगवत सम्बन्धि य । वस्तुस्वभावादेव गोपालजे तस्मिन् प्रेमवत्यो, न तु शास्त्रेण भगवदीया जाता । विचरन्त्यश्च विचेतसो जाताः प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वादित्थव्याकुलमानसा बभूवुरित्यर्थः ॥

अथ वृषभानुनन्दिन्या विप्रलम्भाख्य वर्णयितु पीठिका रचयति ॥ कृष्णः सदान दरूपस्तस्यामान दमाविर्भावयितु यां गोपीमनयत् । अन्या स्त्रियो वने विहाय । अ यासु स्त्रीत्व प्रगल्भता मात्राक्य तासा त्याग । तस्या गोपीत्व मुग्धात्वमालक्ष्य नयन मिति द्योतयितु स्त्रियो, गोपीमित्युक्तम् ॥

निवृत्तिपक्षे, इत्येवम् अविचेतम समाहितचित्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मस्वरूप दर्शय त्यस्तस्या त करणष्वक्षुषु विचेरुः । अन्याः श्रुतिलक्षणा. स्त्रिया वन अ त.करणे या गोपी कृष्ण. सदा

ऽऽत्म स्वरूप' परमात्मा अनयत् मम रूपावबोधिकेयमिसवभा सयत् ॥ ३६ ॥

तस्यास्त्यागे निमित्तमाह ॥ सा चेति ॥ चकारात् पूर्वं स र्वासां स्मयो जात इदानीं तस्यामिति गम्यते । सर्वाभ्य उत्कृष्ट मात्मान मन्यमानाया, साधारण रमण स्मयकर नासीदधुना त्व ऽसाधारण, तस्मात् सापि गर्व प्राप्ता । अनेन समुदायदोषेण भग वान् त्यजति, किं तु प्रत्येकदोषेणेत्यपि ध्वनितम् । साऽपि स र्वासां योषितां म ये आत्मान परमोत्कृष्ट मेने । तन्निमित्त तच्चेतसि स्फुरितमाह ॥ कामयाना, ॥ कामयमाना:, कामो यानमागमनसाधन यानामगति वा । गोपी स्वभोग्या अपि हित्वा सर्वासामपि साधार ण्येन प्रिय , असौ सर्वोत्तमो मामेकां भजते मन्मनोऽनुकूलमाचर- ति इति विचार्येत्यर्थ, ॥

निवृत्तिपक्षे सापि श्रुतिरात्मान सर्वश्रुतीनां मध्ये श्रेष्ठ मेने यत, सर्वा अपि गोपीः स्वसम्बन्धिनी, स्वमतिपादनकामनावती र्हित्वा असौ प्रत्यगभिन्न, परमात्मा प्रिय आन दघनो मां भजते मत्प्रतिपाद्यता प्राप्तः । महावाक्यश्रुतिर्वो य, परमात्मेत्यधिकारि चेतसि स्फुरितमिति भाव, ॥ ३७ ॥

तती गत्वा वनोद्देश दृप्ता केशवमब्रवीत् ॥
न पारयेऽहं चलितुं नय मा यत्र ते मन ॥ ३८ ॥

तत इत्यत्र मनसि स्फूर्त्यन तर तेनैव सार्द्धं कस्मिंश्चित् म देशे प्रियेण सहैव गत्वा अखर्वगर्वाक्रान्तस्वान्ता सा, केशव स्व स्या केशान् वयते ग्रथ्नाति तम् । तथाच स्वाधीनका तायास्त स्या रसावहो दर्पो जात इति भावः । रमणबहुवनभ्रमणादिना जातश्रमाऽहमत, पर चलितुं न पारये न शक्ता भवामि । ननु

मो मुग्धे ताभ्यो दूरमग्रेऽतिमनोज्ञस्थानं वर्तते तत्पर्यन्तं यथाकथ-ञ्चिच्चलनीयमितिचेत् तत्राह ॥ नयेति ॥ एवं तर्हि पूर्ववन्मामङ्के निधाय त्वमेव नय प्रापय, अहं तु पदमात्रमपि गन्तुं न शक्तेत्यर्थः । ननु किं पौष्पाभरणपुष्पतल्पकल्पनाद्यर्थं पुष्पोद्यानं नयामि, किं वा यमुनापुलिनं तत्र विहाराद्यर्थमित्यपेक्षायामाह ॥ यत्र ते मनः अनेनाऽऽलस्यमनुमोदनं च सूचितम् । यद्वा स्वप्रेमरज्ज्वौ मां बध्वा धन कान्त निश्चित्य मामगर्वां केशव ब्रह्मादिसमस्तस्वामिन देहादि सम्बन्धातीतं प्रत्यब्रवीत् ॥

निवृत्तिपक्षे, ततोऽन्तःकरणलक्षणस्य वनस्य उद्देशो श्रेष्ठप्रदेशो शोभनप्रत्यये गत्वा अहमेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मावभासिकेति गर्ववती ब्रह्माद्यधिष्ठानभूतं परमात्मानमब्रवीत् । अहं चलितुं स्वार्थाच्च्यावयितुं केनापि प्रमाणेन, वादिना वा न शक्या । अतस्त्वत्सम्बन्धाऽधिकारिमनो यत्राऽखण्डैकरसे त्वयि वर्तते तत्रैव मां नय तत्प्रतिपादकत्वेनैव मां स्थापय । तथाच यथोक्तश्रुतिवेद्यत्वं ब्रह्मणोऽस्मीति विवेकिचेतसि स्फुरितमिति भावः ॥ ३८ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवतैवं विचारितम् । अनया मां स्वाधीनमवगत्य अपालस्यादिमयं नर्मवाक्यमुक्तमतो नर्मवाक्यमुक्त्वा तर्ह्यन्तर्धानं कार्यम् । तच्चावश्यकम् । यत एतेनैतच्छृङ्गाररसपोषणं, महाप्रेमवत्या अस्या मद्वियोगजनितदशाया अवलोकनं मत्सम्श्लेषजनितसौभाग्यमदको धयाऽतिविस्मितस्वान्तानां तासां परमचमत्कारमभिधुनिमज्जनकारया असाधारण्या अस्या मद्विरहावस्थाया दर्शनपूर्वकं सर्वाभिरभिरमणाऽनुकूलस्यैकमत्यस्य सम्पादनं च सेत्स्यतीति तदन्तर्दधिमेत्याह ॥

एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यतामिति ॥

ततश्चान्तर्दधे कृष्ण सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३९ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तः श्रीकृष्णो मम स्कन्ध आरुह्यतामिति प्रियामाह । यद्वा, स्कन्धः भुजकाण्ड काय चेति कोशात् स्कन्धः कायः । स च योग्यत्वादङ्करूपः । साऽपि तदुक्तेन नर्माऽनुबुद्ध्वा तत्स्कन्धमारोढुं प्रवृत्ता । ततस्तत्प्रवृत्त्यनन्तरमेवाऽन्तर्दधे । यतः कृष्णः सदानन्दस्वरूपोऽन्तर्दधे, अतः सा तद्दर्शनैकजीवना वधूः परमप्रिया विश्लेषासहा अन्वतप्यत परमपश्चात्तापमगच्छत् । तेन च बहुधा विललाप ॥

सिद्धान्तिपक्षे, एवमुक्तः परमात्मा स्कन्धः तत्स्थानीयमेकदेशविशेष्य चैतन्यमात्रमारुह्यतां प्रतिपाद्यतामित्येवविधामाह । भागलक्षणया चैतन्यमात्रीकृत्य यथोक्तश्रुतेरधिकारिणावगतमित्यर्थः । ततो यथोक्तश्रुत्या ब्रह्मणः सुवेद्यत्वावगत्या तत्र कृष्णः अपरिच्छिन्नसदानन्दस्वरूपः परमात्मा अन्तर्दधे परिच्छिन्नतामाप्त्याऽविज्ञाततां गतः । यदि मन्यसे सुवेदेति, दहरमेव नूनं त्वं वेत्थ, अविज्ञातं विजानतामित्यादिश्रुतेः । सा वधूः तल्लक्षणा श्रुतिरन्वतप्यत पुनः पुनरनधिकारिणा विचारिता, अहो अस्य ब्रह्मणः श्रुतिवेद्यता कथमिति ॥ ३९ ॥

तदुक्तविलापमाह ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ४० ॥

हेति ॥ आर्तिसम्बोधनमिदं सर्वत्र योज्यम् । हा नाथ स्वामिन् पालक हा रमण प्रियाचित सुखप्रद, हा प्रेष्ठ प्रेमविस्तारक । तथाचानाथस्य तव मद्विमुक्ततयाऽवस्थानं नोचितमित्याशयेनाह ॥ क्वासीति ॥ आलिङ्गनं स्मृत्वाह ॥ महाभुज ॥ दैन्येनाह ॥ ते

दास्याः ॥ सख्यादौ अयोग्यायास्तत्रापि कृपणाया एवंविधदुःख सोढुमशक्तायाः परिहर्तुं वाऽज्ञानन्त्या मम, सन्निधिं दर्शय स न्निहितोऽस्मीति ज्ञापय । यतस्त्व सखा, मुख्यसख्या अपराधा-क्ष न्तव्या एवेति भावः । यद्वा, हा हेति पश्चात्तापे । अयुक्त जातमित्य र्थः । यद्यपि मया अयुक्त कृत, तथापि त्वया नाह त्याज्या, किन्तु दोष एवोपेक्षणीयो, यतस्त्वमेव मम स्वामीत्याशयेनाह ॥ हे नाथ ॥ ननु सकृदप्रासौ साहाय्य करिष्यामीतिचेत् तत्राह ॥ हे रमण । तथाच रमणस्य भोक्तुस्तव भोग्याया मे त्वत्तो दूरेऽव स्थान परमसकटरूप, तस्मात् त्राण कर्तुं योग्योऽसीति भाव । ननु भोग्येच्छया भोक्ता न प्रवर्तते, किन्तु स्वेच्छया । तथाच ममेच्छा भावात् कथं रमणे मद्वाञ्छिरित्याशङ्क्याह ॥ हे प्रेष्ठ ॥ यद्यप्येव, तथापि मम प्रीतिविषयस्याभावात्त्वद्विरह मरणमेव सम्भाव्यतेऽतो ऽनुग्रहबुद्ध्या तथा कुर्वित्यभिप्रायः । अतस्तथाभूतस्त्व क्वापि गन्तु मयोग्योऽस्यैव स्याः । अह व्याकुलत्वाज्जानामि तत पृच्छामि क्वासीति ॥ झटिति कथय, नोचद् गच्छन्ति मम प्राणा इत्याशयेन पुनराह क्वासीति ॥ इत्युक्ता भूमौ निपातिता मूर्च्छाभिमुखा उ त्थानार्थे सबोधयति ॥ हे महाभुजेति ॥ यतस्तथाह स्वामी, तत्रापि सम्प्रति कृपणा तस्या मम सन्निधिं दर्शय ॥ हे सखे ॥ सख्युस्तवेदमुचितमिति भाव । यद्वा, हे नाथ, त्वदेकप्राणाया स्त्वदधीनाया इमे प्राणा सम्प्रति ग तुकामा मया रक्षितुमशक्या, अतस्त्वमागत्याशु सरक्षेत्याशय. । तदगमने तवात्य त दु ख भविष्य ति । सर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वेन समतायाः मयि मृतायाम यत्र रतिमल भमानस्य पश्चात्तापेन रोदनावश्यम्भावादित्याशयेनाह ॥ हे रम णेति ॥ नन्वस्तु मम दुख, तव तेन किमितिचेत् तत्राह ॥ प्रेष्ठे ति ॥ प्रेष्ठस्य तव दु ख कोटिगुणित स मन्ये त फलिष्यतीत भाव.

ननु सर्वथा निर्गन्तु प्रवृत्ता माणा मयापि कथं संरक्ष्या इतिचेत् तत्राह ॥ हे महाभुज, क्वासि क्वासि । झटित्यागत्य स्वभुजामृतसञ्जीवनौपधेन सुकरन्तद्रक्षणं सम्पादयेति भावः । नन्वेवं तर्हि, न पारयेऽहं चलितुमित्येवं किमर्थमुक्तवत्यसि, ततः सापराधां त्वां न स्पृशामीति चेत् तत्राह ॥ दास्यास्ते ॥ यद्यपि तदानीं प्राप्तगर्वयाऽऽज्ञत्वादविवेकात् तथोक्तं, सम्प्रति तु त्वन्निवृत्त्या दासीभावं प्राप्तास्मि, तत्रापि कृपणा परमदीना जातास्मि । ततः क्षमैवोचिता । इतः परं मरणस्यैवावशेषादपराधनिमित्तस्य दोषस्य निवृत्तत्वान्न कोप इति भावः । किञ्च वस्तुतो नास्ति ममापराधस्त्वयैव दास्ययोग्याया मम सख्यं कृतं, तदनुरूपं च मयाऽनुष्ठितमित्याशयेनाह ॥ हे सख इति ॥ ननु नास्ति मम कोप इतिचेत् तर्हि सन्निधिं दर्शय। प्रसन्नः सन् मत्समीपे आगतोऽसिचेत् तत्तर्हि विरहव्याकुलस्वान्तायाः पश्चात्तापदुःखेनान्धीकृतनेत्रायाः मम सन्निधिं स्पर्शादिना दर्शय, पश्चाद् अवहिता सती द्रक्ष्यामीति भावः । एवं विलपन्ती भगवत्स्पर्शादिकमलब्धवती ततः परं विलापेऽप्यक्षमा मूर्च्छिता सती भूमावपतदित्यपि ज्ञेयम् । मोहितां ददृशुरिति वक्ष्यमाणानुसारात् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ ब्रह्मणः साक्षात्स्ववेद्यस्वाभिमानं विहाय स्वजन्यवृत्त्यावरणनिवृत्त्या सन्निधिं प्रार्थयते ॥ हा नाथेति ॥ हेति स्वजन्यवृत्तिरहितानाक्रोशति ॥ हे नाथ, सर्वेश्वर, हे रमण, जगत्सृष्टिस्थितिभङ्गलक्षणक्रीडापरायण—तत्पदार्थ, हे प्रेष्ठ परप्रेमास्पद महाभुजाऽसंख्यातभुजाऽऽदिमहेश्वर—त्वम्पदार्थ, असि असीत्येवं नवकृत्वस्तत्त्वोपदेशपराया अभिकारिभिर्मदर्थाग्रहे कृपणाया दीनतां प्राप्ताया मम क्वचित् क्वचित् सखे निरुद्धैरिन्द्रियैः सह रममाणे शुद्धेऽन्तःकरणे, सन्निधिम् आवरणनाशकवृत्त्युत्थानेन मत्प्रतिपाद्यता

प्रकटयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ ता अपि तत्राशु समागता इत्याह ।

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः ॥
ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४१ ॥

भगवतो मार्गं मृगयमाणा गोप्यः, अविदूरतः समीप एव तां दुःखितां प्रियविश्लेषजन्येन तापेन मूर्च्छितां समानदुःखाक्रान्तत्वात् सखीं तथाभूतां दृष्ट्वा विगतेर्ष्यास्ता वस्त्रवातादिना सचेतनां कृतवत्य इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

निवृत्तिपक्षे, भगवतो मार्गं विदूरतोऽन्विच्छन्त्यो गोप्यः प रमात्मसम्बन्धिन्यः श्रुतयो दुःखिता आसन् । अहोऽस्माकं साक्षात्परमात्मप्रतिपादिका नास्तीति । यदा मुख्यामपि सखीं समानविषयत्वात् प्रियेण चिदात्मना योऽयं विश्लेषेण श्लेषो वाच्यवाचकत्वलक्षणसम्बन्धस्तत्र मोहितामत एव दुःखितां ददृशुस्तदा च त्किञ्चित् स्वास्थ्यं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥
अवमानं च दौरात्म्याद् विस्मयं परमं ययुः ॥ ४२ ॥

अयि सखि किं वृत्तमिति ताभिः पृष्टया तया हे सख्यो मुग्धाऽहं तेन नीतेत्यादिनिश्चयपर्यन्तं कथितं वृत्तमाकर्ण्य तत्र माधवाल्लक्ष्मीपतेः कान्तिपतेः सुन्दराद्वा मानप्राप्तिं चाकर्ण्य दौरात्म्यात् स्वदौर्जन्याद् अवमानं त्यागलक्षणं चाकर्ण्य परमं विस्मयं ययुः । अहो महान्तमियं मानं लब्धवती, स चैवंविधं मानं दत्वा कथमवमानं कृतवानाश्चर्यमिदमित्येव परमं विस्मयं प्राप्तवत्यः ॥

निवृत्तिपक्षे, तया यथाश्रुत–तत्त्वम्पदार्थयोरभिन्नत्वं कथितं

माकर्ण्य माधवात् स्वजन्यब्रह्मविद्यापतेर्मानस्य प्रामाण्यस्य प्रासिं चाकर्ण्य, दूरे आत्मा शुद्धचिदानन्दघनो निर्विशेषो यस्याः सा दूरात्मा तद्भावो दौरात्म्य, तस्माद्वागविषयप्रतिपादकत्वादव मान तद्विषयकप्रमानुत्पादकत्व चाकर्ण्याहो लब्धप्रामाण्याया अस्याः कथमप्रामाण्यमिति परमविस्मय ययुरित्यर्थ ॥ ४२ ॥

ततस्ता हस्ते धृत्वोत्थाप्य तया सहिता अन्वेषणे प्रवृत्ता इत्याह।

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥
तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरे ॥ ४३ ॥

तत इति ॥ ततो विस्मयप्राप्त्यनन्तर पदचिह्नानां वने प्र वेशमालक्ष्य वनमाविशन् तत्र यावत्पर्यन्त वृक्षाणा विरलत्वाच्चन्द्र ज्योत्स्ना विभाव्यते तावत् । ततो निबिडवृक्षेषु घनीभूततमःप्रविष्ट पदचिह्नैरालक्ष्य हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः । स्त्रीत्वाद् भयेन तमो ना विशन्निति भावः । यद्वा हरेः सबन्धि यस्तथाच तत्र धूर्तान्तरा स्थितिशङ्कया न प्रविष्टा इति भाव. । यद्वा, अस्मासु तमः प्रवि ष्टासु सतीषु स बहिर्निःसृत्य गमिष्यतिचेत् सर्वथा न मिलिष्यतीति, न तत्र प्रवेश इत्याशयः । यद्वाऽस्मासु प्रविष्टासु सभ्रमाद् धकारे पलायनपरायणस्य परमसुकुमारपादाद्यवयवस्य प्रेष्ठस्य खेदो भविष्यतीति विचार्य्य निवृत्ता इत्यभिप्रायः । अथवा प्रकाशक राङ्गस्य भगवतोऽत्र प्रवेशो तमःप्रवेशो न सभवतीति तत्र प्रविष्ट तम आलक्ष्य तर्कयित्वा निववृतुरित्याशयः॥

निदिध्यासपक्षे, ततो विस्मय प्राप्त्यानन्तर यावद्ब्रह्मकलक्षणचन्द्र स्य ज्योत्स्ना तत्र तत्पदार्थे तत्प्रकाशो विभाव्यते तावदतद्भिरसना र्थमविशन् । अग्रे चैतन्यघने परमात्मनि तम. प्रविष्टप्रकाशाद् सामर्थ्याद् आलक्ष्य हरे. सबन्धि य. श्रुतयो निववृतु ॥ ४३ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ॥
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४४॥

ननु सर्वथा कृष्णमलब्धवत्यः प्राप्तपरिश्रमाः स्वगृहान् प्रति कुतो न गता इति चेत् तत्राह ॥ नात्मागाराणि सस्मरुः । आत्मानं परिश्रमादियुक्तं, देहं गृहागाराणि गृहाँस्तत्रत्यानि वस्तूनि च न स्मृतवत्यः । स्मरणं विना कथं गमनादिकं तासां भवेदिति भावः । ननु कुतो न सस्मरुरित्याशङ्क्याह ॥ तन्मनस्का इति ॥ तस्मिन् भगवति मनो यासां ताः । तथाच स्मरणकरणस्य मनसो भगवति प्रावण्यात् कथं यस्मरणं भवेदिति भावः ॥ आलापद्वारापि स्मरणं वारयति ॥ तदालापास्तत्सम्बन्ध्यालापो यासां ताः । तथाच गृहं न प्रति गतं तत्सम्बन्धिभाषणे कस्या अप्यवकाशो न जात इति भावः ॥ नापि हस्तादिसंज्ञया सूचनावकाशः कस्या अप्यासीदित्याशयेनाह ॥ तस्यैव विचेष्टा पूर्वकथा यासां ताः । ननु कदापि मनसा गेहाद्यनुसंधानं कुतो न जातमिति चेत् तत्राह ॥ तदात्मिकाः ॥ स आत्मा यासां ताः । तथाचात्मतादात्म्यं तासां तदन्यानुसंधानादिकं दुर्लभमिति भावः । किञ्च गेहादिस्मृतिसंपादकं दुरदृष्टमपि नोत्थितं, तन्नाशकतद्गुणकीर्तनपरत्वादित्याह ॥ तदिति ॥ गुणान् गोवर्द्धनोद्धरणादिना गोकुलरक्षणादीन् । यद्वा, यतः काश्चित् तन्मनस्काः, अहो मेष्ट' समति कुत्र वर्तते, कथं मिलिष्यतीत्यादितद्विषयकमनोराज्यपराः । काश्चित् तदालापाः । अहो अस्मान् विहाय कथं गतः, इतः परं कुत्रान्वेषणीय इत्यादितद्विषयकवार्तालापपराः । काश्चित् तद्विचेष्टाः पूतनास्तनपानादितद्विचेष्टाकरणपराः । काश्चित्तदात्मिकास्तस्मिँल्लीनमनस्कत्वात् समाधिस्था इव तदेकस्फूर्त्तयः । काश्चिद

तद्गुणानेव गायन्त्यः सत्यस्तदाऽऽत्मागाराणि न सस्मरुः । यद्वा कदाचित् तन्मनस्काः कदाचित् तदालापा इत्येव योज्यम् ॥

निष्पत्तिपक्षे, काश्चित् तन्मनस्काः, सत्यगभिन्नब्रह्मविषयकाभिप्रायाः । काश्चित् साक्षादेव तदालापाः, सत्यत्वादिरूपेण तस्य प्रतिपादिकाः । काश्चित् तद्विचेष्टाः, सर्जनादिरूपतच्चेष्टाप्रतिपादिकाः । काश्चित् तदात्मिकाः, तस्मिन्नात्मा तत्प्राप्तिसाधनध्यानादिरूपः स आत्मवत्त्वेन वा प्रतिपाद्यो यासां ताः कारागृहस्थानीयानि तानि । काश्चित्तद्गुणान् सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपानेव गायन्त्य आत्मनोऽगाराणि अज्ञानाहङ्कारादीनि न सस्मरुः । परमार्थत्वेन न प्रतिपादयामासुरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

पुनर्विरहव्याकुलचित्ताः परस्परं विचारयामासुः । अहो कुत्र गतस्य तदन्वेषणं विधेयमिति कयाचिदुक्ते, अहो अन्वेषणं प्रियस्य क्लेशमात्रावहम् । समीपमागता अस्मानालक्ष्य पलायनपरस्य क्लेशावश्यम्भावादित्यन्याभिरभिहिते, अहो सत्यं तस्य करुणां विना तत्प्राप्तिर्दुर्घटाऽतस्तत्प्राप्त्युपायो विधेय इत्यपराभिः कथनं पूर्वं विचार्य तत्कीर्तनमेव बलवदुपायं निश्चित्य तदर्थं पुनः कालिन्द्याः पुलिनमागता इत्याह ।

पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः कृष्णभावनाः ॥
समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४५ ॥

पुनरिति ॥ यत्र प्रेमपूर्वं सङ्गम आसीत् तदेव कालिन्द्याः पुलिनं स्वसुखहेतुभूतमसरच्छन्दम् । यत्र वस्तु लुप्यते तत्रैवान्विष्यत इत्याशयेनागत्य शुद्धकृष्णभावनाः । प्रेष्ठमेव भावयन्ति ध्यायन्ति तथा तस्य श्रीकृष्णस्यागमनं काङ्क्षितं यासां ताः, समवेता मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरूर्ध्वं गानं चक्रुः । विरहजनकदोषनिवृत्त्य

ऽर्थं तस्य करुणोत्पत्त्यर्थं चोच्चैर्गान, तदर्थं च समवेतत्वम्। कस्या अपि भाग्यात् स्नेहेन कृपया वाऽऽगच्छेदित्याशयेन वा समवेताः। अन्यां काञ्चिदादाय पुनः पलायनं कुर्यादित्याशयेन वा ॥ निद्वास्तिपक्षे,पुनर्मायालक्षणायाः कालिन्द्याः पुलिन इति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यायां गूढार्थदीपिकायां
दशमस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ २ ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

एकत्रिंशे शुभाध्याये गोपिकागीतसञ्ज्ञके ॥
प्रार्थयन्त्यो जगुः कृष्णं प्रेम्णा गोप्य इतीर्यते ॥ १ ॥

अहो तस्य कलगीतेनाकृष्टा यथा तदन्तिकं प्राप्तास्तथा सोऽप्यस्मद्गीतेनाकृष्टोऽस्मदन्तिकं प्राप्स्यतीत्याशयेन गानमहत्त्वानां भगवत्प्रियाणां गानमुदाहरति ॥

श्रीगोप्य ऊचुः ॥

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ॥
दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते १

जयतीति ॥ मङ्गलार्थमादौ जयतीति प्रयोगः । तथा च मङ्गलाऽर्थकत्वादादौ क्रियापदप्रयोगो न दोषावहः । अहो व्रजकृतार्थतार्थं कृतावतारेण त्वया सर्वोऽपि व्रजः कृतार्थीकृतस्तत्त्वया वयं किमर्थमुपेक्ष्य ते इत्याशयेनाहुः ॥ तवाजस्य जन्मनाऽऽदिकारणविदुरस्य जन्मना स्वेच्छामात्रविलसितेन जन्मना प्रादुर्भावेण व्रजस्तत्स्थानं राजयति समस्तभूमिभुवःस्वर्लोकप्रदेशेभ्यः सर्वेभ्यो ह्यप्यधिकं तेभ्य उत्कर्षेण वर्तते । तत्राप्यधिकं वैकुण्ठादपि जयति यद्यपि तत्रापि भगवान् वर्तते तथाप्येवंविधं न माधुर्यैश्वर्यविधा लीला नाऽऽस्तीति । यद्यपि जन्मस्था । मथुरा, तथापि तत्स्थानात्तदनुपलम्भात् । देवकीवसुदेवाभ्यामपि न दृष्टं यशोदावत्त्वं तु जन्मोपलब्धमपि तु विष्णुस्वरूपदर्शनमात्रम् । अत्रत्यलीलादर्शनं तु सर्वस्याऽपि दुर्वारमतो व्रज एवोत्कृष्टतम इति भावः । ननु मज्जन्मना व्रजस्य परमोत्कर्षो भवतीभिः कथमवगत इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रयत इति ॥ हि यस्मादिन्दिरा श्रीरत्र व्रजे श्रयते । वैकुण्ठे तु सैव प्राधान्यात् सर्वैराश्रीयत इत्यर्थः । तत्र हि शश्वत् सर्वदा तु से

च निरया भार्याऽसस्तस्या नैश्चिन्त्याच सर्वदाऽऽश्रयणमावश्यक-मत्र तु बहीनां सपत्नीनामस्माकं सन्त्वादवसरलाभाय सर्वदा सेवन-म् । युक्तश्चैतत् । पतिव्रताशिरोमणिभूतायास्तस्या, भक्तेष्वनुग्रहा-तिशय ख्यापयितुम् याधीनतया वर्तमानस्य पत्युरनुवर्तनमिति भावः । यस्मादस्मदर्थमत्र भवतो जन्म, यस्माच्च मास्ति लक्ष्म्या अप तयाऽङ्गीकृतत्वादतो, हे दयित, दृश्यतां त्वया प्रत्यक्षीभूय-ताम् । प्राणप्रियस्य प्रत्यक्ष तव प्राणस्थितिसाधनमिति सम्बोधना-शयः । किञ्च तावका व्रजस्त्रियस्त्वां दिक्षु विचिन्वते । तथाचात्रा-ऽनुग्रहार्थमवतीर्णस्य तव ब्रह्मादिभिरन्वेषणमुचित, न तु व्रजवा-सिभिरिति भावः । ननु युष्माकं तादृशी भक्तिर्नास्ति इति कृत्वा-ऽहं तिरोहित इतिचेद् तत्राहु ॥ त्वयि धृता अनव. प्राणाः सर्वेन्द्रि-याणि याभिस्तास्तथाचैवंविधाः । त्वदीयानाम् अनाथवद्दिक्षु भ्राम्य-तीनामिदं महदसङ्गतमिति महद्दैन्यं व्यज्यते ॥ अथाभिप्रायपक्षे, हे दयित, ते जन्मना व्रजस्य सर्वोऽपि जनोऽधिकं जयति । यद्दिनमा-रभ्याच तव जन्म जात तद्दिनमारभ्य ब्रह्माण्डस्थेषु मध्ये कस्याचि-दपि व्रजवासिनां मध्ये कस्यापि पराजयो न जात इत्यैश्वर्यस्य परा काष्ठा ध्वनिता ॥ इन्दिरा सपत्न्यादिरूपा श्रीरपि अत्र व्रजे शश्वन्निरन्तरं श्रयते । श्रीरिति स्वनामसार्थक्याय व्रजमलङ्कृत्य वर्तते हि प्रसिद्धमिदमिदानीं लोकत्रये । तथाच, नारायणसमो गुणै-रिति ज्योतिर्विदग्रगण्येन गर्गाचार्येण भवज्जन्मपत्रे लिखितत्वा-न्नारायणसमत्वं त्वय्यनुभूयते व्रजे वैकुण्ठतुल्यत्वम् । अतोऽस्माकं विरहरहितवैकुण्ठवासिसमानत्वं कुतो नास्ति । तस्मादस्मास्वपि तथात्वं सम्पादयितुमवश्यमस्माभिर्भवान् दृश्यताम् । नच वैकुण्ठ-वासिनां नारायण इव युष्माकं नाहं प्रेष्ठ इति चेत् तत्राहु ॥ दिक्षु तावका इति ॥ सर्वासु दिक्षु यावज्जन्मत्वामाप्यस्माभिरन्विष्य

ते, तथापि भवास्त्र लभ्यते तत्र वय किं कुर्म इति भाव' । तत्रापि तावकान्‌वदनन्या, अत एव त्वामेव । अनेनासमाहितता निरस्ता । ननु परोक्षार्थं तिरोहितेन मयाऽवगत-- नाद्यापि युष्मत्प्रेमपरिपाकास्था सम्पन्ना । मद्विरहेऽपि जीवनदर्शनादितिचेद्‌ तत्राहुः ॥ त्वयि त्वत्प्राप्त्याशया धृतासवो जीवन्तीत्यर्थः । तद्विरहस्या तु तावकाना जीवन दुर्लभमतो झटिति दृश्यतामामरणपर्य्यन्तपरीक्षा या अनुचितत्वादिति भावः ॥ मानिनीपक्षे, तव व्रजा यास्मदाद्यक जन्मना अधिक जयति श्रीश्च शश्वदत्रैव श्रयते, तथाभूतास्तावकास्त्वां विचिन्वन्त इति दृश्यतां ज्ञायताम् । परमोत्कर्षैश्वर्य्यादिहेतुभूतस्वजनदुःखाऽपरिज्ञानरूपमान्य नोचितमिति भावः । न च साधारणसम्बन्धः, किन्तु मेष्ठो भवानिति सम्बोधनाशयः । किञ्च, त्वयि धृतासवस्त्वत्प्राप्त्याशया धृतजीवनाः । तथाच तत्कि दृश्या मृतास्वस्मासु तवापि परमोत्कर्षादिक न स्यास्यतीति भावः। यद्वा, ननु दयिते मयि वियुक्ते भवतीनामेतावत्पर्य्यन्तं कथं प्राणा देहे स्थिता इतिचेत्‌ तत्राहु ॥ त्वयीति ॥ कठोरशिरोमणिभूते असख्यातस्वसखीजनपरमतापहेतुक्रीडापरे त्वयि दुःखजनितदुःखाऽम्बुधिमग्ने धृताः स्थापिताः प्राणाः याभिस्ताः । तथाच यथा स्वगृहे दह्यमानेऽप्यन्यदीयगृहस्थ वस्तु न दह्यते तथा त्वयि स्थितत्वादस्मत्प्राणानामेतावत्पर्य्यन्त रक्षा जातेति भावः । यद्वा यद्यपि तव जन्मना व्रजोऽधिक जयति श्रीश्च शश्वदत्रैव श्रयते तथापि दृष्टैवेद सर्वम् । यतस्त्वयि धृतासवस्त्वदर्पितप्राणास्तावकास्त्वा विचिन्वते । अद्यापि दुःखिता एव सन्ति, तस्मात्‌ सुहृदनतुग्राहिकाया सम्प्रद्धैत्तैयर्थ्य दृश्यता ज्ञायताम् । तद्वैयर्थ्यपरिहाराय प्रयक्षीभूयतामिति वा । दयितत्वात्‌ तवेद‌ हित वदाम इति सम्बोधनाशय. ॥

निदर्शिपक्षे, अधिष्ठानभूतचिदात्मनैवेदं देहादिसमस्तं शोभत इति श्रुतय आहुः ॥ जयतीति ॥ हे दयित परमेमास्पद तव जन्मना प्रादुर्भावेण व्रजो देहेन्द्रियसंघातोऽधिकं जयति सत्तास्फूर्तिमत्तयाऽवभासते तथेन्द्रियशोभाप्यत्रैव निरंतरं श्रयते सौन्दर्यादिगुणाक्रान्ततया प्रतीयते । तस्माद् यस्यात्मनस्तव सत्तादिना मिथ्याभूतस्यात्य तथत्विनस्याऽप्येव प्रतीतिस्तेन त्वया दृश्यताम् । विद्वदनुभवविषयत्व प्राप्यताम् । के ते विद्वांस इत्यपेक्षायाहुः ॥ ये त्वयि धृतासवस्तावकाः । तानि सर्वाणि सयम्य युक्त आसीत मत्परः, मच्चित्ता मद्गतप्राणा इत्यादिनोक्तलक्षणा भवदीयास्त्वां सर्वाधिष्ठानभूतं परमात्मानं विचिन्वते अन्वेषणपरा सन्ति । तथाच पञ्चकोशविवेचनात्मकान्वेषणप्रकारं उक्तस्तैत्तिरीयश्रुतौ । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः । तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽनन्दमयस्तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा । असन्नेव स भवत्यसद् ब्रह्मेति वेदचेद्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति । यद्वा व्रजः श्रुतिकदम्बस्तव जन्मना प्रादुर्भावेण प्रकटवेदार्थभूतेन त्वयाऽधिकं जयति शोभां च महतीं प्राप्नोति । हि यस्मादतो ये त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते तेषां श्रुतिकदम्बे भवान् दृश्यतामित्यर्थः । यद्वा तवाविर्भावेण व्रजः संघातोऽधिकं जयति, श्रीश्च विद्वद्देहादौ श्रयते । अतो ये विचिन्वते तेषां दृश्यताम् । एषु पद्येषु पादद्वितीयाक्षरस्यैक्यं केषुचित् पादेषु प्रथमसप्तमाक्षरस्यैक्यमलङ्कारिकतमयसिद्धमावर्ण्यात् कचिदैक्यमिति द्रष्टव्यम् । एकादशाक्षरे त्रिष्टुप्छन्दके छन्दांसि चतुः षड्युत्तरषटशत

द्दोषपरिहारायाग्र्यतामिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, तव दर्शनेनैव संसारनिवृत्तिर्नान्यथेत्याहु' ॥ शार दति ॥ शारत्कालीनजलवत्स्वच्छे आशये अ त'करणे ते तव दृशा दर्शनेन किं किमप्यनिर्वचनीयमज्ञानं शुस्करस्य तत्तद्विषयस्य दा सिकारतत्तदाकारा अन्तःकरणवृत्तीश्च निघ्नतो नाशयतो विदुष इह वधो नाशो ज मयरणलक्षणससृतिमवेशलक्षणो न भवति । तथाच श्रुतय. आत्मन्येवात्मान पश्येत् । तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविदा- प्नोति परम् । न स पुनरावर्तते इत्याद्याः । अज्ञानतत्कार्ययोर्ज्ञाननि वर्त्यत्वमुक्तमित्याशयेनाहु. ॥ अताधुजातमनिर्वचनीयोत्पत्तिमद्, यत् सरसिज सदृपद्मलक्षणे सरसि अधिष्ठाने प्रतीत कमलस्था- नीयमज्ञान तदुदरश्रीश्च तद्रूपम मुष्णाति नाशयतीति तथा तवे त्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च बहुभ्यो मृत्युभ्यो रक्षित्वा विरहाग्निना मारणाय प्र वृत्तौ निमित्त न विद्म इत्याशयेनाहु ।

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वय रक्षिता मुहु ॥३॥

विषेति ॥ विषजल कालियहृदजल तेनाप्ययो गोपानां नाश स्तस्मात् । व्यालराक्षसाद् वत्सपालान् गिलतोऽघासुराद् वत्सपाला- दिरक्षणेन परम्परया वयमपि रक्षिता. । वर्षयुक्ता मारुताद् वैद्यु तानलादशनिपाताच्चेन्द्रकृताद् गोवर्द्धनधारणेन । साक्षाद् वृषो वृ- षभासुरारिष्टः । मयात्मजाद् व्योमासुरात् । तच्चरितमग्रे वक्ष्यमाण मपि रासोत्सवात् पूर्वं जातमिति द्रष्टव्यम् । तल्लीलाया आत बाल्य एव योग्यत्वात् । किं बहुना अ यस्मादपि सर्वतो भयाद्, हे ऋषभ सर्वोत्तम वय रक्षिताः । तथाच यथा श्रेष्ठत्वात् पूर्वं रक्षि

स्तास्तथेदानीमपि दर्शनप्रदानेनास्मद्रक्षणमेवोचित, न तु स्वभाव त्याग इति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, तत्र तत्र स्वरक्षणेन यथा वयं रक्षितास्तथेदानीमपि स्वमकटनेन रक्षणीया इति भावः ॥

मानिनीपक्षे, ननु यदि भवतीनां वधो ममाऽभीप्सितः स्यात् तर्हि भवन्यो न राक्षना' स्युरित्याशङ्क्याहु ॥ विषेति ॥ तथाच स्वहस्तेन यथार्थमेव रक्षिता इति वर्तमानकालीनया प्रत्यक्षया ज्ञायत इति भावः । तत्र तत्र रक्षणपरायणे श्रेष्ठत्वेन ख्याते त्वयि विश्वस्तानामस्माकं घातो नोचितो, विश्वासघातारूयकर्मकर्तृत्वायोग्यत्वाच्छ्रेष्ठस्य तवेति संबोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्चास्माकमपि तव तत्त्वज्ञानादेव रक्षणं भवति, नान्यथेत्याहुः ॥ विषेति ॥ ते तव ज्ञानादिति शेषः । हे ऋषभ क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तम, तव ज्ञानाद्धेतुभूतादधिकारिभिस्त्वद्नुग्रहेण सपादितात्पुन पुनर्वयं रक्षिता जाता।परमात्मज्ञानस्य विशेषणानि विषरूपस्य, विषेक्षणप्रश्नुनाद्वेदो मामय महरिष्यतीति भयहेतुत्वेनाभितस्य जलस्य, डलयारभेदाज्जडस्याल्पश्रुतस्याप्ययात् पलायनकराव । पुनश्च व्यालाना बहुश्रुतत्वेऽपि विपरीतार्थकल्पकत्वात् खलाना, राक्षसात् राक्षसवद्भयङ्करात् । व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोरिति मेदिनी । वर्षस्य तु खद्वेषोत्थनाद् वातवत्तत्क्षाशकरात् । तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिश्रुतेः । तथा वैद्युतात् विद्युद्वद् निष्प्रभतरणादिस्थानीय ज्ञान वैद्युतम् । विद्युत्तडिति स न्याया स्त्रियां त्रिषु तु निष्प्रभ इति मेदिनी । तदेव वैद्युत,तत्सम्बन्धियद्धङ्कारादिकं वा । तस्याऽनलादनलवद्दाहकात् । तथा वृषमयात्मजाद् भगवदाराधन लक्षणं निष्कामं कर्म नित्यादि समाख्यात वृषशब्दप्रतिपाद्यम् । तन्मयादात्मनोऽत करणाज्जातात् । अत एव, विश्वत० सर्वतः

अभयात् सर्वप्रकारेणाऽनुच्छेद्यात्। हेतुबाधेन सर्वभयोच्छेदकरादिति वा। द्वितीयार्द्धं भ. भवतीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

युक्तं च स्वदासादिरक्षणं, तदर्थमेव नन्दनन्दनविग्रहात्मनाऽऽविर्भूतत्वादित्याशयेनाहुः ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ॥
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥ ४ ॥

नेति ॥ गोपिकाया यशोदाया नन्दनः सुतो भवान्न भवतीति प्रसिद्धम्। किन्तु सर्वप्राणिनां योऽन्तरात्मा तस्य दृक् साक्षी अन्तर्यामी भवान् एवम्भूतोऽपि विखनसा ब्रह्मणाऽर्थितो विश्वस्य रक्षणाय प्रार्थितः सन् सात्वतां यादवानां कुले उदेयिवान् प्रादुर्भूतः । न नेत्रजातमीभिः किमि युक्तं— निघ्नो नेह किं वध इति तस्मात्तिरोहित एव स्थास्यामि, यथा युष्माकं कदापि दर्शनं न भवेदित्याशङ्क्याहुः ॥ सख इति ॥ तथाच भवद्दत्तसख्यानुरूपेयं युक्तिः करुणोद्दीपिका, न तु कोपाद्दाहोऽतो विश्वगोपनाय प्रादुर्भूतस्य तव नम्भ्यगतानां स्वयं सखीभावावेशितानां करुणया पालनमेवानुरूपमिति भावः । यद्वा सर्वान्तरद्रष्ट्रयाभिज्ञस्य तवास्मदन्तःकरणानि प्रियमाणे(?)कोपरि दृष्टिः कर्तुं युक्ता, न तु दर्पाभासोपालम्भोत्पादिगणनेत्याशयेनाहुः ॥ नेति ॥ अनभिज्ञापक्षे, तथाच कालयमनाम्ना स्त्रीयरक्षणादिना लोकोत्तरसामर्थ्यप्रकटनाद्वयमेव तर्कयाम इत्याशयेनाहुः ॥ नेति ॥ खलुशब्दो वितर्के । सर्वापेक्षयाऽल्पबलाया गोप्याः सुतो भवान्न, किन्तु सर्वदेहिनामन्तरात्म

दृगिति तर्क्यतेऽस्माभिः । ननु सर्वान्तर्यामिणो मम देहिभ्रुवेन कथमुत्पत्तिरित्याशङ्क्याहु॰ ॥ विखनसेति ॥ सात्त्वता सात्त्वकानां सज्जानानां कुले विश्वगुप्तये उदेयिवान् । तस्मात् तत्राभिमानो, न तु अ माऽत्र सर्वपालनायावतीर्णस्य तव सखीनामस्माकमुपेक्षा नोचिता । दर्पोऽप्यस्माकं त्वदुत्कर्षहेतुरत कोप विहायाग तव्य मिति भाव॰ ॥ मानिनीपक्षे अहो निर्दयशिरोमणिरय क इति बहु विचार्य्य यथाऽस्माभिर्भगवान्निश्चितस्तथेत्याशयनाऽऽहु॰ ॥ नेति ॥ भवान् करुणाहीनः प्रयसीदु खाभ्या तदाविष्टस्वान्ताया श्री यशोदाया न दनस्नदीयाना दु खमदत्वान्दान वजनक सुतो न भवति । तर्हि कोऽह निश्चिन इतिचेत्त नाहु ॥ सर्वप्राणिनाम तर्यामी स एव परमदु खत्वना दु ख पश्यनपि तद त सुख वमाति । सर्वान्त स्थस्य तस्याबहिराविर्भावे निमित्तमपि वय विद्म इत्याहु ॥ विखनसेति ॥ स्वसृष्टिवृद्धिमभीप्सुना ब्रह्मणा विश्वगुप्तये प्रार्थित॰—त्वद्भक्त्या जीवाना मोक्षो भवत्यतस्त्वमवतीर्य्य गुप्तस्तिष्ठतद्ईश्वरत्वाद्विना मपि त्वीश्वरमन्य म यमानानामपि मोक्षो दुर्लभो भविष्यति, तत एव मे सृष्टेर्वृद्धिर्भविष्यतीति विधिनाऽभिलसितार्थ परदारपरद्रव्यचौर्य्यादिक स्वस्वभावप्रतिकूल स्वगोपनार्थमङ्गीकृतु सात्त्वतां कुले उदेयिवान् । अत एव परदाराणामस्माक सख्यमाश्रित वानिति सबोधनाशय । यद्यपि स्वगोपनाथमेव त्वं प्रवृत्तस्त थाप्यस्मद्दु खकरमौदासीन्य किमिति स्वज्ञापक चिह्न पुन र्गृहीतवानत स्वप्रकटनासपादक तत् सर्वथा त्याज्यमणीयमि ति भाव । यो विश्वस्य प्रपञ्चस्य मोक्षमार्गेऽप्रवृत्ति प्रसाद्नेन सरक्षणार्थ सात्त्वता दयादिसात्त्विकधर्मवता कुले तेषामपि ततो वैमुख्यसम्पादनार्थमुदेयिवान् अस्माकमपि स्वधर्माद्विच्युतिसिद्ध्यर्थ सख्य गृहीतवानिति सम्बोधनाशय । यद्वा प्रथम निर्दिष्टस्य

नञ सर्वपादैः सम्बन्धः । भवान् गोपिकानन्दनो न खलु प्रसिद्धं तद्रक्षणाद् व्याप्तत्वात् । नाप्यखिलदेहिनां हृद्गतभावज्ञः । अस्म मनोगतप्रेमातिरेकाज्ञानात् । तथा विखनसा, न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादिवेदवाक्यैर्विश्वगुप्त्यर्थं न प्रार्थितो, यथोक्तप्रार्थनावाक्यमपि न श्रुतवान्, अस्मद्विनाशपरायणत्वात् । नाऽपि सात्वतां कुल उदेयिवान् तत्कुलोचितकृपालुत्वाद्यदर्शनात् । तथा तद्धर्मासम्पादनाद् इत्थैव गोपिकानन्दनत्वादिना ख्यातोऽसीति भावः । अत एव सखित्वेन ख्यातः सखा न भवसि मानुषधर्माक्रान्तत्वादित्याशयेन सम्बोधयति, हे असख्य इति ॥

निवृत्तिपक्षे, खलुशब्दो निषेधे । भवान् गोपिकानां श्रुतीनामस्माकमानन्दकरो न भवतीति न, यतोऽखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति यं विज्ञानं न वेदैष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुतेः । विशेषेण खनति पदार्थं विचारयतीति विखना विद्वान् तेनार्थितो विषयीभूतमोक्षरूपो विश्वस्य सर्वस्य सकार्यकारणसङ्घातस्य गुप्तये सखः स्वैरिन्द्रियैः सह वर्तमानः सन् सत्त्ववतां मनआदीनां समुदाये उदेयिवान् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् * जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति श्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ ४ ॥

तस्मात् त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं सम्पादयेत्याहुः ।

विरचिताभय वृष्णिधुर्य्य ते
चरणमीयुषा ससतेर्भयात् ॥
करसरोरुह कान्तकामद
शिरसि धेहि न श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥

विरचितेति, चतुर्भिः ॥ करसरोरुह नोऽस्माक शिरसि धेहि तत्र स्थापनेनान्त करणस्यस्य तापस्योपशमो भविष्यति सरारुहात्मक स्यात्यन्तशीतलत्वादिति सरोरुहपदेन सूचितम् । न केवल ता पोपशामक कि तु कामद सकलमनोरथपूर्तिकरम् । ननु स्वकान्त स्येद कृत्यमिति चेत तत्राहुः ॥ कान्तेति ॥ ननु योगिन्येव क स्यापि कान्तो न भवति, कुतो भवतीनामित्याशङ्क्याहु ॥ श्रिय करस्य ग्रहो ग्रहण येन तत । यथा तत्र गृहस्थो भगवान् यथा श्रिय हस्ते गृहीतवास्तस्माच्छिरसि हस्त धारयतु, नास्ति किञ्चि च्छाघकमिति भाव । ननु श्रियो विधिपूर्वक हस्तग्रहणम्भवतीना शिरोग्रहणे को हेतुरस्तीति चेत्तत्राहु ॥ शरणमीयुषा तव शरण गतत्वाभिलाषाणां विरचितमभय येन तत् । एवञ्च विवाहितापेक्ष यापि शरणागतानामस्माक कामशत्रो सकाशात् पालनमत्या वश्यकम् । शरणागतपालनस्यैवत्वस्य तव निजधर्मत्वात । ननु तथापि निपिद्धोऽय प्रकारः सर्वथापि वर्जनीय इतिचेत्त तत्राहु ॥ वृष्णिधुर्य, यदुकुलोद्भवस्य बहुस्त्रीकस्य वृष्णेर्वशधुर्य श्रेष्ठो भवान् पतित्वेन वृतोऽस्माभिरतो नास्ति दोष । तस्मात् हृष्टाहृष्ट दु खमपाकर्तु योग्योऽसीति भाव । यद्वा यस्माद्भिवस्य गुप्तये भ गवत उदयस्तस्मादावश्यकत्वाद्यथाऽस्मद्रक्षण तथा वयावश्य वि धेयामित्याहु ॥ विरचितेति ॥ मदीया भवत्य इत्याश्वासनार्थ क रसरोरुह न शिरसि निधेहि तत्स्थापनेन त्रिवर्गसिद्धिरस्माक भविष्यतीत्याशयेनाहु ॥ कामदम् ॥ यतोऽस्मत्कान्तत्वेनावतीर्ण स्य भगवतोऽस्मन्मनोरथपूर्तिरावश्यकीत्याशयेन सम्बोधयन्ति ॥ कान्तेति ॥ ननु भवतीना सति पतयोऽत कथमह कान्तः, कथ च मद्धस्तसरोरुह कामदमितिचेत तत्राहु ॥ श्रीकरग्रहम् ॥ यथा श्रीपतित्वेन प्रसिद्धा अपि न वस्तुत श्रिय पतय, किं तु स्व

र्णादिमायिकरूपापन्नायास्तस्याः । अत एव भगवद्धस्तकमल त त्करग्रह, तथाऽस्माकमपि मायिकरूपान्तरमभञ्जँस्ते । मुख्यस्तु कान्तो भवानेवात एवास्मान् स्वीकृतवानित्याशय. ॥ किञ्च, स इतेर्भयाच्छरणमीयुषा विरचिताभय मोक्षप्रद चरण प्रपन्नानामि- स्यर्थ । सर्वस्य मनोरथानुरूपफलप्रदानाय वृष्णिषु श्रेष्ठत्वेन भ वानवतीर्ण इत्याशयेनाहु ॥ वृष्णिधुर्य्ये ॥ अनभिज्ञापक्षे, युष्मत्पा र्थनामाकर्ण्य स्वस्मिंस्तत्करणसामर्थ्यमवधार्याहं प्रकटितो भविष्या मीति तदभिमायमालक्ष्य सुकर प्रार्थयन्ति ॥ हे कान्त, करसरोरुह नः शिरसि धेहि । किमर्थमितिचेत् तत्राहु' ॥ कामदम् ॥ श्ररम हारपरस्य कामस्य खण्डनकर तदुद्दीपक च । अनेन रतिमार्थनमपि व्यञ्जयन्ति । अ यथा सर्वोप्यस्माकम् अलङ्क्रिया का तानुमोदना द् व्रथाभविष्यतीत्याशयेनाहुः ॥ श्रीकरः सर्वशोभापूर्तिकर प्रद्यो येन यत्कर्तृक शिरोग्रहण सर्वालङ्कारशोभाकरमिति यावत् । न वा र्यमार्गाद् यद्भय तत्सत्त्वे कथ तेन सुख भविष्यतीतिचेत्तत्राहुः ॥ सम्यकृतेर्मार्गाद्भय तदुल्लङ्घनज य तस्मादपि तव शरण गता ना विरचिताभयम् । इन्द्रादेरपि पराजय कर्तु समर्थस्य तव त्वदी यानां च नास्ति स मार्गादपि भयम् । प्रबलेन त्वया प्रवर्तितस्य सन्मार्गत्वात् । तदुक्त, सर्व बलवता पथ्य सर्व बलवता शुचि ॥ सर्व बलवता धर्म्म सर्व बलवता स्वकमिति । प्रागय वसुदेवस्ये त्यनुरोधेन वृष्णिधुर्य्येति सम्बोधनम् । तथाच पालनशक्तिमत स्तवास्मत्पालनमेवोचितमिति तदाशय ॥ मानिनीपक्षे, नोऽस्माक मध्ये तव सत सम्यक्पलायनादितोऽपि दूरतरतिरोधानाद्यद्भय तस्माच्छरण माप्नाना शिरसि करसरोरुह निधेहि । यत पूर्व वि रचितमभय येन । ज मान्तरे क्षत्रवशोद्भवत्वादभयप्रदत्वमुचितमेव तव हस्तस्येति द्योतय त्य सम्बोधयति ॥ हे वृष्णिधुर्य्येति ।

पुनश्च हे तत्कान्त ॥ तासां कामदं । तथाच का तभावमङ्गीकृत्य येन हस्तकमलेन कामं दत्तवाँस्तस्याधुना शिरसि स्थापने को विलम्ब इति भाव । पुनश्च, श्रीकरग्रहम् ॥ शोभाकरग्रहणयोग्यम् । तथाच तद्भावे तासां शिर एव पातयतीति भावः ॥

निद्रान्तपक्षे, अत स्वस्वरूपप्रकाशनार्थं त्वं कुर्विति प्रार्थयन्ति । विरचितेति ॥ हे वृष्णिधुर्य्य, वृष्णा नि श्रेयमार्थं गृहीतकृष्णाद्यवतार, तव शरणं भियुषां भगवच्चिन्तत्वादिप्रपन्नलक्षणवतां श्रीकरग्रह मोक्षश्रीसम्पादकमाग्रह नोऽस्माकं श्रुतीनां शिरसि मस्तके उपनिषद्भ ग क नद्रूपो रसो, अज्ञान वातकरस रालि ध्दातीति करस्तस्य निषेधे । श्रीकरेति सम्बोधन वा । तथात्वे सति मत्मामिस्तेषा सुकरेत्याह ॥ हे कान्त ॥ अस्मत्प्रतिपाद्य, काम यति खण्डयतीति त सर्वेत्रामनौच्छेदकरम् । पुनश्च, अरुहम् अरूणि वेद रूपशब्दप्रमाणाद् यानानि मतानि ह तीति तथा तम् । अत एव सत्रनेभैयादिराचनाभयम् । एवम्भूतग्रहस्य त्वत्कृपा विनोदयासम्भवात्तस्य त्वां प्रा ययाम इति भाव ॥ ५ ॥

अपरा म र्थयन्ति ।

व्रजजनार्तिहन् वीरयोषिता
निजजनस्मयध्वसनस्मित ॥
भज सखे भवत्किङ्करी स्म नो
जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥

व्रजजनार्तिहन् व्रजजनपीडानाशाय कृतावतार । तथाच स्वावतारसमय एव योजनमवलोक्याप्यस्मदार्तिनाशनं तवोचितम् । न चातोऽधिका काचिदार्तिरस्त्यस्माकमिति भावः । किञ्च, हे

योषितां वीर दानशूर ब्रह्मादिभिरप्यशक्यपूरणाया अस्मदिच्छाया पूरक । ननु सत्यमेव तथापि भवतीनां मानरूप दोषमवलोक्य तन्निरासाय तिरोहितोऽस्मीतिचेत् तत्राहुः ॥ निजेति ॥ निजजनानामस्मदादिस्त्रसेवकानां स्मयस्य गर्वस्य ध्वंसन स्मित प्रय । तथाच स्मितमात्रस्यैवोत्कटमार्थनोत्पादनेन तन्नाशकस्य सम्भवात किमर्थं तिरोधानाय प्रवृत्तोऽसीति भाव ॥ स्मितेन हास सङ्क्षेपेनैव गर्वध्वसो भवतीति वा । अतोऽस्मान् भज सेवय । ननु पालनमार्थनाधिकारवतीनां, भजेति मार्थनादद्यापि स्मया न निवृत्त इति गम्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ भवत्किङ्करीरिति ॥ अस्मत्कृतसेवनसदृशभवत्कर्तृकसेवनेनैवास्मत्पालन नान्यथा । तथाच स्मयकम् । ये यथा मां मपद्य ते तांस्तथैव भजाम्यहमितिभवत्प्रतिज्ञासत्त्वात् तदनुसारेण गृहीतसखिभावस्य यथोक्तपार्थनायामनौचित्यशङ्का नो कार्येति द्योतनाय सखेत्यपन्ति ॥ हे सख इति ॥ अस्मत्कैङ्कर्यं प्रसिद्धम् । यद्वा यथेच्छास्ति तथा कुरु, सम्प्रति तु कमलाननं स्वमुखं चारुमनोहरमस्माक दर्शयेति सदैन्य मार्थनम्॥ अनभिज्ञापक्षे, हे वीर प्रदेयस्य दाने समर्थ नोऽस्मान् भजाऽस्मन्निकट सर्वदा तिष्ठ । प्रथम तु चारु जलरुहानन योषितामबलानां नो दर्शय । यतो, हे व्रजजनार्तिहन् ॥ अ यथास्म मरणाद्यस्मप्यादार्त्तिनाशनव्रतभङ्गः स्यादिति भावः । गर्वं वसनायान्तर्धानं ना चिन, तस्य मुकरोपायसाध्यत्वादित्याशयेनाहुः ॥ निजेति ॥ ननु पूर्वं कुतो गर्वं कृतवत्य इत्याशङ्क्य किंकरीणामप्यस्माकं त्वयैव सख्यपदे स्थापितत्वादित्याशयेनाहु ॥ सखे, भवत्किङ्करीरिति ॥ यद्वा अस्मत्त्याग एव यदि तवाग्रहस्तर्हि समत्यस्म मरणकाले चारु स्वमुखपद्म सदर्शय, दृष्ट्वा प्राणत्याग करिष्याम इत्यर्थ ॥ मानिनीपक्षे, व्रजजनातिहर्तापि योषितां वीरस्तद्वधे समर्थ । अत एव

निजजने यः स्मयस्तेन, निजजनस्मयाभ्वसन स्मित यस्य । अतो यथोक्तप्रदर्शि दृष्ट्वा वयमपि सम्प्रति मरणायोद्युक्तास्तस्मात् तवा स्मजीवनमपेक्षित भवेच्चर्हि हाग्रमागत्य भवत्किङ्करीरस्मान् भ ज सेवनायाश्रय । शठ प्रति शठ कुर्यादित्युक्तत्वाद्यथा सखापि भयानस्मद्दुखाय तिरोहितस्तथा सख्योऽपि वय तव दु खाय धू र्तशिरोमणेस्तवाग्रे तिरोधानसामर्थ्याभावान्मरिष्याम इति सूच यन्त्य सम्बोधयन्ति ॥ हे सख इति ॥ किञ्च झटिति जलरुहानन चारु दर्शय अ यथा पश्चात्ताप करिष्यसीति भाव. । यद्वा, जिघांसन्त जिघासीयादित्युक्तत्वात् सर्वा दण्डयितु किमर्थ प्रहर्षो ऽस्यत एता भवत्किङ्करी. भज यथा सेवय, नोऽस्माक तु चारु जलरुहाननमात्र दर्शय । अपकर्तुरपि सख्युर्मुखदर्शनेच्छा न नि- वर्तते । इद मार्थयाम । किं कुर्म इति, सख इति सम्बोधनाशय' ॥

निवृत्तिपक्षे, खातुग्रहानुपानिपत्सु लब्धाग्रहस्य प्रजो वेद स्तत्सम्बन्धिन आस्तिकशिरोमणिभूतस्य जनस्यार्ति ज ममरण- लक्षणसहितदु ख हरतीति तथा । यतो योषिता श्रुतिलक्षणस्त्रीणा- मस्माकमस्मदीयाना च रक्षणे परमसमर्थ ॥ रक्षणप्रकारमाहु. ॥ निजजनाना स्वभक्ताना स्मयस्याऽहङ्काराविद्यास्य ध्वसनाय स्मित म दहासो यस्य । हासोजनो मादकरी च मायेति हासश- ब्दाभिधेयायाः सर्वानर्थबीजभूताया मायाया मन्दत्व स्वभक्तेष्व- वर्शन तस्मात्, सखे सर्वदास्मत्सपृक्त, भवत्किङ्करीर्भवत्प्रतिपादन- रूपसेवापरायणा, अस्मत्प्रतिपान्नतामाश्रयानथाच विवेक्य त करणे- ऽस्मत्प्रतिपाद्यता प्राप्य, तस्य जलरुहस्य चतुर्दशभुवनात्मकपुष्कर- स्य कमलस्य चानन सत्तास्फूर्तिप्रद स्वरूप दर्शय । को ह्येवाऽ या- त् क प्राण्याद् यदेप आकाश आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुत्या स र्वसत्तास्फूर्तिद परम त्व प्रतिपादित इति प्रकाशयेत्यर्थ. ॥ ६ ॥

अथ याः प्रार्थयन्ति ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्षणं
तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥
फणिफणार्पितं ते पदाऽम्बुजं
कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

प्रणतेति ॥ पदाऽम्बुजं नः कुचेषु कृणु कुरु बहुवचनं समुदायाभिप्रायेण । ते त्वदीयानां न इति वा । ननु विरहानलज्वालातप्तेषु स्तनेष्वतिसुकुमारचरणस्थापनप्रार्थनं नोचितमिति चेत् तत्राहुः ॥ फणिनः कालियस्य शेषस्य फणासु अर्पितम् । तथा च परमकोमलमपि विलक्षणशक्तिमत्त्वान्न केनापि पीडयितुं शक्यमिति भावः । ननु तथापि स्तने चरणस्पर्शो नोचित इतिचेत्तत्राहुः ॥ श्रीनिकेतनम् । लक्ष्म्यावासस्थानम् । तथा च श्रीर्यत्र सर्वदा तिष्ठति तस्य स्तनेषु स्पर्शेऽप्याशा क्व सन्देह इति भावः । ननु कामाक्रान्तत्वेन त्वत्तया निकृष्टानां युष्माकमनुरोधो नोचित इतिचेत्तत्राहुः ॥ तृणचरानुगम् ॥ यथा भगवता पाल्यमाना अपि गावस्तृणं परित्यज्याऽमृतं नाश्नन्ति, किं तु तृणमेव तासाममृतं तथापि कृपालुना त्वया नोपेक्ष्यन्तेऽपि तु तदनुरोध एव क्रियते, तद्वदस्मदादीया अपि वयं यद्यपि कामासक्तास्तथापि नोपेक्ष्या इति भावः । ननु तथापि युष्माकं जितेन्द्रियत्वादिसम्पादकपापवर्जनेऽसत्त्वत्त्वेन कथं मत्पादस्पर्शाधिकारस्तस्मात्तात्प्रवर्तककर्मानुष्ठानानन्तरं तथा करिष्यामीतिचेत्तत्राहुः ॥ प्रणतदेहिनां पापकर्षणं प्रकर्षेण धर्मत्यागपूर्वकं ये नता देहाभिमाननिवर्तकतत्त्वज्ञानरहिताश्च तथा पापनिवर्तकयोः स्वधर्मतत्त्वज्ञानयोरभावात्

स्वपदाऽम्बुजमेव स्थल इव स्पृहयन्ती तन्निवर्तकं न भवदन्तस्थ भूता
नामस्माकं तेनैव पापनिवृत्तिसमर्थानुष्ठाना नपेक्षितमिति भाव
तत्र तदर्पयित्वा हृच्छय काम कृन्धि विनाशय । तथाच न पापनिवृत्ति
रस्माकमभिलषिता, किं तु कामस्य निवृत्तिरिति भाव । यद्वा भवत्य
कामोपाधिकप्रीतिमत्यो न दर्शनमात्रस्याधिकारिण्य इतिचेत् तत्रा
हुरेवञ्चेत्तर्हि तत्प्रतिबन्धकं काममेव कृन्धि । कथमित्यपेक्षायामाहु ॥ नः
कुचेषु स्वपदाऽम्बुज कुरु । ननु न जातु, काम कामानामुपभोगेन
शाम्यति * हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इत्युक्तत्वा
त् तत्स्थापनेन न तन्निवृत्तिर्भविष्यति, किन्तु प्रत्युताभिवृद्धिरि
ति शङ्कापि परस्थापनप्रार्थनया निराकृता । इस्तस्थापनस्य तदभि
वृद्धिहेतुत्वात् । ननु तत्स्थापनस्याऽभिवृद्धिहेतुत्वाभावेऽपि कथ
तन्निवृत्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्याहु ॥ फणीति ॥ तथाच कालियफणा-
र्पणेन यमुनाह्रदस्य निर्विषत्व त्वया सम्पादितम् । तद् दृष्ट्वा देह
लक्षणफणिनः कुचलक्षणफणार्पणेन यमुनाह्रदस्थानीयहृदयस्य
कामरूपविषस्य नि मरणेन निर्विषत्वसम्पादनसमर्थत्वमित्यनुमीमह
इति भाव. । न केवल दोषनिवर्तकमात्र किं तु गुणाधायकमपीति
द्योतनायोक्त— श्रीनिकेतनम् ॥ तथाच तस्माद्धर्मज्ञानैश्वर्यादिलक्ष-
णश्रिय स्पर्शमात्रेणाधायकमिति भाव । ननु परमोत्कृष्टस्य मत्पदा-
ऽम्बुजस्य स्पर्शोऽपि दुर्लभ इत्याशङ्क्य निरासायोक्त— तृणचराऽनु
गम् ॥ तथाचास्मदधिकाराभावेऽपि तव करुणया तस्य सौलभ्यमिति
भाव । ननु तथापि पापनिवृत्तिं विना कथ तत्सम्भव इत्याशङ्क्या
निवृत्त्यर्थमुक्त— प्रणतेति ॥ अनभिज्ञापक्षे अन्य हृत्तापशान्तिकरोप
लेपौषधमिव बहिर्हृदि अङ्गसङ्गमभीप्सन्त्यो दैन्येन चरणसङ्गमे
व प्रार्थयन्ते ॥ प्रणतेति ॥ ते पदाऽम्बुजमस्माकं तमेषु कुचेषु नि
धेहि । ननु पापभयान्नैव कर्तुं शक्नोमीति चेत् तत्राहु ॥ प्रणता

नलकूबरादीनां स्थावरत्वादिपदपापस्य कर्षणमतस्तेन तव का पा पप्राप्तिसम्भावनेति भाव । यद्वा, ननु किमिति करपद्मस्थापन न प्रार्थ्यते इत्याशङ्क्य स्वापराधनिवृत्त्यर्थमादौ पदाऽम्बुजस्थापनमे व प्रार्थ्यत इत्याशयेनाहु ॥ प्रणतेति ॥ प्रणतानामस्मदादीनामप राधनाशकामित्यर्थः । ननु नैव प्रार्थनीय, कठिनेषु तेषु स्थापनेन मृदुलस्य चरणस्य पीडोदयादित्याशङ्क्याहु॰ ॥ तृणचरानुगम ॥ तृणचरैराचत्य तत्कठोरवस्तुषु स्थापनादेवकृतेनाधिक दुःखमिति भावः । अनेन यथा तृणचरानुग्रहवशात् तदनुगमनजन्यपादपीडा त्वया न गण्यते तथास्मदनुग्रहवशादपि सा न गणनीयेत्यपि भ्व नितम् । ननु नानारत्नालङ्कारालङ्कृतेषु युष्मत्कुचेषु पादार्पण न शोभत इतिचेत् तत्राहु ॥ श्रीनिकेतनम ॥ नखचन्द्रादिशोभास्प दत्वात्तोऽप्यधिकालङ्कृतिकरमिति भावः । ननु युष्मद्धृदयस्पृता पजन्यदाह॰ कथ सोढु शक्य इतिचेत् तत्राहु ॥ फणीति ॥ भव तु किं तत इति चेत्तत्राहु ॥ कृच्छय काम कान्ति, पश्चाद्यथा कामोपशमः स्यात्तथा कुरुष्वेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, ननु युष्म दर्शनमात्रस्य कामोद्दीपनत्वान्मानवतीना युष्माकमालिङ्गनादेर्दुर्घट त्वात् कामबाधाभयात्कथमाविर्भवामीतिचेत् तत्राहु ॥ प्रणतेति ॥ अहो सत्यमिद, तथाप्याग तव्यमागत्य च न. कुचेषु यथाकथञ्चि त् पदाऽम्बुज कृणु । एतावन्मात्रमस्माभिरनुज्ञायत इति भाव. । ननु एतावता मम प्रयोजन कथ भवतीतिचेत् तत्राहु॰ ॥ कृ धीति ॥ अस्माक लोकोत्तरसौन्दर्य्यत्वादेतावतैव तव स्तुतिर्भविष्यतीति व्य ङ्ग्य. । ननु सर्वोत्तमाना युष्माक प देन स्पर्शे कृते पाप भविष्य तीति नाह तथा कर्तु शक्नोमीति चेत्तत्राहु. ॥ प्रणतेति ॥ ननु प रमकोमलस्य पदाऽम्बुजस्यातिकठोरयुष्मत्कुचस्पर्शेन पीडा भविष्य ति, तथाच तथा व्याप्तहृदयस्य मम रसाविर्भावो दुर्लभस्तत. करा

ऽम्बुजापेणमनुज्ञायतामितिचेत्तत्राह' ॥ तृणेति ॥ अहो मत्पक्षाप लापपरायण धूर्तशिरोमणे तृणशकराद्यपेक्षयाऽप्यस्मत्कुचा. किं कठोरा इति भाव । ननु भवतु, यथाकथंचित्स्थापयिष्यामि, तथापि तेन कुचानां शोभा नङ्क्ष्यतीतिचेत्तत्राहु ॥ श्रीति ॥ शोभा निवृत्तिभय न कार्य, तव चरणस्य शोभास्पदत्व त्वस्माभिर्ज्ञायत इति भाव.। ननु मदीयेन तिरोधानरूपापराधेन भवतीनामन्त करणे म हाक्रोधो वर्तते । तथाच क्रोधानलज्वालया तद्दाहाद्यसम्भावात् क थ रसानुभव इतिचेत्तत्राहु ॥ फणीति ॥ अहो किमिसेवमनु-भूताद्भुतसामर्थ्यानामग्रतो बहुविधचातुर्य प्रकाश्यते त्वया, न हि कालियविषाऽदग्धस्या'येन केनचिद्दाह सम्भवतीति भाव ।तस्मा द्व्य विहायाग'तव्यमिति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, न'च'त करणशुद्धिं विनद कथ भविष्यतीति चेत् साऽपि त्वदधीनेत्याशयेनाहु ॥ प्रणतेति ॥ तव पदाऽम्बु-जोपासनन हि तस्य शुद्धिर्भवत्यतस्तत्र कुचेषु कर्मोपासनमतिपा दनभागेषु कुरु भगवत्पदाऽम्बुजाराधनमेव कर्मोपासनाकाण्डयोरर्थ इत्यधिकारिचेतसि प्रकाशयेत्यर्थ. । यतस्तव पदाऽम्बुज फणिन शेषस्य फणास्वर्पितम् । तथाच नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः * नारायणपरा योगा नारायणपरा क्रिया इत्युक्तत्वाच्छेष शायिनो नारायणस्य भगवतस्तव पदाऽम्बुजसेवनमेव काण्डद्वयार्थ इति भाव.। यतश्च श्रीनिकेतन भोगमोक्षश्रीप्रदम् । यतश्च साध कानुग्रहार्थ रामकृष्णाद्यात्मनाऽवतीर्णस्य तव तृणचराऽनुगम् । गो,घ्रगाद्यनुगमनपरम् । तृणचरैस्त्यक्तसर्वभोगैस्तपस्विभिरनुगम्यत आराध्यत इति तदिति वा । यतश्च प्रकर्षेण नतिमात्रमपि कृतवता देहिना समस्ततापोच्छेदकम् । तदुक्तम् । एकोऽपि कृष्णस्य कृत. प्रणामो दशाश्वमेधाऽवभृथेन तुल्य. * दशाश्वमेधी पुनरेति ज म

कृष्णचरणगामी न पुनर्वर्त्तायेति। एवम्भूतेन काण्डद्वयप्रतिपादितेन सम्यगुपासितेन निजजनस्य हृच्छय कामं क्रोधं विनाशयेत्यर्थः ॥७॥

अपरा एतावता तु स्वनिवृत्तिमपश्यन्त्य प्रार्थनाना किं दास्यामिति विचिन्त्य परमोत्कृष्टं वस्तु प्रार्थयन्त ।

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया
बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥
विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
रधरसीधुनाऽऽप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

मधुरयेति ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः * स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इत्यादिरूपया मधुरया अर्थतोऽत्यन्तमिष्टया वल्गूनि मनोज्ञानि वाक्यानि यस्या तया शब्दतोऽप्यत्यर्थं मधुरया । अत एव, बुधमनोज्ञया बुधानां विदुषां हृद्यया विधिकरीः किङ्करीरस्मान् । तथाच नास्माकमविचारतो मदाचारिरिति भाव । सम्प्रति तिरोधानलक्षणया लीलया मुह्यतीर्मूर्च्छां मरणपूर्वावस्था लभमाना इमा इतीत्यागत्य द्रष्टव्याः । हे पुष्करेक्षण पुष्करे हृदयकमले ईक्षणं यस्य सः । तथाचान्तर्यामिणा त्वया सर्वं ज्ञायत एव, नास्ति विज्ञापनकृत्यमिति भाव । विशालनेत्रेण त्वयेदमागत्य प्रत्यक्षेणोपलब्धव्यमिति वा । दृष्ट्वा च स्वाधरामृतेन नोऽस्मानाप्याययस्व सञ्जीवय । यतो हे वीर, निजजनार्तिनिराकरणमेव शौर्यकृत्यमिति भाव । या स्वभावत एवाऽकिङ्करीः सम्प्रति विरहदुःखेन मुह्यतीरस्मान् गत्याप्याययस्व । कथ

मिति चेदाह्यो गिरा । ननु वाणीमात्रेण कथं मोहनिवृत्तिरिति चे त्तत्राहुः ॥ मधुरयेति ॥ मायामयस्य मोहस्य सच्चिदानन्दरूपस्य तव मुखाब्जस्रुतया माधुर्यव्याप्तया तापनिवृत्तिरवश्यं भविष्य तीति भावः । तत्रापि सत्यप्रियहितार्थकत्वाद्वल्गूनि वाक्यानि यस्यां सा । तत्रापि बुधमनोज्ञया ज्ञानरूपया । यत्र तन्निष्ठत्वे प्रतिबन्ध- क तद्ध्यागं यानिकुर्वि पाशयेनाहु ॥ पुष्करेक्षण । तथाच लो कान्तरसौन्दर्याद्यलङ्कृतविग्रहं दर्शयित्वा तद्दर्शनाभिलाषं निव- र्तय तथाऽधराऽमृतपानेच्छामपि तत्प्रदानेन पूरयेत्याशयेनाहु ॥ अधरेति ॥ सर्वमपि कर्तुं प्रदातुं च समर्थोऽसीति द्योतयन्त्यः स म्बोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ अनभिज्ञापक्षे, न केवलं बहिर्हृदि लेप मात्रेणास्य तापस्य शान्तिः कर्तुं शक्या किं त्वन्योपायबाहुल्यम- पेक्षितमित्याहु ॥ मधुरयति ॥ नोऽस्मानाप्यायय स्वाऽऽह्लादय यतो मुह्यतीरपि त्वया दशा प्रापिताः कथमिति चेत् तत्राहु ॥ गिरा तत्रापि, न प्रतियातं त्वजमिति वज्रवत्कठोरया, किं तु मधुरया । नापि, स्वागतमितिवत् प्रतारणरूपयेत्याहु ॥ वल्गुवाक्यया ॥ य द्यपि मुग्धानामस्माकं नास्ति विवेकस्तथापि त्वया बुधजनमनो- ज्ञैव सा प्रयोक्तव्येत्याशयेनाहु ॥ बुधेति ॥ तथाचैवंविधया गिरा वयं वक्तव्या इत्येका मूर्च्छानिवृत्त्युपायः । द्वितीयमाहुः ॥ हे पुष्करेक्षण । तथाच कमलवद्विशालनेत्राभ्यां वयं सम्यग् द्रष्टव्या इति भावः । तृतीयमाहुः ॥ अधरेति ॥ तथाभूतम् । अमृतरूपमोष धं मृतानामप्युज्जीवनकरं पाययितव्यमिति भावः । तत्रापि विल म्बो नोचित इत्याहु ॥ इमाः क्षणमात्रमपि विलम्बामहे । ननु मम का भवत्यो यदर्थमेवंविधपरिश्रमो मया कर्त्तव्य इत्याशङ्क्या हु ॥ स्त्रिभिकरीरिति ॥ तथाप्यनल्पमिदमौषधं दातुं न शक्नोमी- तिचेत् तत्राहु ॥ वीर ॥ परमोदारत्वाद् दानशूर सर्वस्वमपि दातु

समर्थ। यद्वा यथोक्तोपायेन गतमूर्च्छा भवत्यो यथोक्तोपायकर्त्रे स र्वस्वदाय मह्यं किं प्रदास्यथेति चेत्तत्राहुः ॥ विधिकरीरिति ॥ जन्मजन्मान्तरेषु तव किङ्कर्यो भविष्यामो, न वाऽन्यत् किञ्चित् तुभ्यं दातुं वयं योग्यास्तस्मादेतत्प्रतिनिधिभूतस्येतरवस्तुनोऽभावाच्छरीरमेवार्पयिष्याम इति भावः । तावतापि नास्ति ऋणपरिहारो यद्यपि तथापि दानशूरेण त्वया न किमपि विचार्य्यं, प्रत्युपकारानपेक्षदानस्यैव सात्त्विकत्वाभिधानात् ॥ मानिनीपक्षे, ननु नैतावता मम हृच्छयस्य शान्तिर्भविष्यति, तदुपशामकमस्त्येकं युष्मत्सन्निधौ वस्तु तथापि भयान्न तत्प्रार्थयामीति सदैन्यप्रार्थनामालक्ष्याहुः ॥ मधुरयेति ॥ कठोरा भव मृद्वी वा प्राणस्त्वमसि राधिके * अस्ति नान्या चकोरस्य चन्द्रलेखां विना गतिरित्यादिरूपया मधुरया व ल्गुवाक्यया प्रतारणरूपया अत एवाऽबुधमनोज्ञया गिरा पूर्वं तव वचनकर्य्यो वयं जाता, अत एव सम्प्रति प्रतारणफलभोगसमये मु ह्यन्त्यः मरणोपान्त्यदशां प्राप्ता यद्यप्येव तथापि सज्जनैरपकर्तर्य्युप कर्त्तव्यं इति न्यायमनुसृत्यास्माभिरनुज्ञाप्यतेऽस्माकमधराऽमृतेन स्वात्मानमाप्याययस्वागत्याह्लादय भयात्तिरोहितो मा तिष्ठेति भा वः । स्थूललक्षणधनुर्द्वयेक्षणलक्षणाऽक्षयबाणधीरो वीरशिरोमणिस्त्वं किमर्थं बिभेषीति सम्बोधनद्वयाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्मात्साधकानुग्रहार्थं लीलाविग्रहमादाय, न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते * उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत, अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते, यदा भूतपृथग्भावमेकस्थम नुपश्यति, तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदेत्यादिरूपया मधु रया यथाभूतार्थप्रतिपादकत्वाद्वल्गुवाक्यया। अत एव बुधजनमनो ज्ञया तवौष्ठपुटनि सृताऽमृतरूपया नाऽस्मान् आप्याययस्व । य

तस्त्वद्दाशुज्ज्वलितमिथ्याभूताऽतिकर्कशतर्काऽतिपुष्टवादान्धकारेण, सुहृतीनैचपेक्ष्या, यतो विधिरूरीभवन्ताज्ञारूपविधिमतिपादिका स्तत्र किङ्करीभूता । अनस्तथाभूतया गिराऽवश्यमस्मान् पालय । अनेन धर्मसंस्थापनरूप स्वपालनहेतुरुक्त । साधुपरित्राणरूप यो त्स्य सबोधयति ॥ पुष्करेक्षण ॥ सौन्दर्य्यादिगुणालङ्कृतविग्रहेण स्वस्मिन्नासक्तिसम्पादनेनास्मान् परिपालयेति भाव । अस्मत्पालनाय दुष्कृतिनोऽपि नाशयत्याशयेनाह ॥ वीरेति ॥ ८ ॥

तव कथाऽमृत तप्तजीवन

कविभिरीडित कल्मषापहम् ॥

श्रवणमङ्गल श्रीमदातत

भुवि गृणन्ति य भूरिदा जना ॥ ९ ॥

ननु युष्माक प्रेमातिरेकपरीक्षार्थम तर्हितोऽहं, ततश्च सम्प्रति ज्ञातवानह नाद्यापि भवत्यो मत्प्रेमातिरेकभूमिमारूढा, मद्विरहेऽपि जीवनधारणादित्याशङ्का, नास्माकमपराधस्तव कथा त्वत्सङ्गगुणाऽस्माञ्जीवयति, वय किं कुर्म इत्याशयेनाहुस्तवेति ॥ तव कथाऽमृतम्, अत एव तप्तानामस्म क जीवनम् । तत्र प्रमाणमाहु ॥ कविभि ब्रह्मतत्त्वदर्शिभि सर्वज्ञैर्नारदव्यासशुकादिभिरीडित स्तुतम् । एनेन प्रसिद्धाऽमृताद्वैलक्षण्य सूचितम् । तद्धि विषयाभिर्ब्रह्मभि स्तूयते, न तु कविभि । किञ्च कल्मषापहम् । न हि प्रसिद्ध तत् कल्मष निवर्तयति, किं तु निष्पन्नकल्मषप्राप्यमिदं तु तत्साधार्थे साधनान्तर नापेक्षत इति भाव । किञ्च, श्रवणमङ्गलम् ॥ न हि तच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलप्रदमिदं श्रवणमात्रेण मङ्गलरूपम् । किञ्च, श्रीमत् ॥ प्रसिद्धं तु तद् न श्रीप्रदम्, इद मोक्षश्रीपर्यन्त समस्तश्रीप्रदम् । यद्वा श्रीमत्सु शान्त, तत्तु मादकम् । तत्राप्यातत चतुर्दशभुवनेषु व्या

ते प्रसिद्धन्तु तथैवम् । अतो ये भुवि गृणन्ति तेऽस्माकं बहुमदाः परमोपकारकास्तस्मादेव षड्गुणयुक्तेन भवत्त्वयेन जीवनहेतुत्वाद्वतिरोहितत्वाच्च किञ्चिन्निमित्तेन च तव कथाऽमृतेन त्वत्प्राप्त्यर्थं जीवामोऽतो न वयं परीक्षायोग्या, किं त्वनुकम्प्या इति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे अहो महति सङ्कटे निमग्नाना मरणमप्यस्माकं न भवति, किं कुर्म इत्याशयेनाहु ॥ तव कथालक्षणममृतं प्राप्तानां मरणयोग्यानामप्यस्माकं जीवनसाधनं जातम् । ननु कुतस्तल्लब्धम् इतिचेत तत्राहु ॥ कविभिः पुनर्नाधातादिकाना भवच्चरितानां गीतविशेषरचनायां कुशलैरीडितं स्तुतम् । उत्तमश्लोकनलादिचरितवत् कल्मषनिवर्तकम् । श्रवणमात्रेण मङ्गलकरं च यत् श्रीमत् शोभायुक्तम् । न चैवंविधं किञ्चित् स्थानमास्त यत्र तन्नास्तीत्याहु ॥ आततं व्याप्तं, यतो ये भूरिदा महान्तो दातारस्ते उत्तमश्लोकाश्च न भुवि सर्वस्यामपि भूमौ तत्र तत्र स्थिता गृणन्ति । तस्मात् किमर्थं स्वविरहमनाय भोजयितुं स्वकथाऽमृतेन जीवयसि । यदि सर्वथा तवानागमननिश्चयः स्यात्तर्हि किञ्चिदस्मत्स्मरणोपायं रचयित्वा निश्चितं तथा प्रज्ञापयस्वेति भावः । यद्वा, ननु मत्कथया क्षणमात्रजीवनं धार्यतामितिचेत् तत्राहुस्तव कथैव मृतिरुद्दीपनविधया मरणसाधनं यतस्तप्ते तैलादौ जीवनं जलमिव । अत कविभिरननुभूत धिकल्पनाकुशलैरेव कल्मषापहरेणेडितं स्तुतम् । तु स्वभावेन कल्मषं नवीकरमिति वा । तथा श्रवणमङ्गलमापातरम्यमतो व्यर्थमेव श्रीमदेन सौन्दर्याखर्वगर्वेण सर्वत्र प्रस्तुतम् । तस्माद्स्मासु ये गृणन्ति ते भूरिदा महाघातुका । दाऽवखण्डने इति स्मरणात् । तस्मादलं तव कथयेति भावः ॥ मानिनीपक्षे नानानेकगुणवत्त्वेन यत्कथाऽमृतं कविभिरीडितं तस्मिन्नपि मयि भवत्यो नानुरज्यन्त इत्याशयेनाहुः ॥ तव कथेति ॥

कविभिरतिशयोक्तिपरैस्तप्तजीवनत्वादिरूपेणेडितम पितम्रकथाऽमृत भूरिदा उदारा असमत्तुल्या जना श्रीमद्देन तत व्याप्त गृणन्ति । अतो नारणाभिस्त्वय्यनुरज्यत इति भाव ॥

निवृत्तिपक्षे, किञ्च, तव चरित्रकथाऽमृतपानेनानेकेष मुद्धा रो भविष्यतीत्याहु ॥ तव कथाऽमृत, यत , तप्ताना त्रिविधतापतप्ता- नां जीवन तापनिवर्तकम् । यद्वा, पीता गाव इतिवत्तप्तानां ज्ञा निना जीवनरूपम् । तव आलोचन इति स्मरण।द । यतः कविभिर्ब्रह्म विद्भिः सनकादिभिराडितम् । किञ्च, न तव कथाऽमृतमविनाक्र चक्षुषा घ्रायणादिकर्मापेक्षेत्याहु ॥ कल्मषापहम् ॥ कथान्तरायभू तनिरयमद्पापकर्मनिवर्तकम् । तत्रापि श्रवणमङ्गलम् ॥ कृच्छ्रा दि घोररूपत्वाच्छ्रवणऽप्यमङ्गलम्, तवोद्धारचरिताऽमृत तु श्रवण- मात्रेणाप्यानन्दप्रदम् । नचापातरम्यमपि तु श्रीमद् बालत्वसम- स्तोद्धारशोभालंकृतम् । अत एवातत सर्वत्र व्याप्त, न स्वेकदेशि तस्मान्ने भुवि अधिकारभूमौ गृणन्ति ते भूरिदा महान्तो दातार' सर्वयज्ञानुष्ठानसर्वस्वदाक्षिण्यादिफलवन्त । यद्वा ये जन्मान्तरेषु भू रिदास्त एवास्मिञ्ज नानि गृणन्ति । यद्वा मुमुक्षूणामनुग्रहार्थं ये गृणन्ति ते भूरिदा जना, अभयदानसमं दान नास्तीत्युक्तत्वाद् अभयदानत्वेनानल्पदा । यद्वा, ये गृणन्ति ते, भूरिदाश्च ते अजना विष्णुस्वरूपाश्च । हे भूरिदेति वा । तस्माल्लीलाविग्रहमादायास्मदु द्धारो लोकोद्धारश्चावश्य सम्पाद्य इति भाव' ॥ ९ ॥

ननु यावद्गमण जात तावतैव सन्तोषो विषय, इत पर च म त्कथाऽमृतपानेन जीवतीभिर्मद्ध्यानमेव सपाद्यमिति चेत तत्राहु.

प्रहसित प्रिय प्रेमवीक्षण
विहरण च ते ध्यानमङ्गलम् ॥

रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥

प्रहसितमिति ॥ हे प्रिय, हे कुहक, यद्यपि परमात्मा त्वं कपटलीलयाऽस्मत्प्रियविग्रहं प्रकटितवाँस्तथापि त्वद्विषयकरमणेच्छाऽस्माकं न निवर्तते । तादृशदोषदर्शादेव मनः स्थिरं न भवति। तत्र भगवतस्तव प्रहसितं प्रेमपूर्वकवीक्षणं विहरणं क्रीडनं च एतत्त्रितयं ध्यानेऽपि मङ्गलं, तथा रहसि याः संविद' क्रीडासंकेता हृदिस्पृशः अन्तःकरणे प्रविष्टास्तेऽस्माकं मनः क्षोभयन्ति क्षणमात्रं त्वदनुसंधानपरायणमपि मनः हा सम्प्रति भगवत्प्रहसितादिकं नोपलभ्यत इति इत्युदये क्षुब्धं भवति । प्रहसितादयो यद्यपि गुणास्तथाप्यस्यां विरहदशायां दोषा जाताः, अतो वयं किं कुर्म इति । बहुवचनेन बह्वीनामनुभवं प्रमाणयन्ति। हिशब्देन प्रसिद्धिं द्योतयन्ति॥ आभिज्ञापक्षे, तत्र कथायां क्रियमाणायां तत्र नान्तरीयकतया स्फुरन्ति प्रहसितादीनि स्मारकाणि बहूनि स्मृतिपथमारुह्य तीव्रा हु' ॥ प्रहसितं प्रकर्षेणोद्धेहसितम् । अस्मान् दृष्ट्वात्यन्तप्रसन्नताविष्करणरूपं तव प्रहसितं सम्प्रति स्मृतं सदस्मन्मनः क्षोभकरं भवति । यतो हे प्रिय प्रियेण समक्षे कृतं यदानन्दावहं प्रहसितं तस्य विरहदशायां मरणावहमेव भवतीति भावः । तथा प्रहासानन्तरं यत् प्रेमपूर्वकं वीक्षणं विशिष्टं शोभनमीक्षणं कटाक्षद्वारा च केवलं वा तत् । तथा विहरणं सखिभिः सखीभिर्विहारः, विक्षेपेण वेणुनादादीनां हरणमाकारणमिति वा । एतत्त्रितयम् अध्यानमङ्गलं ध्याने स्मरणे मङ्गलरूपं न भवति, किन्तु दर्शन एव । तथा रहस्येकान्ते या संविदस्ता अपि यतो हृदिस्पृशः फलपर्यवसायिन्य' सत्यो हृदयविलौकसः' । तदेतत्परमसुखकरमपि सर्वं तवानया

कपटपटुत्वया परमद्ु खावह सम्पन्नमित्याशयेन सबोधयन्ति ॥ हे कुहकेति ॥ हि निश्चित क्षोभयन्ति । अत्र सशय विहाय त्वकुहक तानिरामायासम्मन क्षोभ निवर्तयेति भाव ॥ मानिनीपक्षे, अहोऽस्माभिरदीर्घदर्शित्वाद्बुद्धचैव यदनुष्ठित तस्य फलमिदानी मुपस्थितमित्याशयेनाहु ॥ प्रहसितेति ॥ त्वया सह यदस्माक प्रह सित यच्च प्रियस्य तव प्रेमपूर्वक वीक्षणम् । हे प्रियेति वा । प्रिय मत्वेति भाव । विहरणम् एतत्त्रय ते ध्याने अहो एतानि कदा प्रहसि तादिक द्रक्ष्यामीति चि तने मङ्गलम् । यावत्कालं तव चि तन स्थित तावदेव त्वत्कर्तृकप्रार्थनादिरूपमस्माकममङ्गल स्थितम् । स प्रति तव चिन्तनसिद्धावमरेऽस्माक परममङ्गल जातमिति भाव । तथा रहसि यास्तव हृदिस्पृश सविदस्ताश्च नो मन क्षोभयन्ति । अहो नाथ प्रहसितादिपात्रभूत स्थितोऽतो वृथैवानभिज्ञत्वाद्रूतज्ञ शिरोमणिभूतस्याग्रे प्रहसितादिकमनुष्ठित कु टलभ्रूविजृम्भैश्वरणा पान्तयोरवस्थितस्तस्मा मोर्ख्येण विपरीतमनुष्ठितमत किं कुर्म इत्येव स्मृतानि प्रहसितादीनि नो मन पुन पुनर्व्याकुलयन्ति । हि नि श्चितम् । यथा कश्चिद्वश्चक सेवको भूत्वा दैन्यसेवनादिना मनो रञ्जयित्वा स्वामिन विश्वासमुत्पाद्य मादकवस्तु प्रदाय सर्वस्वमा दाय पलायते तथा त्वमपि कृतवानसि । अहो कष्ट, किं कुर्म इति कार्यविवेकेन सबोधयन्ति ॥ हे कुहकेति ॥

निरुक्तिपक्षे, एव रूपोऽपि त्व जीवरूपेण स्वस्यैव वञ्चको जातस्तस्य वञ्चनाहेतुभूतानि चेष्टितानि नो वु खकराणीत्याशयेना हु ॥ प्रेति ॥ दु खे सुखत्वाभ्रमस्तथा, हे प्रिय अनित्यासत्येषु नि त्यत्वसत्यत्वभ्रम । तद्विषयाणा प्रेमपूर्वकमीक्षण तथाऽशुचौ शु चित्वभ्रमाद्विहरण तदेतत्त्रय ध्यानेऽपि न मङ्गलम् । तथा रहसि विषयसभोगमङ्कृत्यास्तत्रापि हृदयमविष्टा । सम्यगुत्पादिताभिनिवे

त्था एतानि कुहकस्य मायस्य तव चेष्टितानि नो मनः क्षोभयन्ति अहो किमिति नित्यमुक्तपरमात्मना स्वबन्धचेष्टितान्याश्रितानीति क्षोभं जनयन्ति हि निश्चितम् ॥ १० ॥

चलसि यद् व्रजाच्चारयन् पशू-
न्नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ॥
शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः
कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥ ११ ॥

अहो रात्रौ परमकोमलपदपद्मकृतपलायनस्यास्मत्स्वामिनः का वा पीडा जाता स्यादित्यनुसन्धाय तु मूर्छावस्थामनुभवत्यस्मन्मनो यतो दिनेऽपि यदा त्वं व्रजाच्चलसि तदाऽपि मूर्छावस्थामेव गच्छतीत्याशयेनाहुः ॥ चलसीति ॥ यत्तदा व्रजात् पशून् चारयन् चलसि तदा हे नाथ नलिनात् स्थलकमलादपि सुन्दरं कोमलं ते पदं शिलैः सशूकवन्यधान्यकणिशैः तृणकुशकाशादिनिःकृष्टाग्रतृणैरङ्कुरैश्च सद्यो भूमिं निर्भिद्य निःसृतैः सीदति क्लिश्यतीति नो मनः कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति । तत्र व्रजादिति प्रातरारभ्य खेदः । चलसीति चलनात् खेदः । त्वं चलसीत्युक्त्या तव पदं त्वत्स्मान्न विहाय न गच्छति, त्वमेव बलात् तच्चालयसीति सूचितम् । तत्रापि पशून् चारयन् पशवश्च पर्वतारण्यकच्छरूपायां भूमौ चरन्ति, तदनुगमनं च नग्नपद्भ्यां भूम्याद्यनुग्रहार्थं पशूनां चर्मणाऽपरिधेयताबुद्ध्या पादुकाग्रहणं न । नलिनरूपत्वाच्च कोमले स्थाने अस्माकं वा अङ्के स्थातुं योग्यम् । नाथेति सम्बोधनाद् बहवः पशुचारणार्थं नियोज्याः सन्ति तथापि स्वयं चलसीत्यत्र ताश्चर्यम् तन्नितम् । कान्तेति सम्बोधनात्त्वदस्मद्दुःखानुभवमिति सूचितम् ॥ अनभिज्ञापक्षे, किञ्च, त्वास्मिन्नत्यन्ताद्रस्वान्तास्वस्मासु कपटाचरणं नन्याय्यमित्या

हु । ॥ चलसीति ॥ यद्वा, न केवलमधुनैवास्मद्दुःखाय स्वात्मानं दुःखयस्यपि तु सर्वदैव तवैव रीतिरित्याहुः ॥ चलसीति ॥ कठिनता व्याकुलताम् । यद्वा कलिं कलहं लाति गृह्णातीति कलिलस्तस्य भावः कलिलता कलहकर्तृता, तां गच्छति प्राप्नोति । वा कलहं करोतीति यावत् । तथाहि अहो वने भ्रमतः कृष्णस्य परम कोमलं पदं सीदति, अरे मन नैव, तथा चेत् स त्वयः तत्र न गच्छेत् । तस्मात् किमर्थं वृथा खिद्यसि । अयि निर्बुद्धिगोपालिका मदीय पादयुगल स्थलपद्मादपि कोमलतरं किं न पश्यत । अरे मुग्धमन वालुकामय सुकोमले पाय पदं स्थापयत्यतो न सीदति । तथापि विचारविधुरा पशून् किं तथाभूते स्थले चरत्यतस्तान् चारयंस्तदनुगच्छति तदा तदीय पदं शिलादिभिः कथं न सीदति । अरे प्रेमाभविशालनत्वाऽसौ त्वदुपरि पदं कथं स्थापयति । अयि प्रेमलेशेनापि विधुरा तदनुभ्रमणकाले तदुपर्यनवय पदं पतत्येव, तेन च पीडा भवत्येव । अहो भो भ्रान्तश्चेतः सत्यमुक्तं त्वया, नास्त्यमा वस्मदधीनो येन वयं तं वारयामोऽत एवाविभद्दुःखं सहन्त्यो जीवेम । अस्मद्योग्य विधाना सृष्टत्वात् । भो दुःखिनो जीवन्तु भवत्योऽहं तु युष्मत्कान्तपदद्दुःखं द्रष्टुं नालभतो युष्मदेहेभ्यः प्राणैः सार्द्धमधुनैव यास्यामीति ॥ मानिनीपक्षे, अहो दृथा वयं त्वामुपालब्धु मवृत्ता । स्त्रीजनेषु दयालेशरहितस्यान्यत्र तत्प्रसक्षमभावात्त्वत्याशयेनाहु ॥ चलसीति ॥ हे नाथ शोभनवस्तुपालनोपतापवस्तुभाव । यदा पशून् चारयन् चलसि तदा शिलादिभिः परमकोमलं पदं सीदति, नो मन कलिलतां दयया आर्द्रीभावं गच्छति परमकठोरान्तःकरणस्य तव तु तत्र करुणालेशोऽपि नोत्पद्यते । अतः कान्त कस्य स्वकीयस्य परकीयस्य च सुखस्यात नाशक । तथाचैवान्तःकठिनचित्तस्तु विधातृसृष्टो कोऽपि नासीन्नास्ति न

भविष्यति चेति भावः ॥

निवृत्तपक्षे, पुनः क्षोभकरां तच्चेष्टामावेदयन्ति ॥ यत् यदा व्रजाद्देहम यात् पशूनिन्द्रियलक्षणान् चारयन् विषयलक्षणेषु मार्गेषु भ्रामयन् स्वयमपि चलसि, अहं श्रोता स्पष्टेत्याद्यभिमानवान् भासि तत् तदा पथते गम्यते इति पदं सच्चिदानन्दघनस्वरूपं नलिनं चतुर्दशभुवनात्मकपदं सुन्दरं यत् पदाधिष्ठितं सत्सुन्दरतया प्रतीयते तत् तथाभूतपदं यथोक्तया शिलतृणाङ्कुरस्थानीयया नात्मकाधिदैविकाधिभौतिकमभूतैर्दुःखैः सीदतीति कृत्वा नो मनः कलिलतां व्याकुलतां गच्छति । यतो हे नाथ स्वतन्त्रस्य तवैव विभु पादं अस्माभिस्तु खापभोगो नोचित इति भावः । किञ्च, हे कान्त, कस्य सर्वस्यापि सुखस्यान्तः परिसमाप्तिरन्तर्भावो यस्मिन् सः । तथाच यथा श्वा शुष्कास्थिचर्वणं कुर्वन् स्वदन्तनिःसृतरुधिरमस्थिसम्बन्धि मन्यते तथा स्वस्वरूपभूतं सुखं विषयसम्बन्धि मत्वा तदर्थं वृथा खेदं प्राप्नुवन्त त्वामालोक्यास्माकं खेदो भवतीति भावः ॥ ११ ॥

दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै
र्वनरुहानन बिभ्रदावृतम् ॥
धनरजस्वलं दर्शयन्मुहु-
र्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

भगवतस्त्वस्मद्भाग्यवशात् करुणा नोत्पन्नेत इत्याशयेनाहुः ॥ दिनेति ॥ दिनस्य परिक्षये सायंकाले । परिक्षयपदेन दिने प्रद्वेषो ध्वनितः । दिनपरिक्षये आगत्य आयासीति भावः । प्रविष्टान्धकारकलेऽप्यागतः कमलरूपमाननं नीलवर्णैः कुन्तलैरावृतं स

म्यगदृश्यमान, तत्रापि, घन गोधनविस्तयोरितिकोशाद्गोरजोव्याप्तम्। इतस्तत प्रेक्षणेन पुन पुनर्दर्शयन्नपि नो मनसि स्मर काममव यच्छसि, न त्वङ्गमङ्गम्। तत्रापि कामबाणैर्वर्धयन् वीरत्वमेव प्रकटय सीति संबोधनाशय ॥ अनभिज्ञापक्षे, त्व तु संयोगसमयेऽप्यस्मद्दुःखायैव यतस इत्याशयेनाहु ॥ दिनस्य विरहनिमित्तत्वात् परम शत्रो, परिक्षये सम्यग्नाशे सायकाले। अनेनोद्दीपनकाल उक्तः। भ्रमरकुलमालावृतजलजवन्नीलकुन्तलावृत मुखम् इत्यालम्बनस्य सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते। तत्रापि घनरजस्वलमिति गोपोचितवेषेणोद्दीपनम्। तादृश मुख सर्वतो व्यावर्तनेन पुन, पुनर्दर्शयन्। तेन स्वापेक्षा सूचयन् नो मनसि स्मर स्मरणमात्रेणापि क्षोभक र बलाद्यच्छसि अर्पयसि। हे वीर अत्रैव त्व वीरो, न तु काम युद्धेऽत एव सर्वदा स्मरमेव यच्छसि, न त्वङ्गसङ्गमिति तव सर्व सकपटमेव चेष्टितमस्माक तु तत्सकल प्रेममयमिति भावः॥ मानिनीपक्षे, यथा दया विहाय स्वाङ्गेषु त्वया चेष्टित तथाऽस्मास्वपी त्याहु' ॥ दिनेति ॥ तथाभूत मुख मुहुर्दर्शयन्नो मनसि स्मर य च्छसि। तथाचास्मान् कामयुद्धाय बलात्कारणोद्योज्य सम्प्रति त द्युद्धावसरे पलाय्य गतोऽसीति दृष्ट तव वीरत्वमित्याशयेन स बोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥

निवृत्तिपक्षे, तथा दिनस्य तत्स्थानीयस्य विवेकस्य परिक्षये वनरुहस्य यथोक्तपक्षस्यानन सत्तास्फूर्तिमद्चैतन्य नीलकुन्तल स्थानीयै घटपटादिमत्ययैरावृत बिभ्रत्। तथा घनरजस्वल चित्ता-द्यर्थं विक्षेपोत्पादकेन रजोगुणेनावृत पुन पुनस्तत्तज्जन्मसु दर्श यन्नोऽस्माक मनसि स्मरमग्नि यच्छसि। स्मेत्याश्चर्ये। यतस्त्व वीर' अविवेकादिसमस्तशत्रुपराजये समर्थ इत्याशयेन संबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥ १२ ॥

ननु यद्यह करुणारहितस्तर्हि मया युष्माकमिति तत्कोपमाशङ्क्य, हे भगवन्न वयं त्वयि दोषमारोपयाम , किन्तु स्वम दभाग्य वर्णयाम । इतस्तत्र सगमप्रतिबन्धकदोषनिरासायेत्थं प्रार्थ इत्याशयेनाहु. ।

प्रणतकामद पद्मजार्चित
धरणिमण्डन ध्येयमापदि ॥
चरणपङ्कज शतम च ते
रमण न स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥

प्रणतेति ॥ ते तव चरणकमल न. स्तनेष्वर्पय । यद्यपि त्वदीय चरणसरोजमन्तर्हृदयेऽस्माभिः स्थापयिषित, तथापि तत् तत्र स्थापयितुमशक्यमतस्तत्र त्वमेव स्थापय । चरणस्यापि षड्विधैश्वर्यसम्पन्नत्वात्तत्स्थापनेनास्माक सर्वप्रयोजन सेत्स्यतीत्याशयेन तत्प्रतिपादकानि विशेषणानि । तत्र प्रकर्षेण नतानामनन्यशरणाना काममदमभिलषितमस्तैश्वर्यमत् पदपद्म तत् स्तनयोर्ग्रहीतुमशक्यमत प्रणतेत्युक्तम् । पद्मजेन ब्रह्मणा पद्मजया लक्ष्म्या च अर्चितमिति धर्माधारतोक्ता । तथा धरण्या मण्डनमलङ्करणरूपमनेन यशोऽधिकरणता निरूपिता । तथा आपदि ध्येय श्रीप्रदानेना पाश्रर्त्तीकमिति श्रियोऽधिकरणता कथिता । शतम कल्याणतममिति वैराग्यज्ञानाश्रयता दर्शिता । ततश्च हृदयस्थ कामाधि नाशयति नयन्त्य. सम्बोधयति ॥ हे आधिहन्निति ॥ तद्धिङ्घत्तिरपि नेतावता, किन्तु रमणे कृत इत्याशयेनाहु ॥ हे रमणेति ॥ एवञ्चान्येषा तत्तत्फलप्रदमप्यस्माक यथोक्तफलमात्रप्रदमस्त्विति भाव । यद्वा, चरणपङ्कजमस्माक स्तनेषु अर्पय । एतावतैवास्माक मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । तस्य सर्वफलप्रदत्वादित्याशयेन

आहुः ॥ प्रणतेति ॥ एवं ब्रह्मरुद्रादिभिरपि नदेवार्चितम् । किञ्च धरणिमण्डनमतोऽस्मत्स्तनमण्डनं कथं न भविष्यतीति भावः । किञ्च ध्यानमात्रेणापापनिवर्तकं, स्पर्शेन त्वापत्क्लेशोऽपि न तिष्ठतीति भावः । किञ्च, शन्तमं मोक्षपर्य्यन्तं तत्सम्पादकम् । ततश्च तदस्पर्शेनास्माकं मोक्षोऽपि नालभ्य इति भावः । नचास्तु भगवतोऽस्माकं चानेन कश्चिद्दोष इत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ किञ्च समस्ताधिनाशाय कृतावतारस्य तवावश्यं स्वीयानामस्माकमाधिनाशः कर्तव्य इत्याशयेनाहुः ॥ हे आधिहन्निति ॥

अनभिज्ञापक्षे, अतः सम्प्रति कपटं विहायैव कुर्विति प्रार्थनामावेदयन्ति ॥ प्रेति ॥ प्रणतानां नाग–तत्पत्न्यादीनां कामप्रदं सर्वार्थप्रदम् । अत एव वत्साहरणात्ते पद्मजेनार्चितम् । धरणिं ध्वजादिचिह्नैर्मण्डयतीति तथा । अनेन कृपालुत्वं सौन्दर्यातिशयश्च दर्शितम् । तथाऽऽपदि ध्येयं सह द्रुक्रमतातपोधापक्षितैकत्वेनानुभूतम् । एवं सुखसाधनत्वमभिधाय सुखरूपत्वमाहुः ॥ शन्तममिति ॥ एतावताप्यस्मदाधिनाशे तव किं छिन्नम् इत्याशयेन आहुः ॥ हे आधिहन् ॥ तत्र तदर्पणयोग्यश्च त्वमित्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ यद्वा तेन तत्रापि सुखमेव भविष्यत्यतो न वयम् । आयासकरे कर्मणि त्वां प्रेरयामः, त्वं तु स्वार्थाविरुद्धमप्यस्मत्प्रयोजनं न सम्पादयस्यत्यन्तमाश्चर्यमिति ध्वनयन्त्यः सम्बोधयन्ति ॥ हे रमणेति ॥ मानिनीपक्षे, ननु युष्मद्दर्शनात् मम मनसि कामोद्दीपने तच्छान्त्युपायः को वा भवतीभिर्विचार्याङ्गीकृत इतिचेत् तत्राहुः ॥ चरणपङ्कजं स्वीयं नस्तनेष्वर्पय । तेन च स्वकीयाधिं नाशयेत्याशयेनाहुः ॥ हे आर्तिहन् ॥ यत एतावतैव रतिसुखमवाप्स्यसीत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ नचैतावताऽस्माकं मानहानिस्तव पादपद्मस्य सर्वकामप्रदत्वात् सर्वैरादृतत्वाच्चेत्याशयेनाहुः ॥ प्रणतेत्यादि ।

निवृत्तिपक्षे, तस्मात्स्वात्मत्वेनाभिमतस्य जीवात्मनो यथोक्तसस्रुतिप्रवाहोपशमार्थं स्वचरणसरोज नस्तनेषु कर्मोपासनापरभागेषु अर्पय । ते तादृशवेदभागा भगवच्चरणारविन्दार्चनध्यानपरा इत्यधिकारिचेतस्याविर्भावय । ततश्च तदर्चनध्यानपरस्य तस्य सर्वं सेत्स्यतीत्याशयेनाहुः ॥ प्रणतेति ॥ अत एव ब्रह्मादिभिरर्चितम् । भक्तपारतन्त्र्यमाह ॥ धरणीति ॥ स्वीकृतरामकृष्णाद्यवतारस्य तव आपदि गजे न्द्रादिभिर्ध्येय शतमम आराधित ज्ञानोदयद्वारा मोक्षसुख प्रद जीवरूपेण ससरणमीश्वररूपेण नित्यमुक्ततयाऽवस्थानमाराधकभावश्चेत्येतत्सर्वं तव लीलामात्र, न तु वस्तुत इत्याशयेनाहुः ॥ हे रमणेति ॥ १३ ॥

इद तु स्वदोपनिरस्यर्थमस्माभिः प्रार्थित, त्व प्रसन्नश्चेत्तर्हि सुरूपमस्मदीय प्रार्थनीय शृण्वित्याशयेनाहुः ॥

सुरतवर्द्धन शोकनाशन
स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम् ॥
इतररागविस्मारण नृणा
वितर वीर नस्तेऽधराऽमृतम् ॥ १४ ॥

सुरतेति ॥ हे वीर, स्वस्याधरामृत वितर देहि । नन्वनेन किं भविष्यतीतिचेत्तत्राहुः ॥ सुरतेति ॥ यथा बहुन्नभोजनानुकूला क्षुदुत्करेण रमनोद्बोध्यते तथाऽपरिच्छिन्नकामेन त्वया सभोगयोग्यतासिद्ध्यर्थं परिच्छिन्नस्यास्मत्कामस्य वर्द्धनम् । तत्रापि न लौकिकसाम्यमित्याशयेनाहुः ॥ शोकस्य नाशन मोक्षप्रदमपि । लौकिक नैव, तस्य प्रत्युत शोकोत्पादकत्वात् । किञ्च स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बित परमभक्तेन वेणुना लोकोत्तरमाहात्म्य

वस्त्वेन गीत, ब्रह्मलोकपर्य्यन्त ख्यातकीर्तीति यावत् । अत एव नृणामपि इतरेषु सार्वभौमादिसुखेषु रागमिच्छा विस्मारयति वि-लापयति तथा तत् । किमुत वक्तव्यमस्माकमतो तदेवास्माकमपेक्षितत्वादवश्य देहीत्यर्थः । यद्यपीदमनल्प वस्तु तथापि दानशूराणां किमप्यदेय न भवतीत्याशयेन सबोधयन्ति ॥ वीरेति ॥ यद्वा नृणा स्वरितवेणुना चुम्बित सत् तच्छिद्रद्वाराऽऽनन्दरूपेण नि सृत्य स्वस्य कर्णद्वारा हृदये प्रविष्ट सत् इतररागविस्मारणे स्वरित-वेणुरूपेण परिणतेनान्त.करणेन चुम्बित सदिति वाऽस्माक तु साक्षात्तद्ग्रहणेऽधिकारात् साक्षादेव हि । यतः साक्षादेव पीत सत् अस्माक सुरतवर्द्धन शोकनाशन च भविष्यतीत्यर्थ. ॥ अनभिज्ञापक्षे, हे वीर, यदि त्व स्मरयुद्धकातरस्तर्हि स्तनेषु चरणाम्बुजमर्पय । यदि च सुरतसमरमतिभटमियजनविजयसमर्थस्तर्ह्यधरामृत देहीति भाव । ननु दत्तमेव पूर्व, किमिति पुनस्तदेव प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्योक्त- सुरतस्य प्रेममयस्य भोगेच्छा वर्द्धयतीति तत् अनेन तस्य मध्वादिव मादकता, तत्र तस्य भावश्च दर्शित' । अत एव त्वद्विरहादिजनितशोकस्य नाशन, तत्रापि स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बित नादाऽमृतवासितमिति भावः । ननु लोकद्वयशोनाशनिबन्धनशोकोत्पादकत्वात् कथ सर्वथा शोकनाशनमित्युक्तमित्याशङ्क्योक्तम्- इतरेषु लोकद्वयभोग्येषु राग विस्मारयतीति । एवञ्च निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति भाव' । तत्रापि नृणाम् । अनधिकारिणामपि यथा राहो सुरादिरागविस्मारकम् अमृत जात तद्वत् । किमुत नारीणा तत्राप्यस्माकामिति भावः । यद्वा नृणां मध्ये तव यदेवंविधमधरामृत तन्नो देहीत्यर्थ. ॥ मानिनीपक्षे, ननु नैतावता मम त करणनिग्रहादाहस्य निवृत्तिर्भविष्यतीत्यतोऽ यदपि किञ्चित् तदुपशामक कर्म ज्ञायतामिति प्रार्थयन्त

मिवालक्ष्य विरहव्याकुलत्वादीषत्तिरोहितस्वभावाः सर्वमप्यनुजानन्ति ॥ सुरतेति ॥ नोऽस्माकमधराऽमृतं ते तुभ्यं स्वस्मै वितर देहि तेन तव मनोरथपूर्तिर्भविष्यति । यत सुरतवर्द्धनं शोकस्याऽस्मद्प्राप्तिहेतुकस्य नाशनम् । अनुभूतपूर्वत्वादत्र संशयो न कर्तव्य इत्याशयेनाहुः ॥ स्वरितो वेणुर्यस्य तेन त्वया पूर्वं सुष्ठुचुम्बितम् । किञ्चेदममृतं वागगोचरमात्रानुभूतमाहात्म्यमित्याहु' ॥ इतरेषां सर्वेषामपि नृणां योषिदधरामृतमितरागाविस्मारकत्वेन प्रसिद्धम् । अमुराणां मोहि यधराऽमृतपानाऽऽशया क्षीरोदमथनोत्थाऽमृतविषयकरागस्य त्यक्तत्वादिति भावः । तथापि यथोक्ताऽमृतास्वादनसमये प्रायो नायकस्य पराजयो भवत्यतस्त्वया तदा नो वीरता विधेया, नो चेदुपहास्यो भविष्यसीति हितैषित्वात् प्रथममेव त्वां सूचयाम इत्याशयेन संबोधयन्ति ॥ हे वीरेति ॥

निवृत्तिपक्षे, ततश्च भवदर्शनध्यानाभ्यां येषामन्तःकरणशुद्धिमैकाग्र्यं च प्राप्त तेषां विवेकवैराग्यादिसाधनसम्पन्नानामधिकारिणां नृणां धारयत्यज्ञानादिकं सर्वमिति धरः सर्वाधिष्ठानभूतपरमात्मा तस्य सम्बोधनं, हे धर । ते नः, यथोक्तस्य तव प्रतिपादिकानामस्माकमुपनिषदाममृतम् । अस्मच्छ्रवणजन्यं ज्ञानाऽमृतं वितर करुणया देहि । यतस्त्वमेव वीर', न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते * इत्युक्तत्वात् सर्वोत्तमज्ञानाऽमृतदातृत्वात्तद्दानशूरस्तदन्त'करणरथस्यारूढः सन्, तज्ज्ञानादिसमस्तशत्रुध्वंसकरत्वाद्युद्धशूरश्चेद, ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते, तेषामेवानुकम्पार्थमित्यादि ध्वनयन्त्यः, हे वीरेति ॥ न च स्वस्य त्वदभिन्नज्ञानवतस्त्वत्प्रतिनिवृत्ति शङ्का । मियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमित्याशयेनाहु ॥ सुरतस्य परस्परप्रीतेर्वर्द्धनम् । न चैतदमृतं विना जीवस्य शोकनिवृत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाहुः ॥ शोकस्य तद्रूप

लक्षितवन्धस्य नाशनम् । तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविदाप्नोति परं, तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतेः । नचैतदस्मद्विचारम तरां लभ्यमित्याशयेनाहुः ॥ स्वरितो ध्वनिव्यञ्जितो वेणुस्थानीय उपनिषत्कदम्बो येन तेन वेदान्ताभ्यासवता पुरुषेण सुष्ठु चुम्बितं सम्यगास्वादितम् । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिश्रुतेः । अनात्मपदार्थेषु राग एवानर्थकरः । स च मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्तत्त्वज्ञानाऽऽपूतेन मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्त्तते इत्याहुरितरत्रानात्मपदार्थेषु यो रागस्तस्य नाशनम् । पलब्ध्वा चापरं लाभमित्युक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अटति यद्भवानह्नि काननं
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ॥
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद् दृशाम् ॥ १५ ॥

अहो अपराऽपूताऽयोग्यकालेऽपि त्वद्विरहोऽस्माकमसह्य, किमु वक्तव्यमस्या रात्रावित्याशयेनाहुः ॥ अटतीति ॥ भवान् स्वतन्त्रो वारयितुमशक्यो यदा दिने दिने काननं वृन्दावनं प्रति अटति गच्छति तदा त्रुटिः क्षणस्य कश्चिदंशोऽपि त्वामपश्यतां प्रजस्थानां सर्वप्राणिनां युगवत् प्रतीयते, किमु वक्तव्यमस्माकम् । पुनश्च कथञ्चिद्दिनस्य परिक्षये व्रजं प्रत्यागतस्य तव कुटिलकुन्तलाननं श्रीमुखमुच्चैरीक्षमाणानां प्राणिनां दृशां पक्ष्मकृद् ब्रह्मा जडो मन्दः । भवच्छ्रीमुखावेक्षयाति सुद्रमुखविषयदर्शनाय देवानां पक्ष्म न कृतवान् । अलौकिकविषयदर्शनपराणामस्मदादीनां तु तत् कृतवान् । कालं च महान्तं कृतवानतस्तस्य जडत्वं स्पष्टमेवेति भाव

तथाच निमेषप्रतिबन्धोऽपि यत्रासह्यदुःखमदस्तत्रैव विषमसमये बहु काल त्वद्विरह कथ सहामस्तस्मात् कृपा कुर्विथ्याशयः ॥ अनभिज्ञा पक्षे, किञ्च प्रत्यह क्षणमपि त्वददर्शने दु ख, दर्शने च सुखमनुभूय सर्वसङ्गपरित्यागेन यतय इव त्वामुपगता., त्व त्वेत्रविधा अत्य स्मान् परित्यज्य गत इत्यहो कष्टमिति सकरुणमाहु ॥ अटतीति ॥ त्वामपश्यता त्रुटिरपि युगायते, त्व तु सूर्योदयादारभ्य तदस्तप र्यं त वनमटति। तत्रापि तव गमन यदा सार्थक भवेत्तर्हि स्याद्यथा कथञ्चित्स तोषः। पर तु दिनमात्र वृथा काननमेवाटति, अस्माक तु तदत्य तमसह्यमिति भाव. । दर्शनसमये निमेषमात्रमप्यन्तरमसह्य मिति दर्शनसुखमुक्तम । उदीक्षता म ये य पक्ष्मच्छेदक स ए वाऽजड' मतिब धकनिवर्तकत्वात् कुत्सित इति वा। तथाच तत्प्रति ब धकस्याङ्गस्यापि छेदनीयत्वात् तत्सुखस्योत्कर्ष इति भावः। य द्वा अस्माकमय सुखजनक इति भ्रमाद्वय दु'खसमुद्रे पतिता., विचारे कृते दु खजनकत्वमेव सिद्ध्यति । सर्वदा तथैव तव प्रवृत्तिदर्शना दित्याशयेनाहु ॥ अटतीति ॥ तथाच प्रयोजन विना चिरकाल वने भ्रमण दर्शनकाले कुटिलकु तलैर्मुखस्याच्छादन चेत्येतत्सर्वं केवलमस्मद्दु खायेत्यर्थ. । किञ्च तवैव कोऽपराधो, दैवमप्यस्मद् दु.खाय बद्धपरिकरमित्याहु ॥ पक्ष्मकृदिति ॥ तस्माद् बहु जा तमित पर करुणा विधेयेति भाव. ॥ मानिनीपक्षे, ननु सम्प्रतीयद् गर्वशैथिल्य जात वर्तते, प्रकटिते तु मयि पुनर्गर्वगिरिशृङ्गारूढा भ विष्यथ इतिचेदस्मदर्थं नागम्यता, यास्मा तु त्वद्दर्शनादर्शनयोः सुखदु खनागरपत्रेवास्तदर्थमेवागम्यतामित्याशयेनाहुः ॥ अटतीति॥

निवृत्तिपक्षे, यथोक्तज्ञानाऽमृतरहिताना क्षणमात्रमपि कालो दु'खकालत्वान्महानित्याहु ॥ अटतीति ॥ त्वामपश्यतामहि अविद्या लक्षण दिने सद्यतिलक्षण यत कानन तुद्भवान् यदटति तत्र त्र॰

ऽपि कालो युगवद् भवति । मुखं निःसरणे वक्त्र इति कोशात् अयो धर्मादिस्वरूपस्तेर्निःसरणं यस्मात् तथाभूतं चेतनं, कुटिलः कुन्तलो यस्मो विषयाभिमुखो वेगो यस्य तादृशमुदीक्षतां मध्ये इष्टुष्य त्वत्माप्त्यर्थं दृशां चक्षुरादीनां पक्ष्मकृन्निरोधकः स एव जडश्चेतनस्वस्त्वरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा
नतिविलङ्घ्यतेऽन्त्यच्युताऽऽगताः ॥
गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः
कितव योषितः कस्त्यजन्निशि ॥ १६ ॥

किञ्च, सर्वथा अत्याज्या अस्मान् किमर्थं त्यक्तवानसीति न विद्म इत्याशयेनाहुः ॥ पतीति ॥ हे अच्युत भगवतोऽप्यच्युतस्वरूप यत् कदापि तेन वियोगो न भविष्यतीति विचार्य पतयः सुताः अन्वयो वंशः भ्रातरः बान्धवाः सम्बन्धिन एते सर्वथाऽप्यलङ्घ्यास्ता नत्यतिलङ्घ्य भवाभितः समीपं आगताः । यतस्त्वं गतिवित् कर्मणोऽपि सन्ज्ञानफलदाता तत्प्रदानाय साक्षाद्द्रष्टा । सर्वा अपि गतयो भगवत एव भवन्तीति । वयं वा गतिविदः । पत्यादिभजने भगवद्भजने च गतितारतम्यविद इति वा । किञ्च, त्वयाप्याकृष्टा इत्याहुः ॥ तवोद्गीतेनोच्चैर्गीतेन मोहिताः पत्यादिवैमुख्यापादकेन गीतेनाऽमृतेन त्वयैव त्वस्मिन्नासक्तचित्ताः संपादिताः कस्त्यजेत् । यस्त्वं स्वस्मिन्नासक्ता स्वयमाहूय फलमदत्त्वा त्यक्तवान् स भगवान् क इति न विद्म इत्यर्थः । ननु स्वपत्यादिसन्निधावेव तत् परं गन्तव्यमिति चेत् तत्राहुः ॥ कितवानां स्वस्वरूपानभिज्ञत्वात् स्वपरवञ्चकानां सम्बन्धिन्य स्त्रिय । अतस्तदाभिमुख्यं कदापि मास्तु, त्वदेक

शरणा वय त्वयैव रक्षणीया इति भाव' । अनभिज्ञापक्षे, आस्तां तत्, अत्र तु अत्यन्तमनुचित कृतमित्याहु ॥ पत्यादीनतिक्रम्य तव समीपमागता , यतस्तवोत्कृष्टेनोच्चैर्गीतेन मोहिता॰ । यतस्तव गतिविद् । अस्मन्मोहकान् गीतगतिविशेषाञ्जानतः । उद्गीतेन मोहिता अवश्यमागमिष्य तीत्यस्माक गतिविद इति वा । यद्वा तव गतिं स्वभाव जानन्त्यो विदग्धा अपि वय मोहनमन्त्रात्मकेन वेणुगानेन मोहिता एव स्वयमेवाहूता योषितो निशि अरण्ये त्वाम् ऋत कस्त्यजत् । कापि स्त्रियो न त्याज्यास्तत्रापि निर्जनवन, तत्रापि निशि, तत्रापि यदर्थमाहूतास्तदन्दत्वैवेति तत्रैव शाठस्यैवविध चेष्टित सम्भवति, ना यस्येति कितवेति सबोधनाशय ।यद्वा, हे कितव एवविध कितवोऽपि कश्चिन्नास्ति । स हि कैतवाल्लब्ध वस्तु स्वी करोति, न तु तिरस्करोतीति भाव ।तथाच नास्त्यस्मत्यागे किमपि कारणम् । अच्युतिलक्षण तु तव त्वयि नास्त्यनेत्यच्युतेति सबोधनाशय ॥ मानिनीपक्षे, तिष्ठत्वस्मदर्थं गमनागमनविचारः एतास्तु पत्यादीनतिलङ्घ्य तव समीपमुपागता किमर्थं त्यक्तवानसीत्याहु ॥ पतीति ॥ च्युतिरहित मत्वा समागतास्त्व तु स्वयमेव पलायित इत्याश्चर्यामति अच्युतेति सबोधनाशय॰ । शठ प्रति शठ कुर्यादिति न्यायमजानन् वृथैव कितवः सपन्नाऽसि । सरला मति कैतव्याचरणादित्याशयेनाहु ॥ हे कितवेति ॥

निवृत्तिपक्षे, एवविधाधिकारिणमपश्यैव पत्यादिस्थानीयानर्थान् यादिना वाऽतिविलङ्घ्य, हे अच्युत, स्वरूपावबोधिका या स्तवोद्गीतेन—समन्वयात्, ॥ विजिज्ञासितव्य , सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिरूपेण, मायै=विवेकज्ञानाय तत्पदत्वेनोाहता॰, कितवेन कैतव्येन व्याजेन योषित॰ स्वाभीष्टपतिपरायणा योषित इव परब्रह्मणि तात्पर्येण सगता अस्मान् को वा विद्वाञ्जिह्यात् कर्मादिरूपेण परि

गतायामविद्यायां निशि त्यजेत् क्षिपेद्, अप्रमातिऽतिक्तपरत्वमनि पादेनान्धगर्ते क्षपयेत् पातयेत् सजेत् स विद्वानित्यर्थ ॥ १६ ॥

रहसि संविद हृच्छ यादय
प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥
बृहदुर श्रियो वीक्ष्य धाम ते
मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मन ॥ १७ ॥

ननु किमर्थं परमेश्वरबुद्धिमाच्छाद्य रमणबुद्धिं कृतवत्यो य येदानीं दुःखसागरे निमग्ना. । अत्यल्पकृपता सा बुद्धिरित्याशङ्क्य तव स्वरूपमेव तादृशबुद्धिमुत्पादितवान्, सा चदानीमस्माभिर्निर्वर्तयितुमशक्येत्याशयेनाहु ॥

रहसीति ॥ रहसि संविद सङ्केता यस्मात् । अङ्गुगार्थ । हृच्छयस्य कामस्योदयो येन । प्रहसितमाननं यस्य, प्रेमपूर्वकं वीक्षण यस्य तथाभूत त्वा श्रियः स्थान तव बृहद्वक्ष स्थलं च पुनः पुन र्वीक्ष्यास्थितानामस्माकम् । अतिस्पृहा जाता तया चास्म मनस्त स्मादत्यभवान्मुह्यते पुन पुनर्वाञ्छा प्राप्नोतीत्यर्थ । यद्वा भाव किय त स्पृहिस्तथाप्याऽस्म मनो वीक्ष्य तया मुह्यतीत्यर्थ. । अतिस्पृहमिति क्वचित् पाठ. । यद्वा स्पृहात्पत्तौ कारणत्रय— रहसि संविद्रूपमेकं, कामोदयकर प्रेमपूर्वकवीक्षणविशिष्ट प्रहसिताननमिति द्वितीय, श्रियो धाम विशालमुरश्च तृतीयम् । तथाच त्वदीय मोहिनीविग्रहमालोक्य दग्धकामो महारुद्रोऽपि यत्र मोहितस्तत्र ततोऽपि कोटिगुणितसौन्दर्यादिविशिष्टे त्वयि सति वराकीणामस्माकं व्यामोहे किं चित्रमिति भाव. ॥ अनभिज्ञापक्षे, त्वद्दर्शनजन्यत्वदङ्गसङ्गस्पृहा त्वद्वियुक्तानामस्माकं रोगरूपा सपन्नाऽत

स्वाङ्गसङ्गेन तच्चिकित्सा त्वयाऽवश्य विधेयेत्याहुर्द्वाभ्याम् । पूर्वमस्माक कामो न स्थित । तव महासितयुक्तस्य मुखस्य दर्शनेन हृदय प्राप्तः, प्रेमपूर्वक वीक्षणेन स्थिरतां गत , ततो रहसि सविदा सम्भोगचातुर्यसूचनेनातिसौन्दर्यविशिष्टस्य विशालस्योरसो दर्शनाज्जातेन स्वयोग्यताज्ञानेन चोत्कण्ठा तच्छ्रान्तिस्पृहोत्पन्ना।तद्विषयालाभात्तयुक्त मन केवल मुहर्मुहुर्मुह्यते, मृत्युरपि नायात्यत उभयभ्रष्टानां जीवनमरणान्यतररहितानाम् अस्माक धिग् जीवनमित्यर्थः ॥ मानिनीपक्षे, यद्यपि भवान् सम्प्रति परोक्ष स्तिष्ठति तथापि त्वदीयमनसोऽवस्था वय सम्यगवगच्छाम इत्याशयेनाहुः ॥ अस्मत्कृत त्वत्तोषार्थ सङ्केत तथा कामोदये हेतुभूत प्रेमवीक्षण, महसितयुक्तमस्मदीय मुख, श्रियः स्थानमुरःस्थल च वीक्ष्य तत्प्राप्तिस्पृहया तव मनो मुह्यति तथाप्यस्मद्दुःखार्थं तादृश दुःखमपि सहसे, न त्वागच्छस्यत. कि वक्तव्यमाश्चर्यं तव हृदयस्य माहात्म्यमिति भावः ॥

निवृत्तिपक्षे, यद्यप्येव तथापि कामिनोऽस्मदभिप्राय नाशयन्तीत्याहु' ॥ प्रमदाकृता रहसि सविद, तथा तदीय यथोक्तमानन यथोक्तमुरश्च वीक्ष्य कामरूपेण स्थितस्य तत्र जातया स्पृहया अस्माक मनो मुह्यते तात्पर्यव्यसात भजत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वदुःखनिवृत्तेरनायाससाध्यतामावेदयन्ति ॥

व्रजवनौकसा व्यक्तिरङ्ग ते
वृजिनहन्त्र्यल विश्वमङ्गलम् ॥
त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मना
स्वजनहृद्रुजा यन्निषूदनम् ॥ १८ ॥

व्रजेति ॥ हे करुणानिधे तवाभिव्यक्ति सर्वेषां व्रजौकसां वनौकसां च विशेषेणात्यर्थं वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनी । अतो दुःखप्रदानाय तर्धानमनुचितमिति भावः । यद्वा वृजिनस्य पापस्य नाशिका । तथाच स्वाङ्गसङ्गप्रतिबन्धक पापमभिनाशयितु समर्थस्यान्तर्धाने प्रयोजन न पश्याम इति भावः । किञ्च, विश्वस्य सर्वस्याप्यर्थं मङ्गलरूपा । तथाच विशेषसम्बन्धवतीनामस्माकं स प्रति विपरीता सम्पन्नेत्यहोऽस्मद्भाग्यमहिमेति भावः । अतः स्वाभिव्यक्त्यनुरूपैव चेष्टा न्याय्येत्याशयेनाहु ॥ नोऽस्माकं मनागीषदायासरहितत्याग किञ्चित् त्यज अस्मभ्य हि अनादरेणापि त्वया कृतेऽस्मत्कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितु त्यजेत्युक्तम् । यतस्त्वय्येव स्पृहायुक्त आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । तथाचोत्कटस्पृहायुक्तान्तःकरणानामादरानादरविचारः कुतस्त्य इति भावः । किं त्याज्यमित्याकाङ्क्षायामाहु ॥ स्वजनानां गोपीनां हृद्रोगाणां यदेव नितरां सूदनं नाशनं भवति तदेव तदभिज्ञस्त्वं देहि, तन्नाम न वक्तव्यमिति भावः ॥ मनागिति याचकरीत्या । यत्तु तत्तु हृद्रुजामिति बहुवचनेन, निषूदनमित्यत्र निशब्देन च चिरकाल निरन्तरं च लोकोत्तराङ्गसङ्गसुखं प्रार्थनीयत्वेनाभिप्रेत ध्वनितम् ॥

अनभिज्ञपक्षे, स्वरोगोपशामकौषधप्रदानोत्साहम् उत्पादयितु याचकरीतिमनुसरन्त्य स्तुवन्ति ॥ तव व्यक्तिर्व्रजे व्रजजनस्य दुःखस्य पापस्य च हन्त्री । अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथेति गर्गाचार्येणोक्तत्वात् पूतनादिसंहारेण नलकूबराद्युद्धारेण च तत्त्वस्यानुभूतत्वाच्च । किञ्च, नैतावदपि तु सर्वस्यापि मङ्गलरूपा । तव जन्मप्रभृति काप्यमङ्गलस्यादर्शनात् । यत्र स्तुत्या स्वाभिमुखं प्रियमालक्ष्याहुः॥मनागीषत्, न तु बहु, तच्चावश्य त्यक्तव्यमेव

देहि त्यज। किं तदित्यपेक्षावन्तमिवालक्ष्य भिक्षुपादमसार्यायमाश्रित्याहुः ॥ स्वजनेति ॥ तथाच केषाञ्चिद् दुःखस्य नाशकः, केषाञ्चि मङ्गलरूपफलविशेषस्य प्रदाता, अस्माकं तु रोगस्य निवर्तको भवास्तत्र कार्पण्यं तवोचितमिति भावः ॥ मानिनीपक्षे, ज मग्नभूति यादृशस्तव स्वभावः स्थितः सम्प्रत्यपि तथाभूत एवास्माकमपेक्षित इत्याशयेनाहुः ॥ व्रजेति ॥ तथाच यथास्माकमपि दुःखं न भवे मङ्गलं च स्यात् तथात्वयानुष्ठेयमिति भावः । तर्हि कथमेव भवेदितिचेत् तत्राहु ॥ त्यजेति ॥ हे स्वजन, नोऽस्माकं यद् हृदयकान्तीना निषूदनमौषदौदासीन्य तत् त्यज यतस्त्वत्कर्तृका या स्पृहा तस्यामात्मा मनो यासा त्वत्कृतमानासक्तचेतसा तथा च सप्रति स्वीकृतमौषदौदासीन्य विहायाऽऽगत्य पूर्ववत् प्रार्थनादिकं कुर्वित्याशय ॥

निवृत्तिपक्षे, तस्माद् यथाऽस्मत्संरक्षण जीवानां समुद्धारश्च भवेत् तथा त्वया कृपा विधेयेति प्रार्थयन्ते ॥ व्रजेति ॥ व्रजस्य वेदस्य ससारारण्यपतिताना जीवाना चाव, वृजिनहन्त्री सर्वाऽनर्थनिवृत्तिकरी । तथा विश्वस्याल मङ्गलरूपा परमानन्दाविर्भावकरी हे परमात्मंस्तव व्यक्तिः साक्षात्कारः । तस्मात् स्वजनाना स्वभक्तानामज्ञानाहङ्कारादिलक्षणरोगाणां यन्निषूदन तदस्मत्स्वविज्ञानलक्षण किंचित् स्वजनेभ्यो देहि । यतस्त्वद्विषयाऽस्मज्जिज्ञासा तत्कर्तव्यतायामात्माभिप्रायो यासाम् । तथाचौपनिषदेन स्वविज्ञानेन स्वजनानुद्धरेति भाव ॥ १८ ॥

एवं बहूक्ते परविरहव्याकुलस्वान्ता गतधैर्या रुदन्त्य आहुः।

> यत्ते सुजातचरणाऽम्बुरुह स्तनेषु
> भीता शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥

तेनाटवीटमसि तद्व्यथते न किंस्वित्
कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां न ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे रासपञ्चाध्याय्या-
मेकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥ (३) ॥

यदिति ॥ यत्तव सुजात चरणकमल स्तनेषु भीता' सत्य शनैः दधीमहि भयेन शनैर्धारण हेतु –कर्कशेषु । न चेत्तर्हि किमर्थ धारयथेति चेत्तत्राहु ॥ हे प्रिय, स्वसुखार्थ धाष्ट्र्येन धारयाम, तत्रापि सुजाताम्बुरुहरूपत्वात सुगन्धि शीतल हृदयस्थतापपशामकम् । प्रियपदमिलनस्यद्धारणामति सूचनार्थमुक्तम्– सुजातेति ॥ त्व तु तादृशकोमलेनास्मान् परित्यज्यास्मदुद्वेगेण सम्प्रति रात्रौ अटवी शर्करादिव्याप्तमरण्यमटसि भ्रमसि । किं स्वित् तत्पादपद्म तत्रत्य शर्करादिभिर्न व्यथते । यद्यपि तेन तादृशवने भ्रमणेन तद् व्यथते, न वेति सदेहो भवति, तथा नास्माक सदेहोऽस्मद्दोषवशात् पलायितेन त्वया तद्व्यथामगणयित्वा भ्रमणाश्रितत्वाद व्यथत एवेति निश्चयात् । तथाच स्वसुखहेतुत्वात्तत्पीडापि यद्यस्माक मसह्या, तदा परमदु खकारणभूता वनभ्रमणजनितव्यथा त्वसह्यतमाऽतोऽस्माक बुद्धिस्तामनुस धाय भ्रमति घूर्णत इत्यर्थ । यतो भवदायुषां भवदेकप्राणानामस्माक तादृशभवत्पादपीडानुसधानेन मरणमेवोपस्थितमहो कष्टमिति भाव. ॥ अनभिज्ञापक्ष, अहो यत् प्रार्थ्यते तन्मयाऽवगत, तथापि मदीय पादसरोज युष्मत्स्तनेषु स्थापित व्यथामवाप्नोति, तेषा कठोरत्वादतो भवतीना प राक्ष वन एव भ्रमामीत्याशङ्क्य सरोदनमतिचित्रमाहु ॥ यदिति ॥ तथाचातिसुकुमारत्वात् पीडाशङ्कयाऽस्माभि. कठोरेषु स्तनेषु

शनैः शनैः स्थाप्यते, तेन त्वमटवीमटसीत्यतिचित्ररूपोऽन्यायस्तवैव शोभत इति भावः । स्तनस्पर्शजनितदुःखासहनं, कूर्पादिस्पर्शे व्यथासहनं च किञ्चिन्न्यूनमिति तु वयं न विद्म इत्यप्यनेन ध्वनितम् । तत्र मनसोऽवस्थां को वेद कीदृशी वर्ततेऽस्माकं बुद्धिस्तु संशयचक्रारूढा स्थैर्यं न लभते, किं कुर्म इत्याहुः ॥ तद् व्यथते परमसुकुमारत्वादाहो स्वित्त्वं व्यथते, भ्रमणे मत्तत्वादिति द्वयोः पक्षयोरेकस्यानिर्धारणादस्माकं धीर्भ्रमति । तथाहि । अहो तस्य पदं तु व्यथते, तथाप्यसावस्मास्विव स्वाङ्गेष्वपि निर्दय । किंवाऽस्मद्दुःखार्थं स्वाङ्गं दुःखमुत्पाद्य सहते, किं वाऽस्मद्दुःखजं यत्सुखं न दुःखमपि सुखमेव मन्यते, किं वा दैववशाद्विरहे प्राप्तः प्रेमभराक्रान्तस्वान्तस्यादुन्मादवशां प्रविष्टस्तत्पीडां नानुसन्धत्त इत्यादिप्रथमपक्षानुकूलतर्कं न प्रति धावति । किं संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति न्यायाद्यथा हृदयमतिकोमलमप्यस्मत्कठोरकुचसङ्गेनातिकठोरमभूत्, तथा त्वत्पदाऽम्बुजमप्यतो न व्यथते । किं वा सुकुमारसङ्गेन कूर्पादयः कोमलतां गताः, किं वा भूमिरेव कारुण्यान्माधुर्यरसास्वादनाय वा तदधः स्वजिह्वां स्थापयति, किं वा कयाचिदिन्द्रजालविद्यया भूमिं स्पृशतीत्यादिद्वितीयपक्षे तर्कान् प्रति धावति । ननु मिथ्यैव, प्राणधारणादिति चेत्तत्राहुः ॥ भवत्येव समर्पितप्राणा आसामतः सुखिनि त्वयि स्थितत्वान्न नश्यन्तीति भावः ॥ भामिनीपक्षे, अतिकोमलचित्तस्य परमसुकुमाराशयवतस्य स्वभावविपर्ययमालक्ष्य वयमतिव्याकुलाः सपत्न्यः, किं कुर्म इत्याशयेनाहुः ॥ यदिति ॥ कुचानां कठोरत्वात्त्वच्चरणस्यातिसुकुमारत्वाद्धारणे भीयसे इति कृत्वा तद्धारणम् । यतो हि प्रियः । तथाच तव संयोगोऽप्यस्माकं दुःखहेतुरेव, यतः कुचानां कठोरत्वे तव पादयोः क्लमयुक्तं दुःखं, व्रतादिना तत्कोमल

त्वत्प्रार्थनाया तव तु स्वानुसन्धानेन तु स्वमिति भावः । तादृशेनापि श्वभ्रमटवीमटसि । तत्तु निश्चयेन व्यथत एव, तव तु तस्मिन्नपि दया नोत्पद्यतेऽतस्तवस्वभावविपर्ययमालक्ष्यास्मद्धीर्भ्रमतिमरणमूर्छा गन्तु प्रवृत्ता, त्वं त्वत्सगद्भिरहितोऽत्रचिरात्रासमदसुभिरपि चिरं सुखेन न विहरसीत्याशयेनाहु ॥ भवत्यर्पिताऽऽसुषामिति ॥

सिद्धान्तपक्षे, जीवरूपेण संसरणं तु नास्मभ्यं रोचतेऽतः पुनरपि वदाम इत्याशयेनाहु. ॥ यदिति ॥ तव परब्रह्मणो यत् साधकानुग्रहार्थं प्रकटित सगुण स्वरूप सुजाते चरणाऽम्बुरुहे यस्य तदपि कठिनानुष्ठानप्रतिपादकेषु स्तनस्थानीयेषु कर्मोपासना प्रतिपादकयागेषु, अहो निर्गुणस्य निरवयवस्य कथमर्चनादिक प्रतिपादयाम इति भीता सत्य शनैः साधकचित्तशुद्ध्यादिक्रमेण तस्य ज्ञानोदयार्थं दधीमहि । तेनैव जीवस्व प्राप्तेन रूपेण संसाराटवीमटसि तत् किंस्विन्न व्यथते ? किन्तु व्यथत एव । तन्नत्यै कूर्पादिस्थानीयैराध्यात्मिकादिदु खै । यद्वा किं व्यथते न वेति अस्माक धीर्भ्रमति । अनेन संसारस्यानिर्वचनीयत्व बोधितम् । यतो भवद्बोधनार्थमेवास्माक प्रादुर्भावोऽत एव वदाम इत्याहु. ॥ भवदिति ॥ १९ ॥

इति श्रीधनपतिसूरिविनिर्मिताया गूढार्थदीपिकाया
एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥ (३) ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वात्रिंशे गोपिकाऽऽलापविक्लिन्नहृदयोऽच्युतः ॥
तासामाविर्हितस्ताश्च पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ १ ॥

इत्थं विरहव्याकुलचेतसां चेष्टावर्णनमुपसंहरति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ॥
रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

इतीति ॥ इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वा एव गोप्यः प्रकर्षेण उच्चैः परमप्रेम्णा गायन्त्यः, तथा चित्रधा अनेकप्रकारेण प्रलपन्त्यः विरहव्याकुलत्वादनर्थकान्यपि वचांसि प्रयुञ्जन्त्यः । एवं कृतेऽपि यदा प्रेष्ठदर्शनं न जातं तदा सुस्वरं करुणोत्पादकदीर्घस्वरेण रोदनं कृतवत्यः । एतत् सर्वं न स्वदेहरक्षाद्यर्थं, किं तु कृष्णदर्शने लालसा उत्कटोत्कण्ठा यासां ताः । यथा दुःखिता दुःखनिवृत्त्यर्थं राजाग्रे रोदनेन तान्निवेदयन्ति तद्वदिति सम्बोधनाशयः ॥

निवृत्तिपक्षे, गोप्यः श्रुतयो मुख्याधिकारिणं प्रति प्रकर्षेण मुख्यतात्पर्येण परमात्मानमेव गायन्त्यः कर्म प्रति प्रलपन्त्यः, अनर्थकवचनत्वेन प्रतिपाद्यमाना परमजडं प्रति रुरुदुः हा महाभूर्खोऽयं सर्वथाऽस्मद्विमुख इति रोदनमेव कुर्वन्त्यः । अधिकार्यभावे उपदेशव्याख्याना रोदनरूपत्वाभिधानात् । यतः कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य परमात्मनो दर्शनं जीवानां मोक्षार्थं भवत्विति लालसा यासां ताः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १ ॥

ततः परं भगवानप्यन्तर्धानतया स्थातुं नाशकत्, किं त्विति

प्रबलेन तत्प्रेम्णा समाकृष्टचेता आविर्भूत इत्याह ॥

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाऽम्बुजः ॥
पीताऽम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥

तासामिति ॥ मया ततामिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिनेत्युक्तस्व रूपेण तावत्कालं स्थितः पुनस्तदभीष्टो वासुदेवात्मना आविर्भूतः । एवं दुःखनिवृत्त्यनुकूलं शौर्यं प्रकटनीयं, सर्वदुःखनिरासाय यदुवंशेऽवतीर्णत्वात् । स्वापराधशङ्कया ग्लायमानमानसास्तास्तोषयितुं स्मयमानं स्मितयुक्तं मुखपद्मं यस्य सः । तथाच भवतीनां विरहवैकल्यदर्शनार्थमहं तिरोहितः, न तु किञ्चिद्दोषः मनसि निधायातो यथोक्तवैकल्यमवलोक्यातिप्रसन्नोऽहमिति सूचयन्निवेत्यर्थः तत्तोषोत्पादकं तत्स्वरूपं चाह ॥ पीताम्बरधरः लक्ष्म्या सह रमणयोग्येन वैकुण्ठस्वरूपेण । अत एव स्रग्वी ब्रह्मणा लक्ष्म्या वा समर्पितया मालया अलङ्कृतः । तत्रापि केवलकरुणयैवाऽऽविर्भूतो, न तु कामकृताऽऽकर्षणेनेति बोधनायाह ॥ साक्षाद् यो मन्मथमन्मथस्तस्य चैत्रम्भूतस्य नास्ति कामवश्यतासम्भावनेति भावः ॥ अनभिज्ञापक्षे, दुःखितः शुकः, क्षत्रियजातित्वात्तासु प्रेमभराक्रान्तासु शौर्यं प्रकटितवानिति द्योतयितुं शौरिरित्युक्तवान् । अत एव दुःखितास्वपि तासु स्मयमानमुखाम्बुजस्तत्रापि यः कामाधिष्ठातृदेवस्तस्यापि मन्मथः स्वस्मिन् मनःसक्तिकरः । तद्दशासु हासानौचित्यमभिप्रेत्य हाससङ्कोचार्थं मुखाग्रे हस्तेन पीताम्बरधरः स्रग्वी वनमालया शोभमानः साक्षान्मन्मथमन्मथ इति ॥ तासां तादृशस्यापि विरहदुःखस्य विस्मरणार्थं तादृश इति भावः ॥ मानिनीपक्षे, शौरिरपि तत्प्रेमपराधीनत्वादाविरभूत् । स्मयमानमुखाम्बुजः । अहो हासार्थं मयेदमनुष्ठितमतः कामो न

विधेय इति सूचनार्थं तथाभूतः । अन्तस्तुच्छहरिविरहात् सतप्त एवेति भावः। अत एवापराधक्षमापनार्थं स्कन्धाभ्यां पुरोलम्बिनीकृत्य बद्धहस्ताभ्यां पीताऽम्बरधरः। युष्मत्परिधापितामेव मालां धारयन्। युष्मान् स्मरन्नेव कांचिदेकान्ते विकल्पितचित्त एवाह स्थितो, न तु कयाचिद्रममाण इत्यम्लानपुष्पां मालामवलोक्य प्रतीयतामिति सूचयन्निवेति भावः। ननु तथापि तासां कोपनिवृत्तिः कथं जातेत्याशङ्क्याह ॥ तासामिति ॥ २ ॥

तत किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह ।

त विलोक्यागत प्रेष्ठ प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबला ॥
उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्व प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥

तथाभूतमागत विलोक्य तासां विह्वलतादशायामाविर्भूतत्वात् तच्छरीरमुगन्धाघ्राणादिना तत्सङ्गः तस्य, अहो आगतोऽयं प्रेष्ठ इत्यमन्यन्तेति सूचयितुमागतमित्युक्तम् । प्रीत्या विकसितनेत्राः प्रीतिमावल्यात् कोपनिवृत्त्या तादृशा जाता इति भावः। त प्राप्यऽबलास्तत्प्रतीकारबलरहिता यदा विरहेण कृश्वता गताः । बलरहिता अपि । यतः, प्रेष्ठम् ॥ तद्दर्शनमात्रेणागतबला इति भावः। सर्वा अपि युगपदेवोत्तस्थुः। आगत प्राण प्राप्य तन्वः करचरणादयः शरीरावयवा यथा। यद्वा, त्यक्त्वान्यनेकानि योगिशरीराणि प्राण प्राप्य यथा युगपदुत्तिष्ठन्ति तद्वत्। एक एव कृष्ण स्तासां प्राण इति बोधनाय, प्राणमित्येकवचनम् ॥ ३ ॥

तत्र युगपदुत्थितानां सर्वासां मध्ये मुख्यानां पृथक्चेष्टिता न्याहुः ।

काचित् कराऽम्बुज शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ॥

काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ॥ ४ ॥

काचिदिति ॥ चन्द्रावली श्यामा शैव्या पद्मा राधा ललिता विशाखा भद्रेत्यष्टौ मुख्यमख्य । तत्राद्याश्चतस्रः सरलस्वभावत्वा दक्षिणाः । उत्तराश्चतस्रः वामस्वभावत्वाद्वामानिन्य । अत एव मुनिनाऽपि सरलानां मध्य एकैकस्याश्चेष्टितमर्द्धेनोक्तम् । वामानां मध्ये त्वेकैकस्या एकैकहस्तेनोक्तम् । तत्रादौ कान्तपराधीनाया दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ काचिच्छौरेर्दक्षिणं करकमलम् अञ्जलिना सहतहस्तद्वयेन जग्राह । तत्रापि मुदा परमहर्षेण भ्रमणप्राप्तश्रम म त्वा स्पर्शौत्कण्ठ्यात् करावलम्बनव्याजेन प्रेम्णा तद्गृहीतवतीत्यर्थः । इयं तु राधाप्रतिस्पर्द्धिनी चन्द्रावलीसंज्ञा । तथाचोक्तं विल्वमङ्गल, राधामोहनमन्दिरादुपगतश्चन्द्रावलीमूचिवान् राधे क्षेममिहेति तस्य वचनं श्रुत्वाऽऽह चन्द्रावली * क सक्षेममये विमुग्धहृदये कंस' क दृष्टस्त्वया राधा केति विलाज्जितो नतमुख स्मेरो हरिः पातु व इति अथ द्वितीयायाः स्वाधीनकान्ताया दक्षिणायाश्चेष्टितमाह ॥ काचिच्च दनलिप्तं विरहतापोपशामकं तस्य प्रेष्ठस्य बाहुं स्कन्धे मुदा दधार । इयं राधासुहृद्भूता श्यामलाख्या सखी ॥ ४ ॥

काचिदञ्जलिना गृह्णात् तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ॥
एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयायाः कान्ताधीनाया दक्षिणाया वृत्तमाह ॥ काचिच्छौरेस्ताम्बूलचर्वितं परमादरादञ्जलिना गृहीतवती, न त्वेकेन हस्तेन, यतस्तन्वी कोमलाङ्गी तथा तद्ग्रहणयोग्या इयं चन्द्रावली सुहृद्भूता शैव्याभिधा सखी । अथैवंविधाया एव चतुर्थ्या वृत्तमाह ॥ एका तस्य वामभुजेन श्यामलाख्या सखीमवलम्ब्य तिष्ठत प्रेष्ठस्य

दक्षिणमङ्गप्रसराख्य स्वयमुपविष्टा सती स्तनयोरधारयत् सतन्ना इयमपि चन्द्रावलीसुहृद्दूता पद्माख्या सखी ॥ ५ ॥

अथ वामासु प्रथमायाः आतवामायाः प्रखरायाः स्वाधीन कान्ताया वृत्तमाह ।

एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसरम्भविह्वला ॥
घ्नतीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥

एका भ्रुकुटिमावध्य भ्रुवौ कुटलीकृत्य प्रेमसरम्भेण प्रणय कोपावेशेन विह्वला सती सदष्टाधरा भूत्वा, कटाः कटाक्षास्तैर्वै आक्षेपाः परिभावास्तैस्ताडयन्तीवैक्षत । इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां बिब्बोकः स्यादनादर *इत्युक्तलक्षणो बिब्बोकाख्योऽयमनुभावः । सर्वाः परित्यज्य या नीता पश्चात् त्यक्ता च । सेयं श्रीराधाख्या मुख्या सखी गोपालतापि या गा धर्यीति नाम्ना ख्याता ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयाया मखरायाः स्वाधीनकान्ताया वामाया वृत्तमाह ।

अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाऽम्बुजम् ॥
आपीतमपि नातृप्यत् सन्तस्तच्चरण यथा ॥ ७ ॥

अपरा अनिमिषदृग्भ्याम् अनिमीलिताभ्यां दृग्भ्याम् अलि स्थानापन्नाभ्यां तत्रापि क्षरणशङ्कया अनिमिषिताभ्यां तस्य प्रेष्ठ स्य मुखाऽम्बुज तत्रत्यलावण्यामृतम् आसमन्तात् पीतमपि जु षाणा अत्रैवागमन करिष्यतीति मानग्रहान् स्वस्थान एव स्थि त्वा सेवमाना नातृप्यत् उत्कण्ठातिशयादलबुद्धिं न कृतवती । त त्रानुरूपदृष्टान्तमाह ॥ यथा ॥ ७ ॥

अथ तृतीयाया मृद्व्याः स्वाधीनकान्ताया वामायाश्चरितमाह ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ॥

पुलकाङ्ग्युपगूह्यास्ते योगीवानन्दसम्प्लुता॥८॥

तं प्रेष्ठं नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य हृदयं नीत्वा प्रवेशनीयरूपस्यैकत्वाद्रन्ध्रेणेत्येकवचनम् । तस्मिन् सरणभयान्नेत्रे निमील्य च तं प्रति तरैवालिङ्ग्य तज्ज्ञानं प्रमग्ना पुलकाङ्गी रोमाञ्चिततनुरास्ते । अत्रैवागत्यालिङ्गनं विधास्यामीति मानवैरम्भूता सती स्वस्थान एव स्थिता । यथाऽऽविभूतानन्दे निमग्नो योगी समाधावास्ते तद्वदित्यर्थः । इयमपि राधासुहृद्भूता विशाखाऽभिधा सखी । एवं सत्याऽन्याभिहिता, अपमी तु सरला भद्राख्या विष्णुपुराणेऽभिहिता । काचिद्दायानमालोक्य गोविन्दमतिहर्षिता * कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति प्राह ना यदुत्तैरयदिति । च द्रावल्यादिनामानि तु स्कान्दप्रह्लादसंहिताद्वारकामाहात्म्यादावुक्तानि ॥ ८ ॥

अथ यासां हृत्तमाह ।

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

सर्वास्ता गोप्यः केशवस्य ब्रह्माद्यनुकम्पकस्य तेजोनिधेरवलोकनाद् यः परमोत्सवस्तेन निर्वृता आनन्दिताः, विरहजं पतापं जहुः । यथा प्राज्ञं परमेश्वरं प्राप्य तदीया जनाः । यद्वा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं प्राप्य मोक्षविरहजं तापं मुमुक्षवस्त्यजन्ति । यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं पुरुषं प्राप्य विश्वतैजसावस्था जीवा ॥ ९ ॥

एवम्भूताभिस्ताभिर्भगवानपि विशेषेण शुशुभ इत्याह ।

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥

तामिरिति ॥ भगवान् षड्विधैश्वर्यसम्पन्नोऽपि अच्युतः स्व स्वरूपादान दघनादप्रच्युतोऽपि विधूतशोकाभिस्ताभिरधिक तत्रापि विशषणारोचन पुरुष स्वयमेव परमात्मा सत्त्वादिभि' शक्तिभि र्यथा । यद्वा उपासको ज्ञानबलवीर्यादिभिर्यथाअथवा पुरुष मद्धा ताभिमानी सर्वेन्द्रियशक्तिभिर्यथा तथा स्वस्वरूपानतिरिक्ताभिः स्वशक्तिरूपाभि । याभिर्गोपाङ्गनाभिर्भगवत. क्रीडानुकरण सह त्तमिति भाव । पुत्रवदनुकरूप्यत्वात् तथाग्रे मगेद रहस्य प्रकाशि तमिति तालसबोधनाशय । ममदाशतकोटिभिराकुलित इत्यागमो क्तेरसख्याता गोप्यस्तासा मध्ये, षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागता ॥ चन्द्ररूपी मतः कृष्णः कलारूपास्तु ता मताः ॥ एकैकशस्ता' सभिन्ना. सहस्रेण पृथक् पृथगिति स्क न्दोक्ता षोड शसहस्राणि मुख्यास्तासामपि म ये सहस्रसख्याका मुख्यास्तत्रा प्युक्ता अष्टौ मुख्यतरास्तत्रापि श्रीराधाचन्द्रावल्यौ मुख्ये । तत्रापि श्रीराधा परममुख्यतमेति विवेक ॥

तासामित्यत आरभ्य निवृत्तिपक्षे, तासां श्रुतीनां सव धी शौरि शूर. सतारविजय कर्तु मग्तोऽधिकारिदेहस्तत्र स्थित वस्तु देशकालादिपरिच्छेदमक्त करण, तत्रैवोपलब्धियोग्यत्वाद्वासुदेव औपनि षद परमात्मा । तत्रैव सर्वसाधनसम्पन्नाधिकार्यन्त.करणलक्षणे घन प्रादुर्भूत । अह ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रकाशित' । आत्म न्येवात्मान पश्येदित्यादिश्रुते । तत्रापि सगुण' स्वयमानमु त्ता न्मुक्तत्वान्निरूपणानिश ध्यात. । स एव साक्षान्मन्मथश्चासौ म मथश्च सर्वहृत्तिसाक्षिरूप । प्रतिबोधविदित मतमिति श्रुते' । त तथाभूतमागतमधिकारिचेतसि आविर्भूतमवलोक्याबला साक्षात्त त्प्रकाशनबलरहिता श्रुतय स्वानुकूल्याऽधिकारिणि प्रीत्योत्फुल्ला विकास प्राप्ता दृश ज्ञान यासाम् । अधिकारिणे प्रकाशिततत्त्वार्थ

ज्ञानाः सर्वाः काण्डत्रयात्मिकाः युगपदुत्तस्थुः । यथाभूतस्वार्थाभिमुखा जाता इत्यर्थः । काचिदित्यादौ जातावेकवचनम् । काश्चिद् भगवद्वयवभूततत्तद्देवयजनप्रतिपादिका इति कर्मकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं सूचितवान् । काश्चित्तदुपभुक्तनैवेद्यादिग्रहणपरास्तदङ्घ्रिध्यानप्रतिपादिका इत्युपासनाकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं ध्वनितवान् । काश्च मुख्या, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्याद्याः भेददर्शनपरिक्षुद्धाः । काश्चिदृचमस्यहं ब्रह्मास्मीत्याद्याः पदार्थद्वयाऽभेदपराः, काश्चिदात्मानमेव लोकमुपासीतेत्याद्याः निर्गुणोपासनपरा इति ज्ञानकाण्डश्रुतीनां तात्पर्यं सूचितवान् । सर्वा अपि ताः केशवस्य परमात्मनो षोडशिकारिण आलोक- साक्षात्कारस्तेन परमोत्सवस्तेन निर्वृता अहो अयं स्वात्मभूतपरमात्मानं न जानातीति तदीयविरहाज्जातो यस्तापस्तज्जहुः । ततश्च विधूतः श्लोको याभिः प्रसक्ताभिरिति वा, ताभिः श्रुतिभिर्वृतः सगुणो निर्गुणश्चाधिकं व्यरोचत सच्चिदानन्दस्वरूपतया प्रतिपाद्य सन् सम्यगशोभतेत्यर्थः ॥ १० ॥

ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥
शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ।
कृष्णाया हस्ततरलाञ्चितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजा
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।
स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-
रचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥

ततः काश्चित् प्रियालापैः काश्चिद् भ्रूभङ्गवीक्षितैः ॥ निन्येऽनुनयमन्याश्च करस्पर्शेन माधव इति विष्णुपुराणोक्तहेतुभिर्विधूतशोकास्ता सम्यक् हस्तधारणमिथालापादिसमीचीनप्रकारेणा ह्याथ सह गृहीत्वा रासक्रीडायोग्य कालिन्द्याः पुलिनं निविश्य ताभिर्व्यरोचतेत्यनुसन्धनीयम् । कलिं कलहं द्यति खण्डयतीति कालिन्दी तस्याः क या कालिन्दी । तथाच तत्पुलिने गोपीनां परस्परं मया च कलहो न भविष्यतीति तत्र नयनस्याशयः । विधुर्य्यप्रकरत्वात् सर्वासामैकमत्यसम्पादकं । तत्र नयने समर्थं इति वा । पुलिनस्य रासयोग्यतामाविष्करोति ॥ विकसत्कुन्दमन्दारैः सुरभिर्या वायुस्तस्मात् षट्पदा यत्र ॥

पुनश्च शरत्कालीनचन्द्रकिरणानां समूहैर्ध्वस्ता दोषाया रात्र्यास्तमो यत्र तेन दिवसतुल्यकालत्वादत्यन्तशोभनम् । पुनश्च कृष्णसहधारणनामधेयाया भगवत्सख्या यमुनाया भगवद्रमणार्थं पुलिनभूमिं सत्कृत्य स्थितायाः हस्तरूपैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता कोमलवालुका यत्र । तरङ्गैः पुलिनभूमेः समतासम्पादनात्तेषां हस्तत्वनिरूपणम् । तथाच जलसुगन्धपुष्पवायुनावैः परितो वेष्टितं सुप्रकाशत्वं शीतलं समं चेति बोधितम् ॥ अथ गोपीनां कृत्यमाह ।

तस्य क्रीडोत्सुकस्य विभोर्दर्शनेन यो ह्लादस्तेन नाशिताः सर्वाधयो यासां ताः मनःस्थस्यान्तं पूर्णकामतां ययुः । यथा श्रुतयः परमात्मनि समन्वयं प्राप्य कृतकृत्या भवन्ति तद्वत् । ततः सुस्थिरचित्ता सत्य कुचकुङ्कुमेन स्वेदार्द्रेनाङ्कितैः स्वीयैरुत्तरीयैरासनं कृतवत्य । यत आत्मबन्धोः, अभिज्ञापक्षे, अन्तर्यामिणे, तदुत्तरपक्षे वा स्वप्रेष्ठाय । तथाच ईदृशोत्तरीयैस्तदासननिर्माणमुचितमेवेति भावः । एतेनाहो पूर्वमुपदेशं कर्तुं प्रवृत्तोऽस्माभिर्निवारित आसीत् कदाचिद् दुःखादयं तिरोहितः स्यादतोऽधुना प्रथमं व्यासासनो

पर्य्युपेतैयैत-मुखारविन्दादुपदेश एव ग्राह्य इत्याशयेनैव कर्तुं प्रवृत्ता इति ध्वनितम् ॥

निवृत्तिपक्षे,ता श्रुतीः स्वप्रतिपादकत्वेन समादाय कालिन्द्या मायायास्तीरं शुद्धान्तःकरणं निर्विषयं, विभुर्व्यरोचत विकासं प्राप्तः । कुन्दमन्दारादिस्थानीयैर्यमनियमादिभिः सुरभिर्योऽनिलो निरुद्धः प्राणवायुस्तेन निरुद्धं षट्पदं षड्वर्गो यत्र । पुनश्च शरच्चन्द्रस्थानीयेन निष्कामभगवदाराधनलक्षणेन कर्मणोदितो यो विवेकाख्यश्चन्द्रस्तस्य विचारलक्षणानामंशूनां सन्दोहेन समूहेन ध्वस्तं रागद्वेषादिदोषलक्षणमासमन्तात् तमो यस्मिन् । अत एव शिवं कल्याणरूपं पुनश्च कृष्णाया अविद्याया हस्तैर्हस्तलक्षणैस्तरङ्गैरात्मानात्मज्ञानभेदैरचिता असत्स्पृष्टा कोमला वालुकास्थानीया वृत्तयो यस्मिंस्तस्य प्रत्यगभिन्नस्य परमात्मनो दर्शनेन स आह्लादस्तेन विधूतास्तद्वादिकल्पिता विपरीताभिप्रायरूपा हृदयरोगा यासां ता श्रुतयो मनोरथस्याखण्डैकरसरूपपरमात्मप्रतिपादनाभिलाषस्यान्तं समाप्तिं ययुः । कुचकुङ्कुमेन कर्मोपासनाकाण्डबोधितकर्मोपासनाद्यनुष्ठानामार्दितपरमात्मानुरागेणाङ्कितैः । स्वीयैरुत्तरीयैः स्वजन्यप्रत्ययैरात्मबन्धवे औपनिषदाय परब्रह्मणे आसनमभिक्लृप्तिस्थानं कृतवत्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो
योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ॥
चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चित-
स्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥

। भगवानपि ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि तत्र ताभिरुत्तरीयैर्निर्मित

आसने उपविष्टः, किञ्च, योगीश्वरैर्ब्रह्मादिभिरन्तर्हृदि एकाग्रे मनसि कल्पितमासनं यस्य तथाभूतोऽपि, यद्यप्येवं तथापि गोपीपरिषद्गतः तत्सभापतिस्ताभिस्ताम्बूलनर्मस्मितादिना अर्चितः सन् अधिकं शुशुभे । यतस्त्रैलोक्यस्य चतुर्दशभुवनस्य या सौन्दर्यलक्ष्मी तस्या एव मुख्यं पद्मायतनं पुनर्विग्रहं दधत् प्रकटयन् सन् यद्वा गोपीपरिषद्गतत्वादिरूपेण योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः । अत्रोत्तरीयैरासनस्य निर्माणेऽपि तदन्तस्तादृशवस्त्रान्तरस्य सत्त्वात्, तत्क्षणं एव भगवत्कृपया दिव्योत्तरीयोद्भवसम्भवाच्च न तासां रसाभासकरी नग्नता शङ्का ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनो भगवानीश्वरः स परमात्मा गोपीनां गोपस्य स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन सर्वपालकस्य देवस्यावबोधनपराणां श्रुतीनां समवायस्तत्प्रतिपाद्यतया अर्चितः निखिलप्रपञ्चशोभायाः एकमधिष्ठानभूतं वपुर्दधत् ॥१४॥

एवं यथोक्तासनोपर्युपविष्टं भगवन्तं किञ्चित् पप्रच्छुरित्याह ।

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ॥
सस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः
संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥ १५ ॥

सभाजयित्वेति ॥ तं सम्मान्य ईषत्कुपितास्ता बभाषिरे । अनङ्गं कामं नानाविलासैर्दीपयतीति अनङ्गदीपनम् । केन सम्मान्येत्यपेक्षायामाह ॥ हासलीलापूर्वकं यदीक्षणं तेन विभ्रमो विलासो यस्याः, तया भ्रुवा । पुनश्चाङ्कीकृतयोः स्वस्वाङ्के गृहीतयो रङ्घ्रिहस्तयोः सस्पर्शनेन । ततश्च संस्तुत्य भवानेवास्माकं गतिः

परमानन्दप्रद इत्येवमादिवचनैः स्तुत्वा बभाषिरे ॥

मानिनीपक्षे, स्वहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा अनङ्गस्य दीपन यस्य त, तेनैव स्वाङ्के कृतयोरङ्घ्रिहस्तयो सस्पर्शनेन सस्तुत्याहो तव करचरणकमलयोरपूर्वं शैत्य यत्सस्पर्शादस्मत्तापोऽपि निवृत्त इते । तस्मात सम्प्रति तापाभिज्ञश्च इवत सर्वदा सख्येवासीति व्याजेन स्तुत्वा तद्दर्शनादिना कोपस्य कुण्ठितत्वाद्दीषत्कुपिता बभाषिरे ॥

निवृत्तिपक्षे, अनङ्गस्य सवासनस्य सकारणस्य कामादेर्दीपनम । तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानज तम. ✻ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । सहासलीलापूर्वकेणेक्षणेनासख्यातजगदुत्पादकेन तत्सहितेन विभ्रमवत्या भ्रुवा तत्प्रलयहेतुभूतया उपलक्षितम् । अङ्घ्रिहस्तयोरित्युपलक्षणम् । स्वस्मिन् मतिपाद्याना मसख्यातावयवानां सस्पर्शेन दूरत सहस्रशीर्षा इत्यादिना मतिपादनेन सस्तुत्य । अहो अस्माकमप्यगम्य इत्येवमीषत्कुपिता बभाषिरे । तथाचैवविधानां श्रुतीनां कथमगम्य परमात्मेत्यधिकारिचेतसि शङ्का समुत्थितेति भाव ॥ १८ ॥

अहो विज्ञातमस्माभिर्भवत उपदेशकरणे महत्युत्कण्ठा वर्तते ऽतः सम्प्र यस्मत्प्रश्नानुसारेण यथेष्टमुपदिश्य तेन च प्रसक्तो भवेति द्योतयन्त्यस्तस्याकृतज्ञतां तन्मुखेनैवोद्घाटयितुकामा गूढाऽभिप्राया लोकवृत्तान्तमिव पृच्छन्ति ॥

गोप्य ऊचुः ॥

भजतोऽनुभजन्त्येके एक एतद्विपर्ययम ॥
नोभयाँश्च भजन्त्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भो ॥ १९ ॥

भजत इति ॥ भजतः प्राणिनः, अनु पश्चात् केचित् भजना-

ऽनुसारेण भजन्ति । एके त्वेतद्विपर्ययं यथा भवति तथा । अभजतोऽपि तद्भजनानपेक्षा भजन्ति । एके तु उभयान् भजतोऽभजतश्च न भजन्ति । एतत्पक्षत्रयमपि सोदाहरणं साधु सम्यक् नो ब्रूहि । सावधानतयैवोत्तरं वक्तव्यमिति द्योतयितुं, भो इति सम्बोधनम् ॥ १६ ॥

तासामभिप्रायमवगत्य क्रमेणोत्तरमाह ।

श्रीभगवानुवाच ॥

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ॥
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

मिथ इति ॥ ये मिथोऽन्योऽन्यं परस्परोपकाराकाङ्क्षया भजन्ति ते स्वार्थे एवैकान्तत उद्यमो येषां तथाभूताः । न ते कश्चिदपि भजन्ति किन्तु स्वात्मानमेव दृष्टफलप्रीत्याद् प्रसिद्धं चेदम् । मह्यश्चैतदुदाहरणभूता, अतो नाधिकमत्र वक्तव्यमिति द्योतनाय हिशब्दः । तत्र सत्कीर्तिकरं सौहृदम्, निर्व्याजेन हितैषित्वं नास्ति । नापि धर्मो दृष्टोद्देशात् । यद्वा, नात्रैवंविधे भजने सौहृदं धर्मः, किन्तु मित्रतालक्षणो धर्मः । हि यतस्तद्भजनं स्वार्थं पशूनां परस्परकण्डूयनसदृशं नान्यथा । स्वार्थाभावे निवर्तते । हे सख्य इति सम्बोधयन् युष्माकं मम च नैवंविधं मित्रत्वमपि तु निरुपाधिकं सख्यमिति द्योतयति ॥ १७ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह ।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ॥
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥

भजन्तीति ॥ ये अभजतोऽपि भजन्ति ते द्विधा—सधन्धरादि

तास्तद्वन्तश्च । तत्राद्या॰ करुणा दयालवो यथा, द्वितीया पितरौ यथा । अत्र प्रथमपक्षे निरपवादा धर्मो, निरुपाधिकत्वादनश्वर । द्वितीयपक्षे निरपवादं सौहृदम् । यद्वा पक्षद्वये निरपवादो धर्मः सौहृद च । यद्वा अत्र सौहृदरूपा धर्मा निरपवाद । सुमध्यमा इति सबाधयन करुणाया सवन्धस्य च विषयभूता भवत्य इति सूचयति । श्लेषेण शोभनो मध्यमप्रजनो यासा ता । सुष्ठुमध्यमपक्षोदाहरण भूता भवत्य इति वा ज्ञापयान ॥ १८ ॥

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ।

भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजत कुत ॥
आत्मारामाह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुह ॥ १९ ॥

भजत इति ॥ ते चतुर्विधा केचिदात्मारामा अन्तर्मुखा, केचिद्बहिर्मुखा अपि पूर्णत्वादाप्तकामा उपकारापेक्षारहिता । केचिदकृतज्ञा उपकारानपकारज्ञानाविधुरा अत्य तमूढा । केचिद् उपकर्ता गुरु स्मृत इत्युक्ता गुर्वादय उपकारिणस्तान् द्रुह्य तीति ते । तथाच तदुपकार न जानन्ति प्रत्युतापकार मकुर्वन्ति ते अ तिकठिना इत्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे समानार्थकम् ॥ १९ ॥

एतेषु मध्ये भवान् क इत्यभिज्ञानापेक्षायाम्, अहो स्वसुखैव चरमकोटिप्रविष्ट इति सतुष्टा अक्षिमकोचै परस्पर गूढस्मित मुखीर्मानिनीश्चालक्ष्याह ।

नाहन्तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून्
भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ॥

यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥
एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥
न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥
या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥

नेति ॥ हे सख्य, अहं तु भजतोऽपि न भजामि। तुशब्देन पक्षा तरव्यावृत्तिः। तथाभजनं नाकृतज्ञत्वादिनिब धनं, किन्तु तदनुवृत्तिधारेच्छानिबन्धनमित्याशयेनाह॥अभीषां भजतां जन्तूनाम् अनुवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं तान् भजामि। जन्तुमात्रं प्रति यदैवं तदा सखीर्युष्माकं प्रति किं वक्तव्यमिति संबोधनाशयः। तथा च कारुणिकः परमसुहृदहं, न त्वकृतज्ञ इति भावः। एतत् सदृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ यथा अधनो दरिद्रो दैववशाल्लब्धधनो जातः पुनश्च तस्मिँल्लब्धे धने विनष्टे सति तस्य धनस्यैव चि तया निभृतः पूर्णः, अ यत् क्षुत्पिपासादिकमपि न वेद॥

एवं वो युष्माकं मय्यनुवृत्तये परोक्षमदर्शनं यथा लोकादित्यागे दुर्बला इति तदाशयः। मया तिरोहितं तिरोधाय स्थितम्। यतो मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थमेव त्यक्तो लोको युक्तायुक्तानवेक्षणाद्, वेदश्च धर्म्माधर्मानादराद्, स्वज्ञातयश्च स्नेहत्यागाद् याभिस्तासाम्।

न तु भवतीष्वनयासू बल प्रकटयितु मया तिरोहितमिति सूचनाय सम्बोधनम्। हे अबला । भवस , तथा भजता युष्मत्प्रेमाकुलेन,अत एव तत् तस्मात् प्रेयै मासूयितु दोषारोपेण द्रष्टु युय मा अर्हथ, न यो ग्याः स्थ । यथाह युष्माक प्रियस्तथैव यूयमपि प्रिया । । अत्रार्थे सन्नावो न कर्तव्य इत्याशयेन सम्बोधयति ॥ हे प्रिया इति ॥ मानिनी पक्षे, यद्यप्येव तथापि तादृश प्रिय मां प्रिया यूयमसूयितु मार्हथे ति मा, प्रियस्य प्रियासु तथा मद्वृत्तेरनुचितत्वादिति भाव. ॥

आस्तामिद परमार्थ तु शृणुतेत्याह ।

नेति ॥ काममयत्वेन प्रतीयमानाऽपि वस्तुतो निर्मलप्रेम मयत्वेन निरवद्या निर्दोषा सयुग् मद्विषयकचित्तैकाग्रता अङ्ग सङ्गमो वा यासां तासां व स्वीयममीचीनप्रत्युपकारकृत्य विबु धायुषा देवायुषा ब्रह्मायुषा वा विबुधानां ज्ञानिना मतेनायुषा- ऽपि न पारये, प्रत्युत हेतुलोकवेदमर्यादा विहत्स्य मि ह्येव छित्वा मां मामभजत् शरीरार्पण कृतवत्य । तथाचाभिज्ञापक्षे, भजनस्य जीवधर्मत्वात्ताहशभजनस्य मयि दुर्लभत्वान्न पारये । अनभिज्ञा पक्षे मम चित्तस्य पितृभ्रातृव भ्वादिष्वपि स्निग्धत्वात् न पारये ॥ मानिनीपक्षे, मम चित बह्वीषु प्रेमयुक्त, न त्वन यतां गतमतो न पारये । तत्तस्माद्युष्माकमेव साधुना साधुत्वेन मदीयात् प्रत्युपकृत भवतु । तथाच युष्म सौशील्येनैव ममाऽऽनृण्य, न तु मत्कृतेन प्र त्युपकारेणेति भाव ॥

निहत्तिपक्ष, भजतोऽपि ज तून न भजामि, विपयतया तेषां प्रकटो न भवामि । किमर्थमिति चेत्तत्राह अनुवृत्तये, भातवाधविदि तत्वसिद्धये । एतत सदृष्टा न्ताह ॥ यथेति ॥ यत रा युष्माक मद्यनु वृत्तये मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां विवेकिना परोक्ष भजता वर्तमा नेन मया परोक्षतया लब्धेनापि मया तिरोहितम् अ तर्द्धानेन स्थितम्।

तथाच यावद् ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तावच्छ्रवणाद्यावृत्तिः कर्त्तव्या परोक्षतया भातस्य तिरोहितत्वात्। तथाच भगवतो बादरायणस्य सूत्रम्—आवृत्तिरसकृदुपदेशादितीति भावः। तस्मात् भिया', प्रतिपादकत्वेनाभिप्रेता युय प्रिय प्रतिपादकत्वेन समर्त मान्। अहो अस्मद्विचारपरस्य झटिति प्रत्यक्षतया कुतो न भातीत्यसूयितु मार्हथेत्यर्थः ॥

आस्तामिदं जीवरूपेण बद्धस्य मम च धननिवारकाणां युष्माकममुपकारस्य प्रत्युपकारं त्वहं न पश्यामीत्याह ॥ नेति ॥ निरवद्ये कर्तृत्वादिदोषासंस्पृष्टे मयि सयुजा तात्पर्येण सगतानां वः स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषाऽपि न पारये, यतो भवत्यो दुर्जरा देहगेहादिशृङ्खला मदीया' सदृश्च्य माभजन्, ततस्मात् युष्मत्साधुकृत्य च साधुत्वेन प्रतियातु, श्रुतिकृतोपकारस्य प्रत्युपकारः केनापि कर्त्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीधनपतिमिश्रकृतौ गूढार्थदीपिकायां द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशे ततोऽध्याये हरेर्लीला निरूप्यते ॥
वने जले च बहुधा राजमक्नाचार तथा ॥ १ ॥
अथ रासोत्सव वर्णयिष्यन्नादौ भगवतोक्तानुनयवाक्येन ताः सम्यक् प्रसन्नाः सम्पन्ना इत्याह ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्थ भगवतो गोप्य श्रुत्वा वाच सुपेशला ॥
जहुर्विरहज ताप तदङ्गापचिताशिष ॥ १ ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण भगवतः पूर्णस्याह भवतीनामधमर्ण इत्येवरूपा., गोप्यः—भगवता स्वीयत्वेन स्वीकृता वय न तु त्यक्ता इति निश्चयवत्यः, तादृशाधिकाराऽयोग्या अपि वय भगवतैवमनुनीता इति मनसि विचारयन्त्य इति वा, वाच श्रुत्वा विरहज ताप जहु.। यतो भगवद्वाच सुपेशला अतिमनोहरा । आपातर म्यतानिरासाय सुपद प्रयुक्तम् । यतश्चोपचिताशिष. लब्धमनोरथाः । यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन वपुषा करणाधङ्गैर्वा उपचिता. समृद्धा आशिषो यासा ताः । यद्यपि पूर्व तापत्याग उक्तस्तथापि तादृशवाक्श्रवणादिना पुनर्विरहशङ्कानवगमाद्विरहजन्यतापत्याग पुनरुक्त । तासा गोपीनामङ्गस्पर्शादिना लब्धसुखा इति वा । एतेन प्रश्नोत्तरसमाप्तौ मानशात्या तदा आलिङ्गनचुम्बनादिविलासा आसन्निति सूचितम् ॥

निवृत्तिपक्षे, अथ विद्वन्मतासि परमात्मन श्रुतिभि. रमणं वक्तुमुपक्रमते ॥ इत्थमिति ॥ भगवद्भाव प्राप्तस्य प्रत्यगात्मनो य

थोक्ता' सुपेशला वाच श्रुत्वा लब्धमनोरथास्तदा, हे राजन्, त स्माद्दाद्भिः श्रुतिषु प्रत्यगभिन्नपरमात्मप्रतिपादन नास्तीत्यादिना प्रतिपादितत्तद्विरहाज्जात ताप जहु ॥ १ ॥

तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥
स्त्रीरत्नैरन्वित प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभि ॥ २ ॥

तत्र ताभि सहैकमत्ये सति, तस्मिन् प्रदेश इति वा गोवि न्दः स्त्रीरत्नै समन्वितो रासक्रीडामारभत। नटैर्गृहीतकण्ठानाम यो न्यान्त कराश्रियाम ॥ नर्त्तकीनां भवेद्रासो मण्डलीभूय नर्तनमित्यु क्त रासलक्षणम्। रसानां समूहो रासस्तन्मयी क्रीडेति तद्व्यु त्पत्तिः। एतदर्थमेव स्वीकृतगर्वे द्राभिप्रेक इति सूचयितु गोविन्द इत्युक्तम्। भगवता सार्द्धं रासक्रीडायोग्यता तासामेवासीदिति सूचनाय रत्नैरित्युक्तम्। तत्राप्यनुव्रतैस्तत्रापि ना यानुरोधेन, कि न्तु प्रीतै प्रीतिपूर्वकमुत्कटोत्कण्ठावद्भिः। कथमित्यपेक्षायाम"यो न्य वा बद्धाः सङ्ग्रथिता बाहवो याभिस्तै'। तथाचान्योन्याबद्धबा-हूनां भगवता गृहीतकण्ठानां नर्तन सम्प्रवृत्तमित्यर्थ ॥

निवृत्तिपक्षे, तत्र श्रुतीनामैकमत्ये सति विद्वदन्तःकरण इति वा। गोविन्दः श्रुत्यैकगम्यः परमात्मा श्रुतिलक्षणस्त्रीरत्नै श्रुति मस्तकैरन्वित प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धवान्। रसो वै स इति श्रुत्या रस आनन्दरूप परमात्मा तदीयां तदाविर्भावकरी क्रीडा श्रुतिप्रतिपाद्यतालक्षणां लीलामारभत। तत्र कापि श्रुतिरद्वितीयब्र ह्माननुरक्ता न स्थिता इत्याशयेनाह ॥ अनुव्रतै ॥ तत्रापि न क्लिष्ट कल्पनया तत्र नीता इत्याशयेनाह ॥ प्रीतैरनि ॥ तत्रापि परस्पर विरोधराहित्येनेत्याशयेनाह ॥अ योन्येति ॥ परस्परमाबद्धा अविरोध प्राप्ता बाहुस्थानीया वाक्यार्था येषां तैः ॥ २ ॥

चतुर्वर्णीत्रिकेन सार्द्धेन तत्साहित्य दर्शयति ।

रासोत्सव सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डित ॥
योगेश्वरेण कृष्णेन तासा मध्ये द्वयार्द्वयाः ॥ ३ ॥

रासेति॥तासा रासक्रीडालक्षण उत्सवो मनोविस्मापकाह्लाद्रूपः सम्यक् प्रवृत्त । यथा उत्सवोऽनेकविधैर्ब्राह्मणादिभिर्मण्डितो भवति तथाऽयमुत्सवो गोपीना बहुविधैर्मण्डलैर्मण्डित । कथम्भूताना तासा, कृष्णेन कण्ठे गृहीतानाम् । कथम्भूतेन कृष्णेन द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन । कृष्णपदेनानवच्छिन्नान दसमुद्रे तासा निमग्नता सूचिता । न त्वेकस्य कथमेककालमेवविध प्रवेश इत्याशङ्कानिरासायोक्त योगेश्वरेण ॥ योग अघटितघटनापटीयसी महामायाशक्तिस्तस्या ईश्वरेण । तथाच तादृशशक्त्या तस्य तथा प्रतीतिरित्याशयेनाह ॥ य श्रीकृष्ण स्त्रियः स्वनिकट म न्येरन् । अत्र गोपीद्वयान्तरितः कृष्ण इत्युक्त्या गोप्यर्द्धमरूपक कृष्णमूर्तिसमुक्तो रासोत्सव । तेन गोपीसमसङ्ख्याकतन्मूर्तियुक्तेन वक्ष्यमाणेन तेन न पौनरुक्त्यम् । किञ्चात्र न तावत्सङ्ख्याकमूर्तिस्वीकारः, किं त्वेक एवातिलाघवेन तथा नृत्यति स्मात एव, य म ये रन्नित्युक्तम् । न तु तथा दृष्टवस इति । इय च भगवल्लीला परमोत्कृष्टा लक्ष्म्यादीनामपि प्रार्थनीया परमदुर्लभा चेति बोध्यम् । रासोत्सव इत्यारभ्य, कथालङ्कारार्थ पुरञ्जनोपाख्याने नगरीवर्णनवद्रासवर्णनमतो निवृत्तिपक्षविवरणमयत्नादुपरम्यते ॥ ३ ॥

प्रविष्टेन गृहीताना कण्ठे स्वनिकट स्त्रियः ॥
य मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसकुलम् ॥ ४ ॥

तावत् क्षणमेवौत्सुक्याकृष्टचेतसा सस्त्रीकाणा देवाना विमान

ज्ञातैः सव्याप्तं नभ आसीदिति शेषः । स्वर्गसम्बन्धिनृत्तगीतादिक तेषां तदानीं तुच्छमभूदिति सूचनाय दिवौकसामित्युक्तम् । रसान्तरव्यग्रतानिरासाय, सदाराणामित्युक्तम् । ननु भगवल्लीलां द्रष्टुमधिकाराभावात् कथं तत्र मन्तव्य इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तमौत्सुक्येति । तथापि यावत् तेषां दर्शनीय स्थितं तावदेव तेषां दर्शयामास भगवानिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

देवा अपि न केवलं कौतुकद्रष्टार एव बभूवुरपि तु रासक्रीडापरिकरतां ययुरित्याशयेनाह ॥

दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥
ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥

ततस्तदनन्तरं देवैर्वादिता दुन्दुभयो नेदुस्तथा तैरेव क्रियमाणाः रङ्गाधिष्ठानदेवतापूजार्थं स्तरणार्थं च पुष्पवृष्टयो निपेतुः । नानाविधानां पुष्पाणां भिन्ना वृष्टय इति द्योतनाय बहुवचनम् । ततो गन्धर्वपतयो गानाधिकारिमुख्या विश्वावसुप्रमुखा जगुः । भगवान् श्रोष्यतीति मत्वा तत्पतयो जगुरित्याशयः । तत्रापि सस्त्रीकाः प्रेमाविष्टत्वात् तत्त्वादन्यग्राचित्ता इति भावः । तत्रापि तां भगवल्लीलामवलोक्य न तेषां भगवति विषयित्वबुद्धिरासीदित्याशयेनाह ॥ तस्य तादृशक्रीडायां निष्ठस्य भगवतो निर्मलं यश इति तथाच तद्दर्शनं शुद्धबुद्धीनां तेषां मलनिवर्तकमभूदितिभावः ॥ ५ ॥

एवं बाह्यवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगीनि वादित्राण्याह ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ॥
सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

वलयानामिति ॥ तत्राप्युपरि योषितां वलयानां मध्ये नूपुराणां मध्ये किङ्किणीनां शब्दो रासमण्डले तुमुलः सकीर्णोऽभूत् तत्रापि प्रियेण श्रीकृष्णेन सह वर्तमानानाम् । तथाच तत्क्रियायां न कस्या अपि कृष्णविश्लेष आसीदिति भावः । चकारेण सगृहीतस्य करतालादिशब्दस्याभावो न व्यज्यते । ननु महामायानटीनर्तकस्य भगवतस्तत्र नृत्यतः का शोभेत्याशङ्क्याह ॥

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ॥
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् रासमण्डले भगवानपि देवकीसुतोऽपि अत्यर्थं शुशुभे । तत्र दृष्टान्तः । सौवर्णानां मणीनां मध्ये मध्ये महामरकतो नीलमणिर्यथा शोभते तद्वत् गोपीद्वयमिथःपार्श्वेणैव विनैव मध्यपदाद्वृत्तिभेकवचनम् । यद्वा कदाचिन्मण्डलमध्यगतो वेणुं वादयन् शुशुभे । तदुक्तं बिल्वमङ्गले । अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गना ❋ इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः सञ्जगौ वेणुना देवकीनन्दन इति ॥ ७ ॥
स यथा ताभिः शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह ।

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥
स्विद्यन्मुख्यः कबरसनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥

पादन्यासैः सगीतशास्त्रोक्तनृत्यानुकूलपादगतभेदैः । भुजविधुतिभिरन्योन्याबद्धभुजानामपि यथाकक्षोद्गानुकूलैः कम्पनविशेषैः । यद्वा कदाचिदन्योन्यारब्धबाहूनामुत्सृज्याभिनयार्थं कृतैश्चालनै

सस्मितैर्भ्रूवा विलासैः, कार्श्यात् कुण्डलीभवन्मध्यभागैः, चलद्भिः कुचैस्तत्पटैश्च, गण्डेषु चञ्चले कुण्डले, स्विन्नानि स्वेदबिन्दुलकृतानि मुखानि यासां, कबरेषु रशनासु च दृढा ग्रन्थयो यासां ताः। अग्रन्थय, इति ग्रन्थय इति वा, ताः कृष्णं गायन्त्यो विरेजुः। तत्रानेक मूर्तः श्रीकृष्णो मेघचक्रमिव, गोप्यस्तडित इव, स्वेदबिन्दवस्तुषार इव गीतं गर्जितमित्यर्थात् सूचितम्। कृष्णवध्वः कृष्णभोग्यस्त्रियः वधूपदेन तस्यैव वस्तुतः स्वाभाविकाः स्त्रिय इति सूचितम्। स्व वधूत्वेन चञ्च्वा कृतवत्य इति वा। तडित इवेत्यनेन तथाभूता अपि ता देवादिभिर्मेघचक्रे ताडत इव कदाचन शोभमाना दृष्टा इत्यपि ध्वनितम्॥ ८॥

केवलनृत्यमुक्त्वा सङ्गीतं तदाह।

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः।

कृष्णाभिमर्षमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम्॥ ९॥

नृत्यमाना नृत्यन्त्योऽप्युच्चैर्जगुः। ज्ञानजाद्यैः। नृत्ये मानो गर्व आदरो वा यासामिति वा। रक्तकण्ठ्यः। नानारागैरनुरञ्जितकण्ठाः स्निग्ध कण्ठा इति वा। तथापि रतिरव प्रिया यासाम्। यद्वा गानफलमाह। रतिः कृष्णकर्तृका प्रीतिः प्रिया यासाम्। ननु तादृशचिर कालीननृत्यश्रमापनोदस्तासां केन जात इत्याशङ्क्याह॥ कृष्ण सदा दर्पेण प्रेष्ठेन कृत अभितो मर्षः प्रोञ्छनादिरूपस्तेन मुदिता मोदसागरे निमग्ना। किञ्च तद्गीतेन सर्वैरपि सर्वं विस्मृत तासां श्रमावस्मरणे किं चित्रमित्याह॥ यासामुच्चैर्गीतेनेदं विश्व माच्छतमासीत्। यद्वा यासां स्वयं कल्पितेन षोडशसहस्रभेदभिन्नै गतिभेदैरावृतं व्याप्तम्। यद्वा तद्विषयकेण लोकैः स्वोद्धारार्थ क्रियमाणेन गीतेनेदमावृतम्॥ ९॥

अथ पञ्चभिस्तासां प्रेमचेष्टितान्याह ॥

काचित्सह मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिता ॥
उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाध्विति ॥ १० ॥

काचिदिति ॥

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिसम्भवाः ॥
मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुराः ।
मातङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ।
रागस्तु जायते यस्याः सा जातिरभिधीयते ।
शुद्धा चाविकृता चेति सा द्विधा परिकीर्तिता ॥
शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः ।
ता एव विकृताः सत्यो जाता विकृतसञ्ज्ञया ॥
षड्जर्षभा च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
धैवती चाथ नैषदी शुद्धा एतास्तु जातयः—

इत्युक्तजातीरमिश्रिता आत्य तरासङ्गष्टा मुकुन्देन सह उन्नन्य उ कृष्टा कल्पयामास । यद्वा कृष्णोन्नीताभिरसङ्कीर्णाः स्वरजाती षड्जादिस्वरालापगतीरुन्निन्ये । सहशब्देन सख्याप्राधान्यमुच्यते । ततश्च प्रीयमाणेन तेन साधुसाध्विति पूजिता समानिता । वीप्सा हर्षेण । इय ललितानाम्नी श्रीराधासखी ॥ १० ॥

तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥
काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥
जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

काचित्तु तदेव जात्युन्नयनमेव ध्रुव ध्रुवाख्य तालविशेष कृत्वोन्नि ये उच्चै तवती । तस्यै तथा गानपरायै बहु यथा स्यात् तथा मानम् अदात् । वक्षालिङ्गनादिदानपूर्वक साधुवाद श्रीमुकुन्दः कृतवान् । विशाखाख्यैषा श्रीराधासखी ॥ एव नृत्यगीतादिपराणा भगवता समानितानां मध्ये कस्याश्चिदतिप्रीतिविलसित वृत्तमाह ॥ काचित पार्श्वस्थस्य, गदा नटवृन्दाधिपत्युचिता गदाकारा यष्टिं बिभर्ति, गदति वर्णानिति गदा वशीमिति वा । तथाचानायासग्रहणस्य स्वानिरोधपरस्य मध्यवक्षःकुस्थानीयमूर्तेः मेहस्य स्क न बाहुना जग्राह । यतो रासपरिश्रान्ता । यतः सौकुमार्यात् श्रमकार्श्येन श्लथन्तो वलया गलन्त्यो मल्लिकाश्च कबर्या यस्याः । तथाच विश्रमाय तथा प्रगल्भपरा मध्यस्थमेहस्य प्रिहिता स्वाधीनभर्तृका भियापद्मतिपाद्या सर्वाधिका श्रीराधिकाऽभिध.लङ्कनेयमिति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगत बाहु कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥
चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

तासु मध्ये एका रासपरिश्रान्तस्येषद्भाराक्रान्तस्य च कृष्णस्य स्वांसगत बाहु स्वभावत एव उत्पलतोऽप्यधिक सौरभ यस्य तम् । तत्रापि चन्दनेनालिप्त चुचुम्ब । यतो हृष्टरोमा अन्तर्मातुमशक्यत्वाद्रोमद्वारा बहिर्नि सृतेन हर्षेण युक्ता । प्रागल्भ्याख्योऽनुभावोऽयम् । निःशङ्कत्व सम्प्रयोगे बुधैरुक्ता प्रगल्भतेत्युक्तेः । श्यामलाऽऽख्यैषा सखी ॥ १२ ॥

कस्याश्चित्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ॥
गण्ड गण्डे सन्दधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥ १३ ॥

कस्याश्चित्तु नाट्येन नृत्येन विक्षिप्ते चञ्चले कुण्डले च स्वाभाविकी गण्डत्विट् तत्समाहार । नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषा तेन मण्डितं स्वगण्डं श्रीकृष्णगण्डे श्रमनिरासमनोरथेन सन्दधत्या, स योजयन्त्याः स्वसमुखं कृत्वा ताम्बूलचर्वितं माददात् शैब्याख्यैव सखी ॥ १३ ॥

नृत्यन्ती गायती काचित् कूजन्नूपुरमेखला ॥
पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४

अत्र काचित्पदाऽऽहृत्या द्वे सख्यौ प्रोक्ते इति ज्ञातव्यम् । तथाच कूजन्ती नूपुरे मेखला च यस्याः सा नृत्यन्ती काचित् पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रमजनिततापनिवर्तकम् । अत शिवं श्रमनिह्नवार्थमञ्जलिना अधात् गृहीतवती । पूर्ववद्धस्तग्रहणाऽनुसाराच्चन्द्रावलीसखैव सखी । काचित्तु गायन्ती तद्धस्ताब्जं शिवं श्रान्ता सती श्रमनिह्नवार्थं स्तनयोरधात् । चन्द्रावलीताहचर्यात् स्तनयोर्धारणस्य पूर्वसाम्याच्च पद्मा,स्था चन्द्रावलीसुहृद्भूता सखीयम् । भद्रासखाऽष्टमी तु पूर्ववद्विष्णुपुराणादवगन्तव्या ।

काचित् परिलसद्बाहु परिरभ्य चुचुम्ब तम् ।
गोपीगीतस्तुतिव्याजनिपुणा मधुसूदनम्—
इति तत्रोक्ते ॥ १४ ॥

एवं मुख्यानामष्टानां वृत्तमभिधाय सर्वासां तदाह ।

गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ॥
गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥ १५ ॥

गोप्य इति ॥ अच्युतं स्वस्वरूपात् कदाप्यप्रच्युतं श्रिय एकान्तवल्लभम् अव्यभिचारितप्रेमविषयं, न तु तथात्वेन लब्ध का

न्त लब्ध्वा, तत्रापि तद्दोर्भ्यां गृहीतकण्ठ्यो गायन्त्यः सत्यो विजह्रिरे। यद्वा श्रियः कान्तमात्र, स्वस्य स्वैका तत्रलभम् । एतेन श्रियोऽप्यधिकसौभाग्यमासामुक्तम् । वक्ष्यते च, नाऽयं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसाद इति ॥ १८ ॥

तत्र गायकेषु वादकेषु च सखीकेषु गन्धर्वादिषु सविशेषेण मुग्धत्सु नृत्यत्सु चा यामेव वाद्यादिसम्पत्तिं दर्शयन्नुक्तसौभाग्य स्फोरयति ।

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्म-
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।
गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-
स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥

कर्णेति, द्वाभ्याम् ॥ कर्णोत्पलैश्च अलकविटङ्कैः कुटिलकुन्तलाऽलङ्कृतैः कपोलैश्च, घर्मैः स्वेदबिन्दुभिश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा यासामिति रासश्रमेऽपि शोभोक्ता । ननु श्रमेऽपि कुतो नृत्यप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ भगवता सममिति ॥ तथाच तत्साहित्यात् श्रमोऽपि ताभिर्न गणित इति भावः । यतश्च गोप्यः ॥ गोपस्य भगवतः सम्बन्धिन्यः । तथाच भगवति नृत्यति तदनुयायिनीनां तासां विरामो नोचित इति भावः ॥ भगवता सममित्यनेन भगवन्नृत्यसमं तासां नृत्यमिति कथितम् । वलयानां नूपुराणां च घोषाः शब्दायमानाः किङ्किण्यस्तद्रूपैर्वाद्यैर्वादित्रैः । पुनश्च भ्रमरा एव गायका यस्यां तस्यां रासगोष्ठ्यां ननृतुः । अनेन लोकाधिलक्षणता ध्वनिता । तदानीं स्वकेशेभ्यः स्रस्ता विगलिताः स्रजो याभ्यस्ताः । एतेन नृत्यगतिसन्तुष्टाः स्वकेशाः सशिरःकम्पं पादेषु पुष्पवृष्टिमिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा दर्शिता ॥ १६ ॥

यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुरेव भगवानपि स्वविलासैस्ताभि॰ सह रेम इत्याह ।

एव परिष्वङ्गकराभिमर्ष-
स्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासै ॥
रेमे रेमेशो व्रजसुन्दरीभि
यथार्भक स्वप्रतिबिम्बविभ्रम ॥ १७ ॥

एवमिति ॥ रमाया ईशः पतिरपि व्रजसुन्दरीभिरेव रेमे, न तयेति रमातोऽपि तासा प्रेमाधिक्य सूचितम् । यद्वा, ननु साकृताभिस्ताभिरसाकृतो भगवान् कथ रेम इत्याशङ्क्याक्त,रमेश इति ॥ तथाच तासु भगवदाज्ञया रमा प्रविष्टाऽतस्तयैव भगवान् रेमे इति भाव । तास्तस्या॰ प्रवेशयोग्या इत्याशयेनाह ॥ व्रजसुन्दरीभिरिति ॥ यद्वा रमेशो व्रजसुन्दरीभिरिति पदद्वयेन रमया पराङ्गीरूपमादाय रममाणे भगवति द्वयोर्विलक्षणो रस उद्भूत इति ध्वनितम् । एव पदार्थमाह ॥ परिष्वङ्गेति ॥ आश्लेषश्च तासा करालम्भन च त न्मुखादीना सप्रेमावलोकनम् उद्दामविलासः स्तनस्पर्शादिश्च भावव्यजक स्मित च तैस्तद्विलासानभिभूतस्यैव रतौ दृष्टान्त., यथाऽर्भक इति ॥ स्वप्रतिबिम्बे विभ्रम क्रीडा यस्यैवम् । एतेन स्वीयमेव कलाकौशल सौभाग्यलावण्यमाधुर्यादिक च तासु सञ्चार्य ताभि सह रेम इति दर्शितम् । यद्वा तासा रमणयोग्यताया दृष्टान्त. । तथाच गुणलावण्यादिना स्वतुल्याभि. स्वबन्धुत्वयोग्याभिस्ताभिः रेमे । अत एव पूर्व कृष्णवध्व इत्युक्तम् । यद्वा यथा कश्चित् प्रतिबिम्बद्वारैव स्वमुखमाधुर्यमनुभवति तथा भगवानपि तादृशस्वप्रेयसीद्वारैवेत्यनेन व्यज्यते । यद्वा यथाऽर्भको मुग्ध-

स्तद्वत् । तथाच तासु प्रेमाधीनत्वा-मौग्ध्यमवाश्रितवाश्च तु रमायामिव वैदग्ध्यमिति भाव. । न वसख्याताभिः कथमेकस्य रमण मित्याशङ्क्याह ॥ स्वप्रतिबिम्ब प्रतिस्वरूपमेव विभ्रमो विलासो यस्य स' । तथाचैकैकया प्रियया सहैकैकस्वरूप. सन् रेमे इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरस्य नैवविधा लीला घटत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्त यथार्भक इति ॥ तथाच यथा बालक्रीडा कृतवाँस्तथैषामपीति भावः ॥ यद्वा यथोक्तक्रीडादिना भगवति दोषापत्तिर्न शङ्क्या इत्याशयेनाह ॥ स्वेति ॥ तथाच स्वप्रतिबिम्बभूताभिस्ताभिर्बिम्बभूतस्य परमेश्वरस्य क्रीडां कुर्वत का दोषप्रसक्तिप्रभावनेति भावः । ननु तथापि कि मर्थं तथा कृतवानिति चेत्र तत्राह ॥ अर्भक इव ॥

तथाच बालकस्य कामक्रोधादिविनिर्मुक्तस्य विहारो यथा लीलामात्र, तथा भगवतोऽपि सृष्ट्यादिवदिदमपि विहरण लीला मात्रमिति भाव ॥ १७ ॥

अथ रासक्रीडाविरामहेतु तासा भगवद्विलासैराकुलेन्द्रिय त्वमाह ।

> तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रिया
> केशान् दुकूल कुचपट्टिका वा ॥
> नाञ्ज प्रतिव्योढुमल व्रजस्त्रियो
> विस्रस्तमालाभरणा कुरूद्वह ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तस्याङ्गसङ्गे प्रकृष्टा या मुत् हर्षस्तया विवशे न्द्रियाः । यत एवमतः केशान् दुकूल कञ्चुकीं च शिथिलतां ग तान्येतानि अञ्जसा प्रतिव्योढु यथापूर्वं धर्तुं नाल, समर्था न बभूवुः । विस्रस्तानि मालाभरणानि यासा ता. । ननु केशादिशैथिल्ये हेतुभूता क्रीडा लज्जा विहाय किमिति कर्तुं प्रवृत्ता इत्याशङ्क्याह

व्रजस्त्रिय ॥ नगरस्त्रीणां तादृश स्वभाव इति भावः । तथापि राज वधोद्भवाना स्त्रीणा तथा प्रवृत्तिर्नोचितेति सबोधनाशय ॥ १८ ।

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहु खेचरस्त्रियः ॥
कामार्दिता शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत्॥१९॥

सात्त्वाद्भगवता विक्रीडितीनां तासां व्याकुलेन्द्रियत्वे किं चित्र, देवाङ्गनाना तु दर्शनमात्रादेव व्याकुलता सञ्जातेत्याह येनाह ॥ कृष्णस्य सदानन्दरूपस्य परमात्मन विक्रीडितमलौकिक क्रीडन वीक्ष्य विशेषेणोपलभ्य कामार्दिता सत्यो देवाद्यो मुमुहु, विकलचित्ता बभुवु ॥ खेचरस्त्रिय इत्यनेन तत्पत्नीना पुरुष त्वाद् गुह्यलीलादर्शनाभावो योगमायया सम्पादित इति सूचितम् । तत्सर्वमवलोक्य शशाङ्कश्चन्द्र सगण ज्योतिश्चक्रेण सर्वेण सहित विस्मितश्चकितहृदयोऽभवत्।अनेन चन्द्रादिग्रहणा गतिविस्मृतत्वात् कालदैर्घ्यं सूचितम् । तथापि योगमायया सर्वोऽपेक्षया याम-चतुष्टयात्मिका या रजिनी तस्यामेव क्रीडानुकूलदैर्घ्यं सञ्जात मिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अथ रासानन्तर विश्रम्य रहस्यकृता लीलामाह ।

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥
रेमे स भगवाँस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥

कृत्वेति, द्वाभ्याम् ॥ यावत्यो गोपाङ्गना तावन्तम् आत्मान प्रकटीकृत्य ताभि सह भगवान् शृङ्गाररसलीलया रेमे । रमण चेद् पृथक् कुञ्जेषु, तत्रैव वा योगमायया विरचितेषु नवीनेषु परस्परमदृश्येषु तदनुकूलमत्रेयोष्यति ज्ञेयम् । अनेन, कात्यायनि महामाये महायोगी यधीश्वरि * नन्दगोपसुत देव पतिं म कुरु ते

नम", इति प्रत्येकं तासां प्रार्थनायां, याताऽबला व्रज सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपा: # इति भगवता दत्तस्य वरस्य च चरिता ऽर्थकता बोधिता ॥ २० ॥

अथ तासु भगवतः कृपातिशयमाह ।

तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना ॥२१॥

तासामिति ॥ अत्यर्थं रमणात्मकेन विहारेण, रतिविहारेणेति क्वचित् पाठः । श्रान्तानां वदनानि सः भगवान् प्रामृजत् । त त्रापि स्वहस्तकमलेन । तत्रापि शनैः । स्पर्शमात्रेण स्वभावतः सुखकरेण । तत्रापि कान्तोचितप्रेमविशेषेण । यतः करुणस्तत्त्व रिश्रमं द्रष्टुमक्षमः । पाणिनेति वीजनोपलेपनादेरुपलक्षणम् । त थाच तासां परिश्रममालक्ष्य तद्विहारान्निवृत्तः सन् तथा कृतवा नित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः पूर्णाऽखिलमनोरथानां पुनर्मिलितानां तासां प्रहृष्टानां कृत्यमाह ।

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्-
गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि
पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥

गोप्य इति ॥ स्फुरतां कनककुण्डलानां कुन्तलानां च त्विषा या गण्डश्रीस्तया सुधितेनाऽमृतायितेन सहासावलोक नेन च गोप्यः, ऋषभस्य पत्युर्भगवतो मानं पूजां कुर्वत्य: तस्य कृतानि जगुरित्यर्थः ॥ पुण्यानि ॥ स्फुरदिति तन्वा, सुधितेति मनसा,

जगुरिति वाचेति त्रिविधं प्रहर्षणमुक्तम् । पुनश्च तस्य भगवतो नखस्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः ॥ २२ ॥

ततो रासोत्सवान्ते जातमवभृथस्नानमिव जलविहारमाह ।

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
घृष्टस्रजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ॥
गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥

ताभिर्युत ॥ तासामङ्गसङ्गेन घृष्टाया मर्दितायाः कुसुमस्रजः, अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः सम्बन्धिभिः गन्धर्वपालिभिः । गन्धर्वो मृगभेदे स्याद्गायने खचरेऽपि चेति विश्वप्रकाशाद् गायनश्रेष्ठैर्भ्रमरैरनुद्रुतः स कृष्णः । भगवदङ्गसङ्गेन घृष्टस्रजः । अत एव स्वकुचकुङ्कुमेन रत्यावेशात् प्रसृतेन रञ्जिताखिलदेहाः स्ताभिर्युतस्तासां श्रमं निराकर्तुं स्वयमपि श्रान्तः सन्, वाः पयः पुनः जलमाविशत् । श्रान्ततायां हेतुः—भिन्नसेतुः । भिन्ना सेतुर्लोकमर्यादा येन कृतलीलौद्धत्य इत्यर्थः । गजोऽपि विदारितवप्रतटः, श्रान्तः । गजस्यैव वेद विशेषणद्वयम् । स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्याद इति केचित् ॥ २३ ॥

सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः
प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ॥
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो
रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥

अङ्ग हे राजन्, स लीलाविलासचतुरः युवतिभिः जलक्रीडा

कर्तुमनिसमर्थाभि अम्भसि इतस्ततः सर्वतः जलैः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितश्च स प्रेक्षणेनान्तरपि सिच्यमान । क्वचित् प्रेम्णोक्षित इति पाठ । परिषिच्यमान प्रेष्ठमवलोक्य प्रकर्षेण हसतीभि स्तदानीमपि पुष्पवर्षपरायणैर्विमानस्थितैर्देवादिभिः स्तूयमानः स्वय साक्षात्पुरुषोत्तमविग्रहो रमे। तत्र दृष्टान्तः। गजेन्द्रस्यव लीला यस्य । अत्रैवम्भूतरमणकालेऽपि वस्तुतः स्वरतिः । स्वस्मिन्नेव रतिर्यस्य, न बहि । तथा तादृशरमण कुर्वतोऽपि भगवतः स्वमहिम्न्येवावस्थानमेवाभाति भाव । अत्र गोपीमण्डले, अम्भसि वेत्यन्वे ॥ २४ ॥

स्थलजलक्रीडा वर्णयित्वा वनक्रीडा वर्णयति ।

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-

प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ॥

चचार भृङ्गप्रमदागणाऽऽवृतो

यथामदच्युद् द्विरद करेणुभिः ॥ २५ ॥

ततो यथोक्तक्रीडानन्तर च जलस्थलपुष्पाणां गन्धो यत्र तेन वायुना जुष्टानि दिशा तटानि च ता यस्मिन् तादृशे यमुनाया उपवने, सौगन्धासक्तानां भृङ्गाणां लावण्यासक्तानां प्रमदानां च गणैरावृत सन् विचचार विहृतवान् । यथा गजः मदच्यु तत्या भृङ्गगणावृत करेणुभिश्चावृतस्तद्वत् ॥ २५ ॥

एव प्रथमरात्रिकृतरासक्रीडाभिधायानुक्त सस्मरन् अपररात्रिषु तत्प्रकारमतिदेशन्नुपसहरति ।

एव शशाङ्काऽशुविराजिता निशा

स सत्यकामोऽनुरताऽबलागण ॥

सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरत
सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥

एवमिति ॥ सः श्रीकृष्ण अनुरक्तस्त्रीकदम्बस्थः, सर्वा अपि शशाङ्कांशुविराजिता शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः सेवितवान् । यद्वा, निशा इति द्वितीया अत्यन्तसंयोगे । तथाभूतासु निशासु शरदि प्रसिद्धा काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे । सत्यसङ्कल्पस्य भगवतो रमणाधिकरणभूताः सर्वा अपि ता निशाः शशाङ्कांशुविराजिता एव सम्पन्ना इति बोधनाय सत्यकाम इत्युक्तम् । तस्मिन्नभिरमणे तासां नैर्बन्ध्यमेव स्थितमिति सूचनायाऽबलेत्युक्तम् । अत एवात्मन्येवावरुद्धः सौरतः चरमधातुर्न तु स्खलितो यस्येति कामविजयोक्तिः । यद्वा, सर्वाः द्वादशमासिकाः । हायनोऽस्त्री शरत् समा इति कोशात् शरदि संवत्सरमध्ये याः श्रीवृन्दावनीयकृष्णक्रीडाऽधिकरणीभूता आश्रित्य भूतभविष्यद्वर्तमानकविकृतकाव्येषु याः कथाः रसाश्च तेषामाश्रयभूता निशाः सिषेवे । रममाणश्च भगवानात्मन्यवरुद्धसौरतः । आत्मनि मनसि अवरुद्धा अवरुध्य स्थापिता सौरताः सुरतसम्बन्धिनो भावा विव्वोककिलकिञ्चितादयः सल्लापमल्लापादयः गाम्भीर्यसुखपहर्षादयः स्तम्भस्वेदवैवर्ण्यादयः दर्शनस्पर्शनाश्लेषादयश्च येन सः । यद्वा, एकस्यामेव रजन्यामसङ्ख्याताः स्वयं कल्पिता निशाः स्वसङ्कल्पितशशाङ्कांशुविराजिताः । यतः सत्यसङ्कल्पः । समानमन्यत् ॥ २६ ॥

एवमद्भुतां रासलीलाम् आकर्ण्य सर्वसन्देहनिवृत्तये राजा पृच्छति ।

राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वर ॥ २७ ॥

धर्मेति ॥ परित्राणाय साधूनाम् इत्युक्तत्वात् धर्मस्य सम्यक् स्थापनायेतरस्याऽधर्मस्य च प्रकर्षेण शमनाय भगवान् जगदीश्वरोंऽशेन बलदेवेन सहावतीर्ण इति प्रसिद्धम्। भगवानिति पदेना ऽन्यथा पूर्णकामस्यावतरणं न घटत इति सूचयति । युक्तं चैव भगवतो जगत्परिपालनमिति द्योतनाय जगदीश्वर इत्युक्तम् । यद्वा, अंशेन जगदीश्वर' । तदुक्तं—विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ॥ २७ ॥

स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्त्ताऽभिरक्षिता ॥
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥

एवम्भूतः सः, धर्मसेतूनां तत्प्रतिपादकवेदादीनां वक्ता । तथापि, न केवलं वक्ता किन्तु तत्कर्ता तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निर्माता च । किञ्च तदुक्ताऽऽचरणेन तद्विरुद्धवादिनिराकरणेन तत् प्रतिपक्षबलवधादिना च रक्षिता पालकश्च, कथं प्रतीपं धर्मसेतूनां प्रतिकूलं परदाराभिमर्शनरूपं साहसमधर्ममाचरत्। न केवलं कलञ्ज भक्षणादिवदधर्ममात्रमित्यर्थः । न श्रीशुकोक्तिः कथं मया ज्ञातुं शक्य मिति चेत् तत्राह ॥ हे ब्रह्मन् वेदमूर्ते सर्वज्ञ, तदभिज्ञेति वा ॥ २८॥

नन्वाप्तकामस्य भगवतो नाधर्मसंस्पर्श इति चेत् तत्राह ।

आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ॥
किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥२९॥

आप्तकाम इति ॥ यद्याप्तकामस्तर्हि सुतरामिदं जुगुप्सितं कर्म

कृतवान् । तथाचाप्तकामस्यावतारावस्थायां यदूनां परमधार्म्मिकाणां पत्युरेवंविध कर्म निन्दितमेव । ननु किमेव परमेश्वरे दोष मुद्भावयितु प्रवृत्तोऽसीत्याशङ्क्य, नाहं तस्मिन् दोषमुद्भावयामि, किन्तु तदाचरणे तस्याभिप्राय पृच्छामीत्याह ॥ किमिति ॥ कि मभिप्रायः कृतवान् एतत्नोऽस्माक सर्वेषां सशय छिन्धि । न हति करचालनेन सशयाक्रान्तता दर्शितवान् । यथा ब्रह्मचर्यादि व्रतैर्भवद्भिस्तत्प्रतीपाचरण न क्रियते तद्वत्तस्यापि तदकरण यो ग्यमिति सबोधनाशय. । यद्वा, हे सशयच्छेदनलक्षणसुव्रत ॥२९॥

ईश्वराणामपि दृष्टेन धर्मव्यतिक्रमेण साहसेन च दोषाभाव निश्चयात् परमेश्वरे कुतस्तच्छङ्कोत्थानमिति कैमुत्यन्यायेन परि हर्तुं सामान्यत ईश्वराणा वृत्तमाह ।

श्रीशुक उवाच ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणा च साहसम् ॥
तेजीयसा न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥

धर्मेति ॥ ईश्वराणां प्रजापतीन्द्रचन्द्रविश्वामित्रादीनां धर्म्मस्य व्यतिक्रम उल्लङ्घन, तथा साहस सहसा प्रवृत्तिरधर्माचरण च दृष्ट, तत् तेजीयसा न दोषाय, प्रत्यवायाय न भवति । यथा च वह्नेः सर्वभुज सर्वभुक्त दोषावह न भवति तद्वत् ॥ ३० ॥

नन्वेव तर्हि यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति न्यायादितरस्यापि तदनुष्ठान दोषावह न भविष्यतीति, तत्राह ।

नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वर ॥
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रो ऽब्धिज विषम् ॥ ३१ ॥

नैतदिति ॥ इतरस्तु एतन्मनसाऽपि कदाचिदपि न समाचरेत् ।

वाचा देहेन समाचरेदिति किमु वक्तव्यम् । हि यतः अनीश्वरः देहादिपरतन्त्रः । विपक्षे बाधकमाह ॥ मौढ्यात् सामर्थ्यासामर्थ्य विवेकराहित्याच्चद्वदाचरन् मनः विशेषेण नाशयति । यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषं जुषन् भक्षयन् विनङ्क्ष्यति तद्वत् ॥ ३१ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥
तेषां यत् स्ववचो युक्तं बुद्धिमाँस्तत् समाचरेत् ॥ ३२॥

तस्मादीश्वराणां वचः सत्यं सर्वथाऽनुल्लङ्घनीयम् । तर्हि स दाचारः प्रमाणमिति घण्टाघोषस्य का गतिरिति चेत् तत्राह ॥ तथैवेति ॥ क्वचित् तेषामाचरितमपि तथैव सत्यम् । तत्किमित्यपेक्षायामाह ॥ तेषां यदाचरितं तेषां वचसा युक्तं तदेव बुद्धिमान् समाचरेदन्यथा निर्बुद्धिर्भवेत् । तथाच धर्मसूत्रम् सद्भिर्यदनुष्ठितं तदेव प्रमाणतयोपादेयं, न सर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु तेऽपि स्ववचोऽनुरूपं कुतो नाचरन्ति इत्याशङ्क्य स्ववचसो विधिनिषेधरूपत्वात्, तेषां च तदप्रयोज्यत्वान्न स्ववचनानुसरणमित्याशयेनाह ।

कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥
विपर्ययेण चानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥

कुशलेति ॥ तथाचोक्तं भगवता– नैव तस्य कृतेनाऽर्थो नाकृतेनेह कश्चन * इति । यतस्ते निरहङ्कारिणः । तदुक्तं–यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते * इति । तथाच तेषां तथा प्रवृत्तिरेतच्छास्त्रसार्थक्याय इति भावः । यथा प्रभोस्तव न नामरूपनियम्यता तद्वत्तेषामपि नास्ति विधिनिषेधनियम्यतेति संबोधनाशयः ॥ ३३ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥

ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वय ॥ ३४ ॥

तथाच यथोक्तरीत्या यदैव तदा तिर्यगाद्यखिलसत्त्वानां नियम्यानामीशितुर्नियामकस्य सर्वकर्मणां यथायथं फलप्रदस्य स्वतन्त्रस्य परमात्मना नियम्यानां कुशलाकुशलाभ्यामन्वयो निप म्यताङ्क्व तत्र च कुत । सर्वथा न विद्यत इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

किञ्च जीवानामपि तदनधिकारिणा नास्ति कर्मबन्धो यदा परमेश्वरस्य कुतस्तत्सम्भव इत्याह ।

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताऽखिलकर्मबन्धाः ॥
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुष कुत एव बन्धः ॥ ३५ ॥

।दिति ॥ यस्य भगवत पादपद्मयो. परागाणां कान्तिलक्ष णरेणूनां नितरां सेवनेन ध्यानादिना तृप्ता अन्यत्र जाताऽलम्ब द्धया यत्पादपङ्कजपरागेषु निषेवो येषा ते च ते तृप्ताश्चेति वा । एवम्भूता भागवतप्रधानास्तथा ज्ञानयोगप्रभावेण विधुता निराकृता अखिलकर्मणां बन्धो येषां ते तत्त्वज्ञा मुनयोऽपि न नह्यमानाः क र्मभिरबध्यमाना. स्वैरं विधिनिषेधककर्मविनिर्मुक्ताश्चरन्ति तस्य स्वेच्छया स्वीकृतनरदेहस्य परमेश्वरस्यैव कुतो बन्ध । सर्वथाऽपि तन्न नाऽऽशङ्कनीयमित्यर्थ. । यद्वा, यद्भक्ता लब्धज्ञाना मुनयोऽपी ति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

एवं गोपीनां परदारत्व तदभिमर्शनजन्यदोषं चाङ्गीकृत्य समा हितम् । वस्तुतस्तु नास्ति तासां परदारत्वमतो नास्ति तत्सेवाकृत दोषगन्धोऽपीत्याह ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥३६॥

गोपीनामिति ॥ यः गोपीनां तत्पतीनां च, किञ्च, सर्वेषामेव देहिनाम् तज्जीवरूपणान्तर्यामिरूपेण चरति स एवाध्यक्षस्तद्देहादिनियन्ता क्रीडनेन क्रीडार्थं देहभाक् गृहीतलीलाविग्रहो, न त्वऽस्मदादिवत् कर्मभोगाद्यर्थं देहभाक् । अतो नास्ति तत्र दोषगन्धस्य शङ्कापीति भावः ॥ ३६ ॥

न स्यादेव, तथापि लोकदृष्ट्या निन्दितस्य कर्मणोऽनुष्ठाने भगवतः कोऽभिप्राय इति चेत् तत्राह ।

अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ॥
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥३७॥

अनुग्रहायेति ॥ भूतानां संसारिणामनुग्रहाय मानुषदेहमास्थितः । अतस्तादृशीः क्रीडा भजते याः श्रुत्वा तत्परः स्वक्रीडानुसन्धानपरो भवेत् । तथाच शृङ्गाररसाकृष्टचेतसोऽत्यन्तबहिर्मुखा अपि मत्परा भूत्वा उद्धृताः स्युरित्याभिप्रायेण तदाचरणमिति भावः॥३७॥

न चैव प्रवृत्ते भगवति तत्पतीनामसूया कथं नोत्पन्नेत्याशङ्क्याह ।

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः ३८

नेति ॥ व्रजौकसः तत्पतयः कृष्णाय नासूयन् यतस्तस्य योगमायया मोहिताः । ननु कोऽसौ मोहो मूर्च्छारूपः किं वाऽ यथा भावरूप इत्यपेक्षायामाह ॥ स्वस्वान् दारान् स्वपार्श्वस्थान् मन्यमानाः । एतेनान्येऽपि मिथ्याचाराः स्वचेष्टितमेव वद तीत्याशङ्कापि निरस्ता । यथोक्तैश्वर्यरहितानामन्यथाचरणे पापित्वादेव

मात । तस्माद्, न देवचरितं चरेदित्युक्तत्वादेवंविधा प्रवृत्तिर्न कस्यापि मनुष्यस्य भवतीति भाव. ॥ ३८ ॥

इत पर सशयमनुचित मन्यमान' खिद्यचित्त श्रीशुको रासक्रीडावर्णनमुपसहरति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवाऽनुमोदिता ॥
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्य स्वगृहान् भगवत्प्रिया ॥३९॥

ब्रह्मरात्रे इति ॥ ब्रह्मरात्रौ समासान्त आर्ष । सत्यसङ्कल्पस्य भगवत सङ्कल्पवशाद् यामचतुष्टयात्मिकायां रजन्यां सहस्रयुगपरिमिते यथोक्तलीलानिर्वाहके काले उपावृत्ते सम्यग् प्रकाम् आवृत्तिं गते सति । नचात्र विस्मय कार्य । भगवद्योगमायया सर्वसम्भवात् । तथाच यथा हि दावनस्य कस्मिंश्चित् प्रदेशे अस ङ्ख्यातानि ब्रह्माण्डानि प्रतिष्ठितानि ब्रह्मणा दृष्टानि । यथा वा स्वल्पे स्थितस्य स्वल्पस्य स्वोदरस्योपर्यपरिमितानि दामानि बद्धान्य ऽवलोकितानि व्रजौकोभि । यथा वा भगवन्मुखे चतुर्दशभुवनानि दृष्टानि श्रीयशोदया । तथा स्वल्पदेशे क्रीडायोग्यदेशस्य स्वल्पे काले तद्योग्यकालस्य चानुभवे नास्ति किञ्चिदपि चित्रम् । ब्रह्म रात्रेर्ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्ते सती यनेन वासुदेवेनाऽनुमोदिता. । वासुदेवपदेना न्तर्यामिनेन तेन तासामन्तरगमनोद्योग स्वयमेवो त्पाद्य बहिरप्यनुमोदिता । अत एवानिच्छ न्त्योऽपि स्वगृहान् ययु. । भगवानेव प्रियो यासां ता । तथाच गमनागमनाभ्यां भगवद् प्रियमेव यासा सम्पाद्यमिति भाव. । यद्वा स्वगृहान् प्रति गता अपि भगवन प्रीतिविषया एवेति भाव ॥ ३९ ॥

अथ भगवत' कामविजयरूपसर्वलीलावतंसरासक्रीडाश्रवणा देर्धर्मादीनाम् परमोत्कृष्ट फलमाह ॥

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं हि विष्णो
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद् यः ॥
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे रासक्रीडा
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

विक्रीडितमिति ॥ इदं मया वर्णितं व्रजवधूभिर्विष्णोः पूर्णस्य क्रीडानुरूपरूपाणि प्रकटीकृत्य विविधं क्रीडितं श्रद्धान्वितः सर्वलोकोद्धारार्थमाप्तकामेन भगवतेदं विक्रीडनं कृतमिति विश्वासयुक्तः योऽनु निश्चयेन सशयकलङ्करहितः शृणुयात् अनुदिनं वा शृणुयात् । अथ तथा यः कीर्तयेत् स भगवति परां प्रेमलक्षणां भक्तिं प्रतिलभ्य भगवदनुग्रहादचिरेण धीरस्तत्त्ववित् सन् हृद्रोगं सर्वानर्थभूतं काममाशु शीघ्रमपहिनोति परित्यजति । तथाच सर्वानर्थनिवृत्तिपरमानन्दमाप्तरूपपरमपुरुषार्थफलकोऽयं पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थः परमादरेण श्रोतव्यो वर्णयितव्यश्चेति भावः ॥४०॥

श्रुतिगोपाङ्गनाभिर्यः क्रीडति मत्सु मानसे ॥
वने तं धनपत्याख्यो नौमि कृष्णं परात् परम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यबालगोपालतीर्थश्रीपाद
शिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिसूरिकृतायां
श्रीमद्भागवतगूढार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्भागवतीय–जन्माद्यस्येत्याद्यश्लोकविवृतिः ।

रसव्याख्या ।

विद्वद्वरश्रीजगन्नाथसुधीविनिर्मिता ।

अथ कलिमलकलुषीकृतचित्तानां कलियुगोत्पन्नानां जनानामञ्जसा श्रेयस्समधिगन्तुकामानां तत्प्राप्तये परमकारुणिको भगवान् बादरायणो भगवद्गुणवर्णनप्राधान्येन परमधर्म्मप्रतिपादकं श्रीमद्भागवतं पुराणम्प्रारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यं सत्यात्मकं परमधर्म्मं ध्यायन् ग्रन्थसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यामन्यानुपशिक्षयन्नादौ मङ्गलमाचरति ।

ॐ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञस्स्वराट्

तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा

धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥१॥

ॐ जन्मेति ॥ अत्रेत्थं व्यवस्था । कृतयुगे साङ्गश्चतुष्पाद्धर्मः त्रेताऽऽदिषु क्रमेण पादशो हीनत्वात् कलौ धर्म्मपादः सत्यमेवाऽवशिष्यते । पादास्तु– तपः शौचं दया सत्यमिति पादा विभोर्नृपेति । इदानीं धर्म्मपादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यत इति चात्रैव वक्ष्यति । तच्च मुख्यं सत्यं भगवता निर्णीतम् । सत्यञ्च समदर्शनमिति । समशब्दो ब्रह्मवचनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति च भगवद्

वचनात् । तस्य चाऽतिदुष्करत्वात् तत्साधनत्वेन वेदविद्भिः सत्य परिभाषितम् । तथाहि पाद्मे । दृष्टानुभूतमर्थञ्चोद्दिष्टानिष्ट न गूहते * यथा भूतमवादो हि इत्येतत् सत्यलक्षणम् । तथा सत्यप्रतिपादकत्वात् सत्यविषयत्वात् सत्यप्रापकत्वाच्च नामसङ्कीर्तनादि भगवद्भजनमेव सत्यम् । अतो द्वापरान्ते पुराणविभागात् कलियुगोत्पन्नानामेवोपकारकत्व मुख्यमभिप्रेत्य सत्यप्रधानत्वमेवास्य पुराणस्य युक्तम् । अन्येषां ज्ञानादीनां युगान्तरीयाधिकारविषयत्वेनानाप्युदाहरणत्वेनेदानीन्तनानां प्रायशोऽनधिकारित्वाच्चानुपादेयत्व समाच्छते । तथा अत्रैव प्रतिज्ञायामनन्तरपद्ये, धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम इत्यादि । अन्यत्र च, रामेति वर्णद्वय मादरेण सदा स्मरन्मुक्तिमुपैति जन्तुः * कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्म्मे खलु नाधिकार ॥ हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजदित्यादि । तथाच मनुः, सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् * प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः ॥ इत्यादि च शतशः प्रमाणानि सन्ति । तेनेत्थं व्याख्या सम्भवति । यथा— सत्यं सत्यात्मकं धर्मं धीमहि ध्यायेम । तत्रैवोभयविधसत्यात्मके धर्म्मेऽस्माकं चित्तवृत्तिरस्तु । सत्यस्य समानाधिकरण विशेषणद्वयम् । यथा, परं सर्वधर्म्मोत्कृष्टम् । तथाच गायत्रीभाष्ये, नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातकं परम् * न गायत्र्याः परो मन्त्रो न देवः केशवात् पर इत्यादि । पुनः धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपेण प्रभावेन वा, सदा कालत्रयेऽपि निरस्तकुहकम् । निरस्तः कुहको माया यस्मिन् येन वा तत् । एवञ्च सप्तभिर्व्यधिकरणविशेषणैः सत्यस्य परमत्वं स्फुटयति ॥ जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति ॥ यतो

यस्य सत्यस्य अन्वयात् सबन्धाद् अस्य श्रीवासुदेवस्याऽपि जन्मादि श्रीमूर्तिप्रादुर्भावो, मनुष्यनाट्यञ्च, भवतीति शेष । अनेन भगवद्वशीकरणत्व भगवत्प्रापकत्वञ्चास्य सत्यस्योक्तम् । वक्ष्यति च, सत्यव्रत सत्यपर त्रिसत्यमित्यत्र । च समुच्चये । पुन, स्वराट् ॥ स्वेन स्वयमेव राजते, न तु द्रव्यदेशाद्दिसाधनै. । अनेन पूर्णत्व सुसेव्यत्वञ्चोक्तम् । पुनः, य सत्यात्मको धर्म्म कवये स्वनिपुणाय, ब्रह्महृदा वेदरहस्येन, उपासनया सह, आदि सर्व कारणकारण ब्रह्म तेने प्रकाशितवान् स्वनिष्ठेभ्य' । एतेन भूत निर्देशेनाऽस्य प्रमाणसिद्धत्वमुक्तम् । नाऽस्त्यत्र प्रमाणाऽन्तरापेक्षा वेतिह्यस्यापि प्रमाणत्वाद । कथम्भूतम् ॥ आदि ॥ यत्र अपि मति सूरयो मुह्यन्ति तत् । अनेनाऽलभ्यप्रापकत्वमुक्तम् ।

पुनः, इतरत. । षष्ठीबहुवचने तासिल् । इतरेपा सकामानाम् अर्थेषु प्रयोजनेषु धर्म्मार्ऽर्थकामेषु अभिज्ञः । तद्दातृत्वेन निपुण । अनेन चतुर्वर्गप्रदत्वेन सर्वोपकारकत्व सर्वसेव्यत्वञ्च दर्शितम् । पुनः यत्र यस्मिन् सत्ये सति त्रिसर्गस्त्रयाणा तप शौचदयाना सर्गो विस्तारः अमृषा सत्यम् । यथा तेजोवारिमृदां सर्गो विस्तार सत्ये सत्येव अविनिमयो भवति व्यावहारिकसत्यतापन्नो भवति तथेति दृष्टा तः । सत्याभावे तपआदीनां दम्भहेतुत्वेनानर्थप्रापकत्वाद । एव यत्तदोर्नित्यसबन्धत्वेन त सत्यात्मक धर्म्म धीमहीति योज्यम् ॥ १ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन वर्णनीयस्यास्य महापुराणस्य दशलक्षणत्व स्मरन्, तेषु च नवभिर्लक्षणैर्लक्षित श्रीवासुदेव समग्रग्रन्थगोचर ध्यापन् मङ्गलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ तानि च द्विर्तीये वक्ष्यमाणानि । यथा, अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थान पोषणमूतयः मन्वन्तरेशाऽनुकथा निरोधो मुक्तिराश्रय ॥ दशमस्य विशुद्ध्यर्थ

मवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मान' श्रुतेनाऽर्थेन चाञ्जसा इति ॥ यतः ॥ चतुर्थीस्थाने तसिल् । यस्मै य श्रीवासुदेव मनुकूलयितु ज्ञातु वा । सति शोभनेऽस्व पुराणे, आद्यस्य महदादिकरणवर्गस्य ज म वर्ण्यते इति शेष. । तेन भूतमात्रेन्द्रियधिया ज-मसर्ग उदाहृत * इत्युक्तलक्षणः सर्गो वर्ण्यते इत्यर्थ । चेति समुच्चये । पुनः, अन्वयादितरः । अन्वयो वंशविस्तारस्तस्यादिर्ब्रह्मा ऽन्वयादिरतिशयेना'वयादितर' पुरुषावतार. । विसर्गो व र्ण्यते । विसर्गः पौरुषः स्मृत इति । पुन', अर्थेषु तत्तल्लोकपालनेषु प्रयोजनेषु अभिज्ञो निपुणस्तत्तल्लोकपालो वर्ण्यते । स्थितिर्वैकुण्ठ विजय इति । पुनः स्वराट् ॥ स्वे भक्ता राजन्तेऽनेन । स्वै राजते इति वा । स्वराट् । अनेन पोषण वर्णितम् । पोषण तदनुग्रह इति । पुनः, ब्रह्म वेद तज्ज-यज्ञान वाहरतीति ब्रह्मह्नर । वासना ऊतिपदवाच्या वर्णिता । ऊतयः कर्म्मवासना इति । यत् यस्मि न्न सूरयो विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति । अर्थात् सद्धर्म्मो म'व'तरपदवाच्यो वर्ण्यते । मन्वन्तराणि सद्धर्म्म इति । पुनः, यैर्भगवदवतारैस्तद्भक्तैश्च तेजोऽवारि भवसि धुपोषण कर्म्म स्वीकृत ते च इशा वर्ण्य-तेऽर्थात्तेषा कथा इत्यर्थः । अवतारानुचरित हरेरस्यानुवर्तिनाम् * पुंसामीशाकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिता इति । पुनः यत्र निरोधे मृदा मर्द्दयन्ति पीडयन्ति भूतानीति मृदो दुष्टरा जानस्तेषां यथा यथावाद्विनिमयो विनाशो निरोधपदार्थो वर्णित' । निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सहशक्तिभिरिति । यत्रेति पदमुभयत्र सम्बध्यते । यत्र यस्यां मुक्तौ त्रयाणां गुणाना सर्गोऽमृषा वा मृषा भवति सा मुक्तिर्वर्ण्यते । मुक्तिर्हित्वान्यथा रूप स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति । पुन., स्वेन धाम्ना सदानिरस्तकुहक ब्रह्म श्रीवासुदेवः । आश्रयपदार्थो वर्ण्यते । आभासश्च निरोधश्च यतश्चा

ऽध्यवसीयते * स आश्रयः पर ब्रह्म' परमात्मेति शब्द्यते इति तम् अ श्रीवासुदेव धीमहीति सम्ब ध. । अस्यैव समानाधिकर णविशेषण–परमिति ॥ चतुर्व्यूहनवव्यूहोपास्येषु श्रेष्ठम् । व्यधि करणविशेषणद्वयम् ॥ आ इति ॥ आसतेऽस्मिन् भूतानीति ॥ आः । किंच तस्यास्ते रूपम् । पुनः य' श्रीवासुदेव कवये उपासकाय आदि सर्वकारण स्वरूप ब्रह्म तेने प्रकाशितवान् । एतेन वासुदेव स्मरणेनाऽस्य वाचकस्य द्वादशाक्षरमनोर्विवरणरूपमिद पुराणं, तेनैव च म' त्राक्षरसमसख्यस्कन्धकल्पनञ्च प्रतीयते इति ॥ १ ॥

यद्वा, न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया इति स्मृते , यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुराविस्त्रादिश्रुतेश्च भगवान् वेदव्यासोऽ यानुपशिक्षयन् स्वयमपि स्वगुरु श्रीनारद नमस्यँ स्तदनुस्मरणात्मक मङ्गलमाचरति ॥ जन्मेति ॥ यः श्रीनारद', आ दिकवये श्रीवाल्मीकये, हृदा नमस्कारमात्रेणैव ब्रह्म श्रीरामस्वरूप तेने त धीमहि । अनेन स्वगुरो' परमकृपालुता बोधिता । कथम्भू तो यः, ज मास्य यतोऽन्वयात् । यतो यस्य श्रीनारदस्या'न्व यात् स'ततेरस्य वर्णनीयत्वेनोपस्थितस्य श्रीभागवतपुराणस्य ज न्मादि । ज'म आदिर्यस्यास्तित्वलक्षणस्य तज्ज मादि भविष्यतीति शेष. । नित्यस्यापि श्रीभागवतस्य लोकेऽस्मिन्प्रसिद्धत्वात् प्रादु- र्भावमात्र मत्तो भविष्यतीत्यर्थ. । स्वगुरो सर्वज्ञतामाह, पद्मा- भ्याम् ॥ इतरतः, अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ इत ज्ञान तत्र रत प्राप्ता- ऽनुरागो विषयवैतथ्यदर्शनात् । ज्ञानञ्च शास्त्रीयम् । यथाह– परोक्ष- मपरोक्षञ्च ज्ञान द्विविधमिष्यते * परोक्षमस्थिर प्रोक्तमपरोक्ष तु सुस्थिरम् ॥ हेतूपदेशागम्यञ्च परोक्ष तत् प्रचक्षते । अपरोक्ष पुन श्रेष्ठादनुष्ठानात् प्रजायते इति । तत्र परोक्षज्ञान दर्शितमपरोक्षमा- ह ॥ अर्थेष्वभिज्ञ इति ॥ अर्थो वस्तु परमात्मा तस्मिन्नित्यभिज्ञ. ।

यथा धनुर्धरो जनो लक्ष्यवेधनार्थमिषुप्रयोग विरमभ्यस्य इष्व भिज्ञो भवति, तथा श्रीनारदोऽपि बहुज मसु भगवति लक्ष्ये मन इषुमभ्यस्य इदानीं तथा जात इति । तज्ज्ञापक तस्य परमान द रमाह ॥ स्वराडिति ॥ स्वैरैश्वर्यादर्षभादिभिः सहाऽडनीति । अत एव, विनिमय ॥ परिदान परीवर्तौ नैमेयनिमयावपीत्यमरः । विनिमो निमयो विपर्यासो यस्य स । अनेनास्य सर्वदाऽद्वया वस्थानमुक्तम् । एतदेव स्फोटयति ॥ यत्र यस्मिन् श्रीनारदे त्रि सर्गो मृषा प्रयाणा जाग्रदादीनां सर्गे स्वभावो मृषा । सदा स माहितत्वात् । यच्छब्दाना तदा(१) सम्बन्ध. । त पर भगवद्भक्तेषु श्रेष्ठ सत्येऽभिनिविष्टत्वाच्च सत्य धीमहि । निर्गुणाय ब्रह्मणो रामस्वरूपत्वाय त विशिनष्टि ॥ यया येन श्रीरामस्वरूपेण ब्रह्म णा मृदा मर्दयन्तीति मृदो रावणादयो राक्षसास्तेषा तेजोऽवारि रथीकृत नाशित वा । ननु तादृशानां नाशायेच्छामात्रमेवाल कि मिति मानुषसङ्गेन रूपणेत्याह ॥ धाम्ना स्वेन सदा निरस्त कुहकम् ॥ स्वेन धाम्ना श्रीरामविग्रहेण सता साधूनाम् । आ सम्यक् निरस्त कुहको येन तम् । एतेन, परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे इति स्वप्रतिज्ञा निष्पादिता । कथम्भूतास्ते ॥ मुह्यन्ति यत्सूरय ॥ यत् येषु मृत्सु सत्सु सूरयो विवेकिनोऽपि मुनयो मुह्यन्ति । व र्तमाननिर्देशेनाद्यापि तत्तुल्यै राजततामसस्वभावैर्मुह्यन्तीति प्रत्यक्ष ज्ञापितम् । अत एव तादृशस्य श्रीरामचन्द्रस्य नामकर्माऽऽदि कीर्तनैरद्यापि ते नश्यन्तीति ॥ ३ ॥

यद्वाऽनेन पद्येन सर्वेषां भगवद्भगवदीयाना पदार्थाना स्व रूप नमस्कुर्वन् वक्तव्यत्वेन च हृदि ध्यायन् मङ्गलमाचरति ॥

(१) तदा=तच्छब्देन ।

ज मेति ॥ यतो याभ्यां देवकीवसुदेवाभ्या यत्र येषु च स्थानेषु मथुरागोकुलवृन्दावनद्वारकादिसद्मेषु, अस्य सर्वकार्यकारणात्मकस्याखण्डस्वरूपस्य । यद्वा, अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरात्, श्रीवासुदेवस्य वस्तुतो ज मादिशून्यस्यापि जन्मादि अभूदिति शेषः । आदिशब्देन वृद्धिस्थितिबाल्यकौमारादिस्वलीलोहणान्ता लीला गृह्यन्ते । अनु पश्चाज्जन्मानन्तरं यत्र श्रीवासुदेवो यन्मिथुनं नन्दयशोदारूपम् । अयात् अगमत् । यत्र च यासु लीलासु स्वेन धाम्ना तत्तदधिकारिषु अधिकारतारतम्यत क चिन्निर्गुणसच्चिदानन्दकदम्बदोहरूपेण, क्वचित् कोटिकन्दर्पदर्पपरिमर्दनसुन्दरेण श्रीविग्रहेण ब्रह्म ब्रह्मानन्दं तेने । तच्च ताश्च धीमहीति सर्वेषां स्वच्छन्दतानां लिङ्गसमन्वयेन तदा सम्बन्ध । आनन्दं विशिनष्टि ॥ सदा निरस्तकुहकम् ॥ सता कृष्णक्रीडाकथादिपराणाम् । आ सम्यङ्निरस्तं कुहकमज्ञानं येन तत् । तथा सत्यविषयत्वात् सत्यप्रापकत्वाच्च सत्यम् । परं सर्वसुखाश्रयम् । यदपेक्षया यस्य सुखस्य समत्वमधिकत्वञ्च नास्तीत्यर्थ । अत एव तदा तेषां त्रिसर्गस्त्रिविधो भूतेन्द्रियदेवतारूप सर्गः, मृषा मिथ्याऽभूत् । देहेन्द्रियाध्यासाभावेन सदा समाहितत्वात् । केषाञ्चित्तु अमृषा सत्य वाऽभूत् ।

ताश्च लीला क्रमेण निर्दिशति ॥ य श्रीकृष्ण इतरेषां बहिर्मुखाणां पूतनादीनामपि, अर्थेषु यथाधिकारं भोगमोक्षलक्षणेषु अभिज्ञो निपुण स्वयं सम्पादक इत्यनेन राजसतामसदैत्यादिमुमारक्षणलीला, परमदयालुता च निरूपिता। पुन , स्वराट् ॥ स्वाश्च स्वे च स्वे एकशेष । तैः स्वैः वत्सवत्सपालगोपालयादवकौरवादिभि , गोगोपीयादवीकौरवीप्रभृतिभिश्च कौमाराद्यवस्थासु यथोपयोगं यथावसरं राजते इति स्वराट् । तेन सर्वानुग्राहकत्व सर्वो

पारम्यत्वञ्च स्वस्य दर्शितम् । विशेषतो ब्रह्ममोहनलीलामाह ॥ कथ ये कवि ब्रह्माणमात्र दर्शयितुम् आदि स्वरूप प्रपञ्चाश्रित प्रपञ्चवञ्चितञ्च तेने अदर्शयत् । अनेन, सर्व विष्णुमयं जगत्, नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शित । ननु किमाशय एवमतिरहस्य स्वरूपम् अदर्शयत्, तमाशयमाह ॥ अमुह्यन्ति सूरय इति ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यनया श्रुत्या प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य प्रपञ्चस्य बाधेन सर्वत्राऽखण्डब्रह्मज्ञानस्यातिदुर्घटत्वात् सूरयो विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति । तादृशदर्शने असम्भावनाविपरीतभावनादिभिर्व्याकुला भवन्ति । अनया लीलया श्रुत्युदाहरणरूपया तु अमुह्यन्ति । अ इत्यव्यय निषेधे । लिङर्थो लट् लकारश्छान्दसः । तेन सूरयो न मुह्येयुरिति सम्भावयितु तथाऽदर्शयदिति । तदपि हृदा मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव, न बहुप्रयत्नैरिति । विशेषतो रासलीलामाह ॥ यत्र तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो जातः । यत्र रासलीलायामनन्तानन्तमूर्त्ते स्वस्य तथा श्रीमतीनां गोपीनाञ्च चमत्कृतकन्दर्पकदम्बरुचिरतरमरीचिनिचयचुम्बितचारुमुखचन्द्रवृन्दचन्द्रिकासुषमाभिस्तेजसां सकलकलाधरादीनां ज्योतिर्गणानां प्रकाशकानामपि प्रकाश्यभाव तेने । तेन, न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः * तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शित । तथा निजवेणुकलरवेण वारिमृदां वारिणो यमुनाजलस्य सदा स्वत प्रसरणस्वभावस्य स्तब्धत्वेन मृद्भावत्व कठिनस्व निश्चलत्व, तथा मृदां भूभेदानां गोवर्द्धनतरुलतानां स्थावराणामचेतसामपि द्रवपुलकादिना जङ्गमचेतनधर्मत्वञ्च तेने । अनेन कर्तुमकर्तुम् यथाकर्तुं समर्थत्वस्येश्वरत्वस्य सूचनेन स्वभक्तानां सर्वथा सर्वाभीष्टसाधकत्व व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

यद्वा, अष्टादशसहस्रश्लोकात्मक श्रीमद्भागवतमालामन्त्र घोतयन् मन्त्रदेवतयोश्चाभेदमुपदिशन् भगवान् कृष्णद्वैपायन श्रीमद्भागवतमेव ध्यायन् मङ्गलमाचरति ॥ ज मेति ॥ यत् श्रीमद्भागवत यन' पुरुषस्य ज मादि अस्य = निरस्य ब्रह्मस्वरूप तेने । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुते. । तद्धीमहीति सम्बन्ध । यतते इति यत् तस्य यतः प्रयत्न कुर्वतः स्वानिष्ठस्येत्यर्थ. । प्रयत्नो नाम, आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो म-तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रौतः । तत्र श्रवण तु, उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् * अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये इत्युक्तषड्लिङ्गैः समग्र ग्रन्थस्य तात्पर्यावधारणम् । मननञ्च, श्रवणावधारितेऽप्यर्थे रज स्तमोभ्यां मात्तस्यासम्भावनाविपरीतभावनादेस्तत्तदुक्तयुक्तिभि निरासः । निदिध्यासन तु, समयादिषु यस्य शास्त्रार्थस्याविच्छिन्न धाराप्रवाहेनाऽनुचि तनमिति । अस्येत्यत्र अनुधातोः क्तामत्य यस्य समास विनाऽपि ल्यपादेशश्छा दस' । आदीति ब्रह्मविशेषणम् । अनेनैव साख्याभिमता. षड्भावविकारा निरस्ताः । चेति समुच्चये । पुनः यत्पदोक्तस्य श्रीभागवतस्य सर्वशास्त्रेभ्यः सर्वथा श्रेष्ठत्वप्रतिपादकानि समानाधिकरणानि षड्विशेषणानि। यथा– अ वयात्, इतरत , अर्थेष्वभिज्ञ', स्वराट्, धाम्ना स्वेन स दा निरस्तकुहक, सत्य परम् इति । तत्र, अन्वयः = सन्ततिः । स ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजना वयावित्यमर । सा हि द्विधा । पुत्रपौत्रादिरूपा, शिष्यप्रशिष्यादिरूपा च । अ वयेन शिष्यादि सन्तत्या अत्यते गम्यते प्राप्यते वा इत्यन्वयात् । यद्वा अनु प्रति पदम् अय शुभाऽदृष्ट धर्म्मादिजनकम् आतयाति प्रापयतीति अ व यात् । यद्वा, अ-वयमनादिससारसम्बन्धम् अत्तीति अन्वयात्, ससारनिवर्तकमित्यथः ॥ इतरत इति ॥ इत ज्ञान राति ददातीति

इतर, प्रथमैकवचने तासिल । अनेन ससारनिवर्तकत्वमुपपादितम् । यद्वा, अन्वयादितरत इत्येकमेव पदम् । तत्र पक्षेच विशेषणानि । अत्र पक्षे अन्वयस्य ससारसम्बन्धस्य आदि मूलाज्ञान, तत इतरत तदुक्ता मस्येति षष्ठ्यन्तम् । यत इत्यस्य विशेषणम् । पुनः, अर्थेष्वभिज्ञः स्वराट् इति पदद्वयम् । अर्थेषु प्रकरणाऽभिधेयेषु ये अभिज्ञा उ क्तयुक्त्या तात्पर्यावधारणचतुरास्तेषु स्वेन स्वरूपेण राजते इति । यद्वा, एकमेव पदम् । अत्र अर्थोऽवधारित वस्तु परमात्मा । तस्मि न्निष्वभिज्ञास्तल्लक्ष्यसाधने दक्षास्तेषु स्वराट् । तदुक्त कठोपनिष दि- आत्मान रथिन विद्धीत्यादिना । अत्रापि वक्ष्यति–आहुः शरीर रथमिन्द्रियाणि हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम् * वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूत सत्त्व बृहद्बन्धुरमीशसृष्टम् ॥ अत्र दशमा णमवर्मधर्म्मौ चक्रेऽभिमान रथिन च जीवम् । धनुर्हि तस्य प्रणव पठन्ति शर तु जीव परमेव लक्ष्यमिति ॥ श्रीभागवतस्वरूप श्व गौरीतन्त्रे श्रीशिवेनोक्तम्-प्रथमश्च द्वितीयश्च चरणौ द्वौ प्र कीर्तितौ * तृतीयश्च चतुर्थश्च द्वावूरू समुदीरितौ ॥ पञ्चमो नाभिदेशश्च षष्ठो हृदयमेव च । सप्तमश्चाष्टमश्चैव बाहू द्वौ परि कीर्तितौ ॥ नवमः स्कन्धदेशः स्याद्दशमो मुखमुच्यते । एका दशो भालतट द्वादशस्तु शिरोऽच्यते ॥ एव सर्व भागवत श्रीहरे र्मूर्तिरुच्यते । रसिकास्तद्विजानन्ति नान्येषा पदमत्र हीति ।। यद्वा तत्स्वरूपमत्रैव वक्ष्यति । यथा, कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञाना दिभि सह * कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कोऽधुनोदित इति । अ त्रेद तत्त्वम् । त्रिलोकतिमिरहर्ताऽर्को हि त्रिलोक्या एव, बाह्यमेव, दिनेष्वेव, सावशेषमेव, आतिरोहितमेव तमो हन्ति, न सदा सर्वत । अय तु श्रीमद्भागवतार्कों ब्रह्माण्डान्तस्य लोकस्याऽऽभ्य तर तिरोहितमपि तम सर्वदा सर्वप्रकारेण निःशेषमेव हन्तीति द्विती

यार्कोदयो विफल इत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमिति।

अस्यार्करूपकत्वमित्थमनुसन्धेयम्। गगनमण्डलस्थो हि सूर्यो, द्वादशात्मा शीघ्रमन्दसमगतिभिश्चलन् लघुदीर्घसमदिनानि प्रकटयन् षट्सु ऋतुषु रसविशेषान् शीतोष्णादीननुभावयति तथा श्रीमद्भागवतार्कोऽपि द्वादशस्कन्धाऽऽत्मा कर्मज्ञानोपासनागतिभिश्चरन् भोगमोक्षप्रेमभक्तिसुखानि प्रकाशयन् षट्सु ज्ञानेन्द्रियेषु लोकोत्तरान् रसविशेषाननुभावयतीति। पुनः, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्॥ स्वेन धाम्ना स्वरूपेण सघनघनश्यामद्विभुजमुरलीधरवासुदेवरूपेण उक्तार्करूपेण वा सतां स्वनिष्ठानाम् आ सम्यग् निरस्तं कुहकं येन तत्। पुनः सत्यं सत्त्वविषयत्वात्। पुनः परम्। उक्तयुक्त्या सर्वशास्त्रोत्तरम्। अयं भावः। भगवान् वेदव्यासो द्वापरान्ते वेदेतिहासाष्टादशपुराणानि विभज्य विधायापि आत्मप्रसादमलभमानस्तत्र तत्रापरितुष्यन् परमकारुणिकतया सर्वेभ्यो वेदेतिहासपुराणादिभ्यः सारं सारं समुद्धृत्याधिकारिजनचित्तप्रसादायैतत्पुराणञ्चकार। प्रथमस्कन्धे प्रथमाध्याये ऋषीणां प्रश्नः। त्वया खलु पुराणानीत्यारभ्य, अतः साधोऽत्र यत् सारं समुद्धृत्य मनीषया * ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनाऽऽत्मा सुप्रसीदतीत्यादिः। दशमस्कन्धे, इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः * समुद्धृत इत्याद्यभ्यासश्च। सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते * इत्युपसंहारश्चैममेवाऽर्थमावेदयतीति। ननु, तेने इति भूतनिर्देशेन इदानीन्तनेषु स्वरूपं न प्रकाशयतीत्येवावगम्यते। तत्राह ॥ मुह्यन्ति यत्सूरय इति॥ ये शास्त्रकुशलाः सूरयो हृदा मननेन। उपलक्षणमेतच्छ्रवणादीनाम्। श्रवणादिभक्तिरसावेशेन मुह्यन्ति रसविवशा भवन्तीति वर्त्तमाननिर्देशेन तेषाञ्च सदैव तनोतीत्याक्षिप्यते इति। रसविवशत्वञ्चालङ्कारविद्भिः सात्त्विकगुण-

त्वेनोक्तम्। यथा, स्वेदस्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु' * वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति । अत्रापि च– यदा विकारो नेत्रे जल गात्ररुहेषु हर्ष इति । गौरीतन्त्रे च, रसिकास्तु द्विजानन्ति, नान्येषां पदमत्र हि * इति । पुनः कथम्भूतम् ॥ यत्र त्रिसर्गो मृषा इति ॥ यत्र यस्मिन् भागवते विचारिते इति शेषः । तिसृणामवस्थानां जाग्रदादीनां सर्गः स्वभावो विश्वादि र्मृषा भवति । तुरीयस्यैव सत्यत्वात्। यद्वा, त्रयाणां कायिकादीनां कर्म्मणां सर्गस्त्यागः सन्न्यासो मृषा भवति । तेषामपि भगवद॰ र्पितत्वेन भक्तिद्वारा तत्त्वज्ञानपर्य्यवसायित्वात् । वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः * जनयत्याशु वैराग्य ज्ञानञ्च यद् ऽहैतुकमिति वचनात्। यद्वा, त्रयाणां ब्रह्मादीनां भेदयुक्ताना सर्गो निश्चयो मृषा भवति । वस्त्वैक्यविकाशेनौपाधिकभेदस्यावास्तव-त्वात् । यद्वा त्रयाणां गुणानां सर्गः सृष्टिः । सर्वोऽपि प्रपञ्चो मृषा भवति। अज्ञानकार्य्यस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाद् रज्जुसर्पवदिति । अत्र दृष्टान्तः ॥ कवये तेजोवारिमृदां यथा विनिमय इति ॥ कवये कवे॰, तदर्थं वा । कविरत्र सांख्यादिशास्त्रज्ञः । विनिमयोऽन्यस्मिन्नन्यप्रतीतिः । तेनाऽयमर्थः । तेजसो महाभूतभेदस्य विनिमयो ग्रहनक्षत्रदीपादिः।वारिणो विनिमयो फेनोपलतुषारादि'। मृदो विनिमयो नगवृक्षादिः । ते तु अतिमूढस्य वस्तुतस्तत्त्वान्तर-तया प्रतीयन्ते । कवेस्तु कार्य्यकारणभावेन कारणतयैव प्रतीयन्ते । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति। वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेः। कार्य्यकारण वस्त्वैक्यमर्षान पटतन्तुवद् * इतिस्मृतेश्च । तथा श्रीमद्भागवते विचारिते सर्वाण्यपि कार्य्यकारणानि परमकारणतया प्रतीय ते इति। नेह नानास्ति किञ्चन, सर्वं खल्विद ब्रह्मेत्यादि । तथा सर्वं

विष्णुमय जगत्, सकलमिदमहञ्च वासुदेवः, वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इत्यादिश्रुतिस्मृतिसारार्थस्यैवाऽत्र प्रतिपादनात् । द्रव्य कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च * वासुदेवात् परो ब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत इत्यादिष्विति ॥ ९ ॥

यद्वा, यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तर. * वृत्रासुरवधोपेत तद्भागवतमिष्यते इति मत्स्यपुराणात् । तथा, ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः * हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवध स्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवत विदुरिति वामनपुराणात् । गायत्रीभाष्यरूपोऽय द्वादशस्कन्धसयुतः * ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्र श्रीमद्भागवताभिध इति गौरीतन्त्राच्चास्य पुराणस्य गायत्रीभाष्यरूपत्व, गायत्र्यारम्भत्वञ्च प्रतीयते । तत्र गायत्रीभाष्य नाम तद्विवरणम् । तत्र जीवब्रह्मेश्वरयोः शुद्धतत्त्वम्पदयोरेकत्वेनोपपादनम् । यत्ते रूप कल्याणतम तत्ते पश्यामि, योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मीति श्रुतेः । तत्र श्रीमद्भिः सर्वज्ञैः स्वामिपादैः सुविस्तर समग्रग्रन्थेनोपपादितम् । गायत्र्यारम्भस्तु, धीमहीति पदेनैव गायत्र्याः प्रारम्भेण च गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितमित्युक्त, न त्वानुपूर्व्येण । अत एवेदानीं जन्माद्यस्येति पद्येन गायत्र्यर्थो निरूप्यते । तथाबहुभिर्विशेषणैरुपपत्त्या चास्मिन्नेव पद्ये सामान्यतो भाष्यरूपत्वञ्चोपपादित ज्ञेयमिति । तत्र गायत्र्यारम्भो नाम, तत् सवितुर्वरेण्यमितिमन्त्रेणैवारम्भ इति चेत्र । पुराणस्य वेदविवरणरूपत्वात् गायत्र्यर्थप्रतिपादकश्लोकेनाऽऽरम्भ एव गायत्र्यारम्भो विवक्षितो, न तु गायत्रीस्वरूपेण । तथा सति श्रुतिस्मृत्योर्भेदाप्रतीतेरिति । तदुक्त स्मृतौ । पुराण धर्म्मशास्त्रञ्च वेदार्थपारबृंहणमिति । श्रवणाच्छ्रुतिरित्याहुः स्मरणात् स्मृतिरुच्यते इत्यादि । श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छदितिशिष्टोक्तेश्च । तत्रादौ गायत्री यथा,

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयादिति।
अस्या अर्थस्तु, तत् तस्य प्रसिद्धस्य देवस्य दिवि द्योतमानस्य
सवितुर्विश्वप्रसवकर्तुर्यो भर्गोऽज्ञानादिदैत्यतृणभर्जको मण्डलस्थः
पुरुषविशेषस्तेजोरूपो नोऽस्माकं जीवानां धियो धीवृत्तीः प्रचो
दयात् दृष्टादृष्टफलजनकेषु कर्म्मसु प्रेरयति तं वरेण्यं वरणीयं स
र्वोत्तमं पुरुषम् आत्मत्वेन धीमहि ध्यायेम इत्यर्थस्तत्।।
वस्तुतस्तु सवितुर्देवस्येत्यत्र उपचारे षष्ठी, राहोः शिर इतिव
त्। तेन यः स प्रसिद्ध सविता देवो भर्गः सर्वानर्थभञ्जको नो
ऽस्माकं धियः प्रचोदयात् तं वरेण्यं धीमहीत्येव प्रतिभातीति मनसि
निधाय भगवान् कृष्णद्वैपायनो मङ्गलमाचरति।। जन्माद्यस्येति।।
यत यस्मात् सवितुरस्य विश्वस्य जन्मादि भवतीति शेषः,तस्य तेजो
भर्गो धीमहीति सम्बन्ध। यच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकत्वात् सवितृ
समर्पकत्वं युक्तमेव भर्गपदस्य भर्जनकर्तृत्वाद्युक्तमेव तेजोवाच्यत्व
मिति। तथोक्त योगियाज्ञवल्क्येन। सविता सर्वभूतानां सर्वभा
वान् प्रसूयते * सवनात् पवनाच्चैव सवितेत्युच्यते हि सः॥ १॥
भ्रस्जा पाके भवेद्धातुर्यस्मात् पाचयते ह्यसौ। भ्राजते दीप्यते
यस्माज्जगच्चान्ते हरत्यपि॥ कालाग्निरूपमास्थाय सप्तार्चिः सप्तर
श्मिभि। भ्राजयत्यस्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते। तथा च, भेति
भीषयते लोकान् रेति रञ्जयते प्रजाः * ग इत्यागच्छत्यजस्र भ
गवान् भर्ग उच्यते इति। यच्छब्देनोक्तस्य सवितुर्विशेषणं स्वरा
डिति। स्व स्वर्गे आसम्यगटतीति स्वराट्। यद्वा स्वेन असाधार
णस्वरूपेण राजते इति स्वराट्। अनेन देवपद व्याख्यातम्।
यदाह योगियाज्ञवल्क्यः। दीव्यते क्रीडते यस्माद्रोचते द्योतते
दिवि * तस्माद्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैरिति। चः समु
च्चय। पुनः कथम्भूतः सविता॥ अरिमृदा ह्रदायः॥ अरिभिः

क्रामादिभि पडिर्द्रियैर्वा मृश्य ते पीड्य ते इति अरिमृदो बुद्ध्या दिपरत न्त्रा जीवास्तेषा हृदाय । हृत् अ त करणम् । आयपति दृष्टादृष्टार्थकर्म्मसु प्रेरयतीति हृदाय । एतेन पदद्वयेन, धियो यो नः प्रचोदयादिति पदचतुष्टय व्याख्यातम् । यथाऽऽह स एव । ।च त धामो नय भर्ग धियो यो न प्रचोदयात् * धर्म्मार्थकाममाक्षेषु बुद्धिवृत्ती पुन पुनारिति ॥ धीमहीति स्वरूपमेवोक्तम । यच्छब्देनैव तच्छब्द आक्षिप्यते । यथाह स एव, यच्छब्देनैव तच्छब्दो बो द्धव्य सतत बुधै * उदाहृते तु तच्छब्दे यच्छब्द स्यादुदाहृत इति । तेजसो विशेषण परमिति ॥ पर मत्रात्मपमित्यर्थ । एतेन वरेण्य पद व्याख्यातम् । एवमेभिरुक्तपदै सर्वो गायत्र्यर्था व्याख्यात । अवशिष्टानि पदानि भाष्यरूपत्वप्रतिपादनाय यथासम्भव विशेषण तया योज्यानि । यथा तेजसोऽग्न्यादितेजोव्यावर्त्तनाय वरेण्यत्व प्रतिपादनाय च चत्वारि विशेषणानि– आदीति, यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति, सत्य मिति च । तत्र आदिपदेन, तमेव भान्तमनुभाति सव तस्य भासा सर्वमिद विभातीति श्रुते, सर्वतेजसा तेजस्त्वेन वरेण्यत्व सिद्धम् । एव यत्र, यस्मिन् तेजसि मृषाऽपि त्रिसर्ग त्रयाणा मायागुणाना सर्गो भूतेन्द्रियदेवतादिरूपो, यथा यथावदेव, वा एवार्थे । विनिमय सत्यरूपा व्यवहारदशायां भातीति शेष । तत् पत्सत्यतया मृषा सर्गोऽपि रज्जुसर्पवदधिष्ठानसत्तयैव सद्वत् प्रतीयत इत्यर्थ । अ सङ्गो ह्यय पुरुष इति श्रुतेः । मासत्रिसर्गसम्ब ध वारयति ॥ धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति ॥ सदा कालत्रयेऽपि स्वेन महसन निरस्त कुहक सङ्गदोषो येन तत् । अत एव, सत्य सर्पभ्रमस्य अधिष्ठानाबाधित्वाभ्यां रज्जुवत् । कालत्रयव्यापिपूर्णमित्यर्थ । पुन यत इत्यस्य सवितृसमर्पकस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्या कारणत्वाप

पादकं विशेषणम् ॥ अन्वयादितरत इति ॥ अन्वीयते नामरूपाभ्यामन्यतया प्रतीयते इत्यन्वय कार्य्यं तस्मात् । इतरतश्च का र्य्यादन्यस्माच्च यथा मृदेव नामरूपाभ्यां घटशरावादितया प्रतीयते तेभ्यो भिन्ना च तथा । अनेन सर्वात्मकत्व सिद्धम् । तत्र सांख्याभिमत प्रधानस्य सर्वात्मकत्व वारयन् विशिनष्टि ॥ अमुह्यन्ति यत् सूरय॰ कवये ब्रह्म तेने इति षड्भिः पदैः । पादित्यन्वयम् । ये सूरयो विवेकिनः, कवये, कौति वेद याज्ञवल्क्यादिभ्यो वा । कस्य ब्रह्मणो विः पक्षीति सङ्केत नाम, कविर्हंसः, तस्मै । त प्रसादयितुम् । अमुह्यन्ति न प्रमत्ता भवन्ति, तेषां ब्रह्मस्वरूपभूत ज्ञान तेने तनोतीत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भविशेषणम्– अर्थेष्वभिज्ञ॰ ॥ अर्थेषु भक्तानां तत्तत्प्रयोजनेषु अभितः सर्वमुपाय जानातीति अभिज्ञ॰ । अयम्भावः । ये भक्ता यष्वर्थेषु धर्म्मादिषु तत्तन्निमित्त भजन्तो न मुह्यन्ति तांस्तु सर्वान् स्वय सर्वज्ञो भगवान् विवेकिनो विधाय अर्थार्थपर्य्यँस्तद्भोगावसरे तेषामर्थेष्वनर्थानुसन्धानेन वैराग्यमुत्पाद्य स्वरूप ददातीति परमकृपालुत्वसर्वज्ञत्वजडविलक्षणत्वसर्वान्तर्य्यामित्वादि सम्पादितम् । यः सर्वज्ञः सर्ववित्, सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च, तच्चक्षुर्देवहित पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्, परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद जजान * सुरेतसाद' पुनराविश्य घष्टे हस सृधाय नृषद्रिङ्गिरामिम इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

वासुदेवप्रसादेन वासुदेवप्रसादिनी ॥
कृता कृपालवेनेमां समीक्षन्तां कृपालव ॥ १ ॥
मोदन्ते पितरः प्रायोऽवद्धैर्बालकभाषितैः ॥
इति साहसमास्थाय कृतेय कृष्णतुष्टये ॥ २ ॥
श्रीजगन्नाथनाथेन श्रीजगन्नाथशर्म्मणा ॥
ज न्माद्यस्येतिपद्यस्य रसव्याख्या कृता मुदा ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवतीय-ज न्माद्यस्येत्याद्यश्लोकविवृति
रसव्याख्यासमाख्या सम्पूर्णा ॥